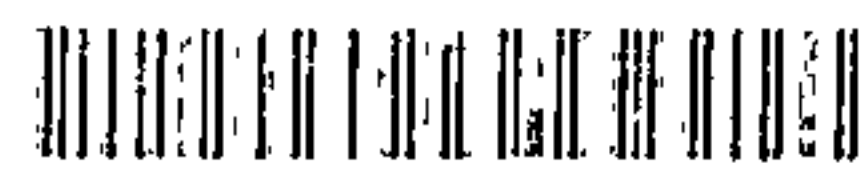

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय निबंध...

२५८

आमचं स्त्री-जीवन

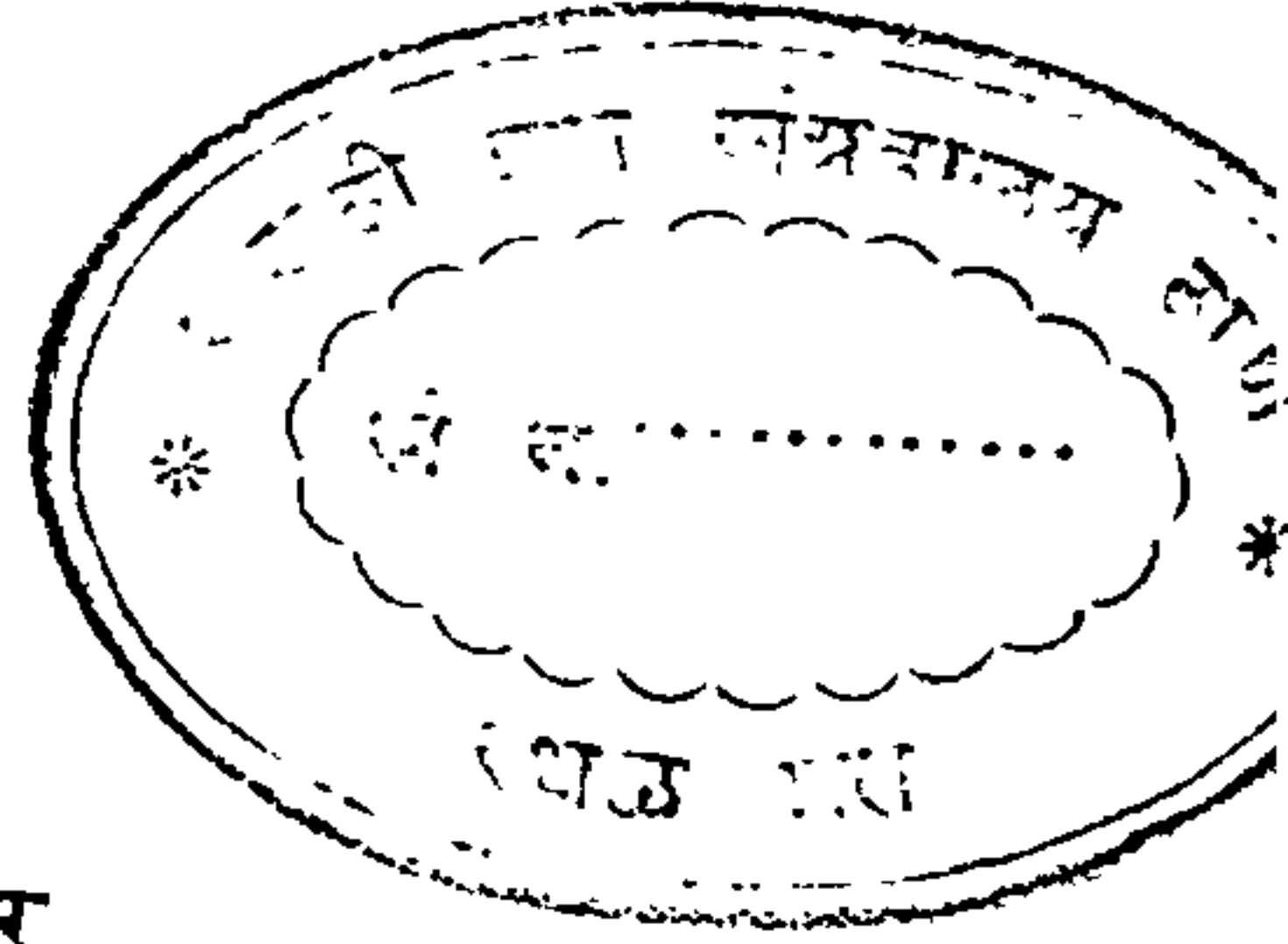

REFBK-0007153

वसुंधरा पटवर्धन

आमचें स्त्रीजीवन

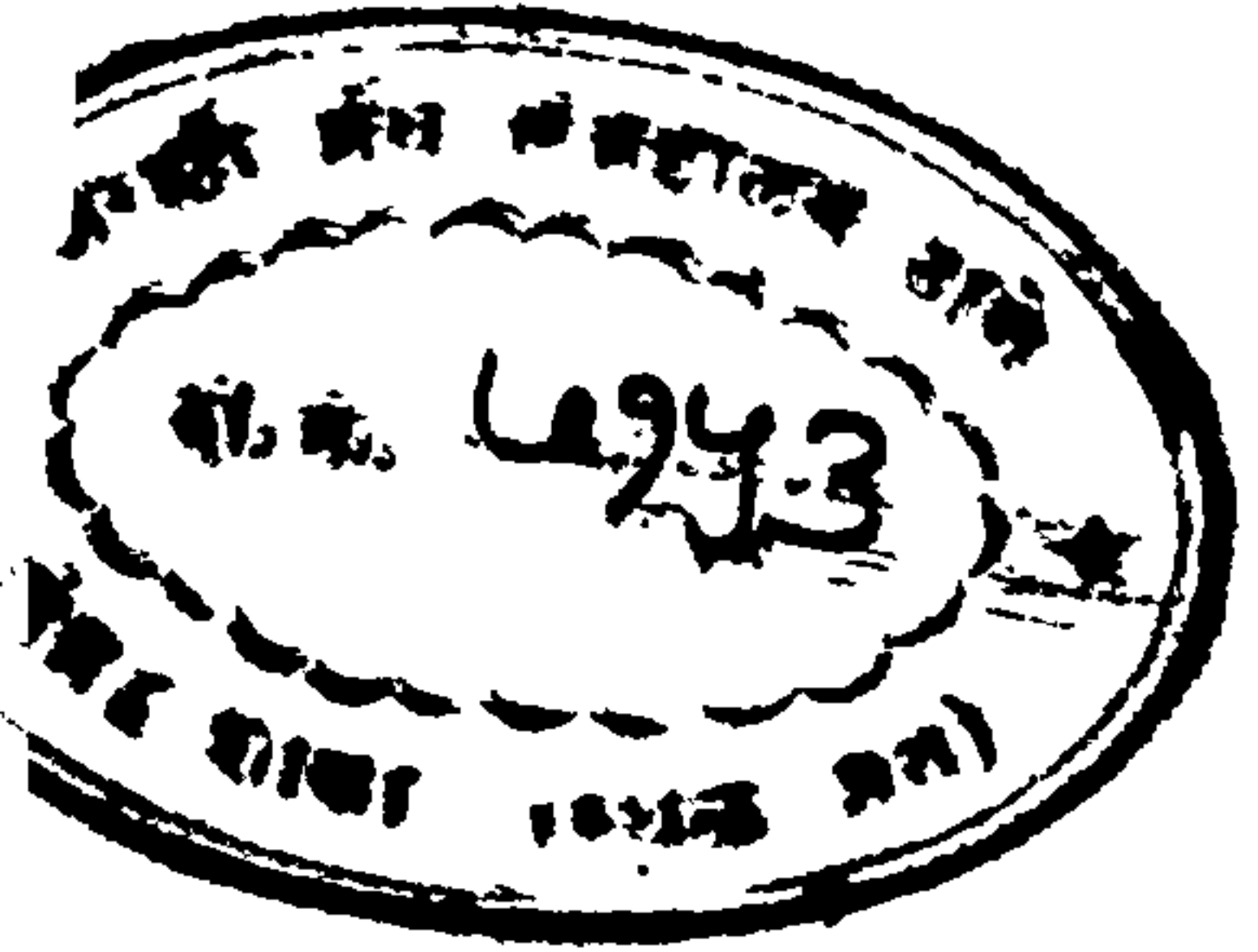
लेखिका
वसुंधरा पटवर्धन
प्रस्तावना
प्रा. श्री. के. क्षीरसागर

REFBK-0007153

कॉन्टिनेंटल बुक मॉडर्न पुणे-२

१९४९

तीन रुपये

माझें ग्रंथ भांडार
स्थानवरस्ता ठाणे

प्रकाशक :

गो. रा. पाटणकर

कॉन्टिनेंटल् बुक सर्व्हिस,

६२६ शनवार पेठ, पुणे २

सर्व अधिकार लेखिकेकडे

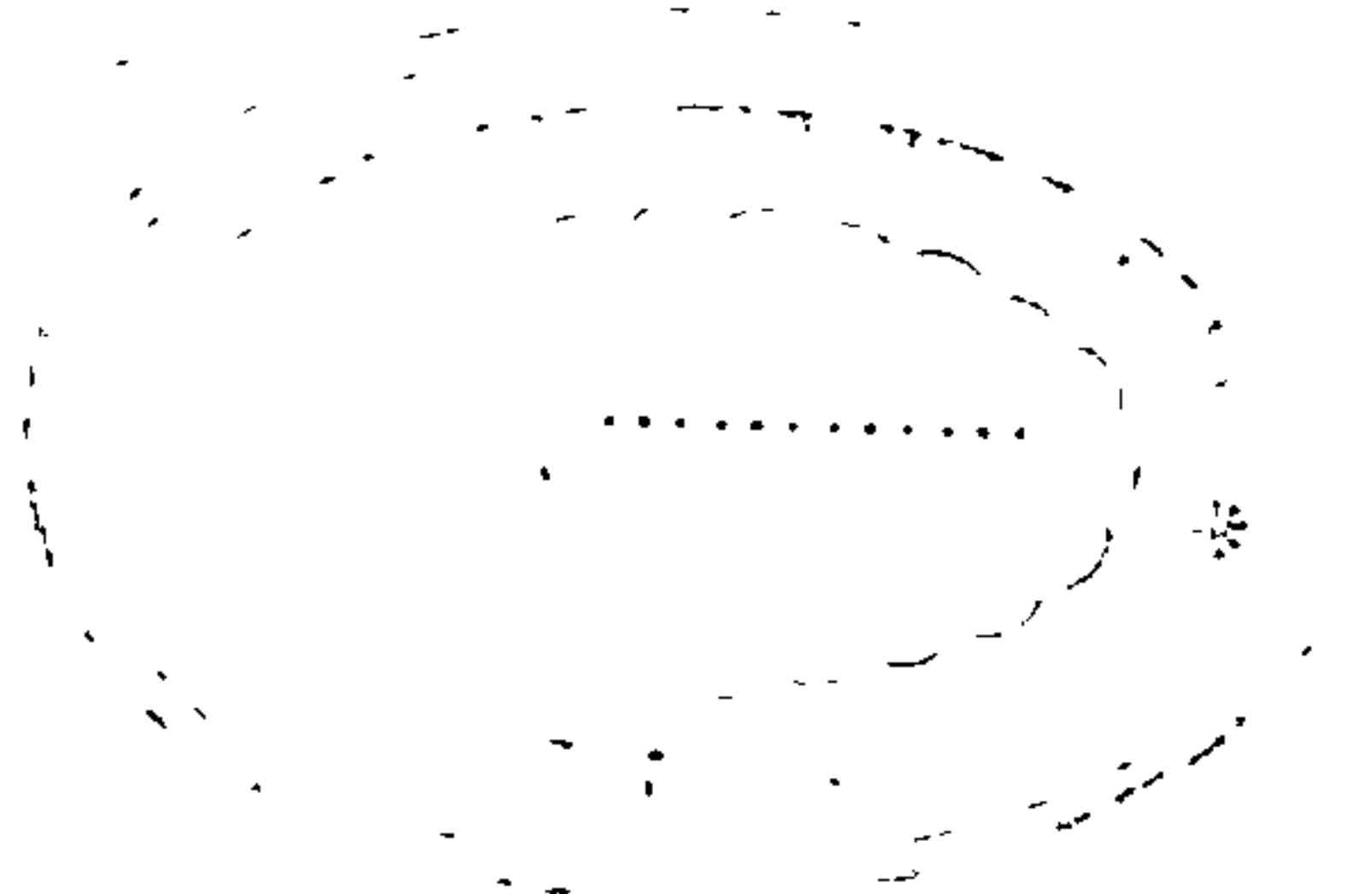
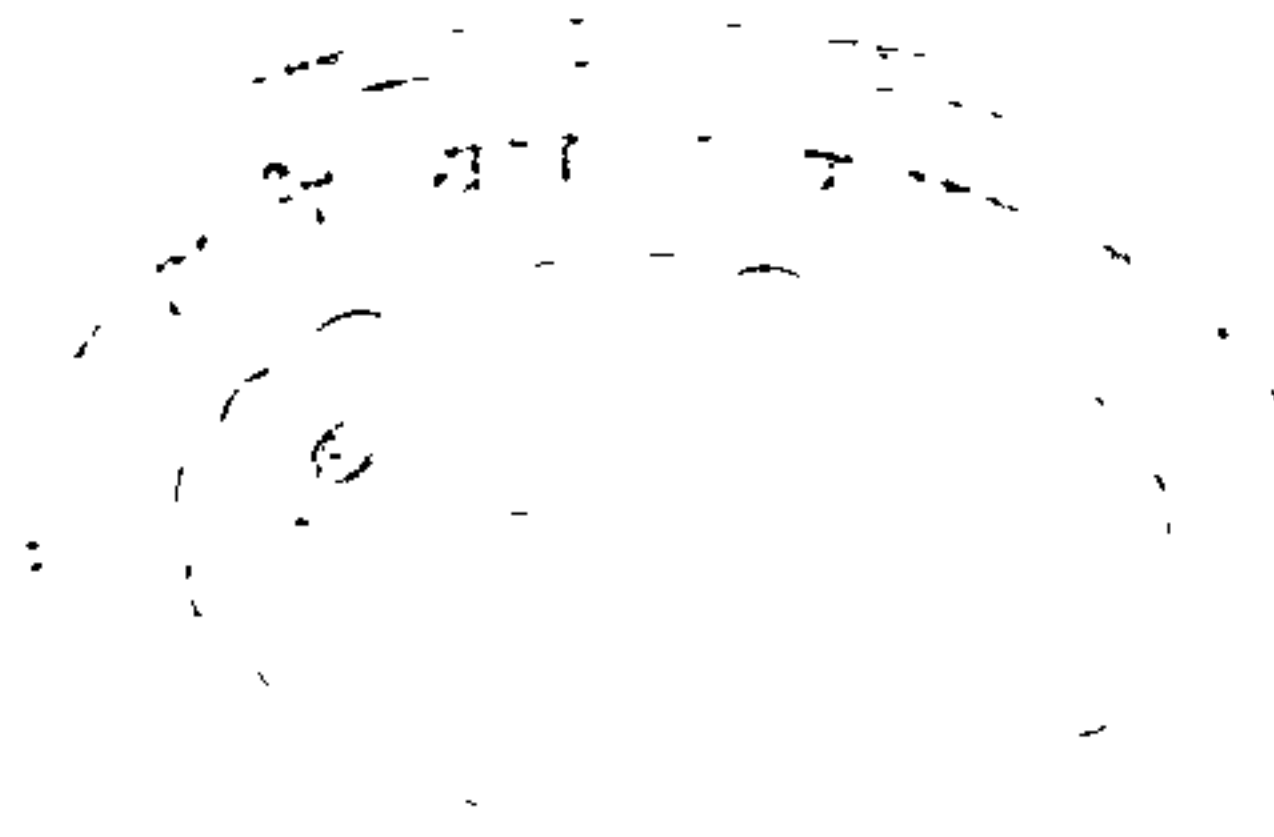

मुद्रक :

रा. ना. सरनार्डक

सुलभ मुद्रणालय,

२९१ शनवार, पुणे २

• • • •

श्री. सौ. रुक्मिणीबाई रानडे
यास
—वसुंधरा पटवर्धन

• • • •

प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तकाचा विषय फार जुना आहे. कारण इंग्रजी अंमलानंतर अखिल हिंदुस्थानांत आणि त्याबरोबरच महाराष्ट्रांत ज्या सुधारणेच्या चळवळी झाल्या, त्यांत 'आमच्या स्त्रीजीवना'लाच प्राधान्य होतें. सतीव्रंदा, संमति-वय, पुनर्विवाह, शारदा कायदा यांपैकीं प्रत्येक सुधारणेच्या निमित्तानें हिंदू स्त्रियांच्या जीवनावरच चर्चा झालेली आहे. कायदा आणि प्रचार करणाऱ्या समाजकार्यकर्त्यांबरोबर साहित्यिकहि या प्रश्नाला प्राधान्य देतच होते. कादंबऱ्या व नाटके धडपणें लिहितां येऊं लागण्या-पूर्वीपासूनच, साहित्यिकांनीं स्त्रियांची कष्ट स्थिति हा साहित्याचा प्रमुख विषय करून टाकला होता. आणि तरीहि हें पुस्तक एका अर्थानें अभिनव आहे असें मला वाटतें.

या पुस्तकाच्या लेखिका वसुंधरा पटवर्धन, या एकादी स्त्रियांची संस्था चालविणाऱ्या पोक्त समाजसेविकाहि नाहींत; कीं-निदान अद्यापपर्यंत तरी-प्रसिद्ध साहित्यिकांतहि मोडत नाहींत. समाजांतील सुखदुःखांचे आंकडे जमा करणाऱ्या त्या कोणी संशोधक विदुषीहि नाहींत. परीक्षांच्या द्वारे होणारें शिक्षण त्यांच्या पदरांत पुरतें पडण्यापूर्वीच त्यांच्यावर संसाराची जबाबदारी पडली. अशा स्त्रीनें लिहिलेल्या या पुस्तकास जर कोणत्या कारणानें महत्त्व असेल तर तें अनुभव व अवलोकन यामुळेच असणार हें उघड आहे व त्याच दृष्टीनें मीहि या पुस्तकाला महत्त्व देतो.

केवळ तत्त्व म्हणून स्त्रियांवरील अन्यायांची चर्चा करणें आणि स्त्रियांचें दुःख जाणून व्याथित होणें यांत फरक आहे. अखिल स्त्रीजातीचा कैवार घेणें सोपें आहे; पण एकट्या दुकट्या स्त्रीला विपत्कालीं आधार देणें कठीण आहे. फार काय? तिचें दुःख जाणणें, कबूल करणें देखील कठीण आहे. स्त्रियांच्या उद्धारार्थ संस्था काढणाऱ्या आणि चालविणाऱ्या सुधारकांत देखील, ही परदुःख ओळखण्याची शक्ति नेहमींच असते असें नाहीं. आजवर तरी सुधारणेचें प्रतिपादन करणारांत, अमूर्त (Abstract) स्त्री-स्वातंत्र्याची निर्गुणोपासनाच अधिक दिसे; तर स्त्रियांच्या संस्था चालविणारांत, खटपटी

कष्टाळू वृत्तीच काय ती दिसून येई. या वृत्तीवरोवरच, स्त्री मोहांत पडण्याची भीति उरुं नये म्हणून थोडी फार रक्षता, आणि 'कांते' वरोवर 'कनका'चाहि वन्दोवस्त व्हावा म्हणून हिशोबी वृत्ति, ठळकपणें दिसली कीं, आम्हां महाराष्ट्रीयान्च्या पसंतीला उतरणारा 'अवलोद्वारक' तयार झाला असें समजावें !

परंतु समाजरचनेसारखी नाजूक, गुंतागुंतीची रचना उभी करतांना, मनुष्यानेंच मनुष्यासाठीं जें दुःख जागजागीं पेरून ठेवलेलें असतें तें ओळखण्यास, केवळ समाजशास्त्राची सामुग्री पुरी पडत नाहीं; आणि तें निवारण्यास कष्टाळूपणा आणि सोवळेंपणा एवढ्यावर भागत नाहीं. त्याला पहिली जोड त्वरित आणि व्यापक सहानुभूतीची लागते; व म्हणूनच सामाजिक दुःखांचें चित्रण व निवारण हा सुधारकांइतकाच साहित्यिकांचाहि प्रांत ठरतो. कारण दुसऱ्याच्या सुखदुःखांशीं समरस होण्याचें सामर्थ्य, कल्पना-शक्तीच्या आणि सहृदयतेच्या जन्मजात देणगीमुळे, त्यांच्या अंगीं अधिक असतें.

याचा अर्थ प्रत्येक साहित्यिक हा आदर्श सुधारक अगर समाजसेवक असतोच असा नव्हे. किंबहुना त्याच्या साहित्यानें सुधारणेस प्रत्यक्ष मदत होईलच असेंहि मला म्हणायचें नाहीं. दुसऱ्याचें दुःख जाणण्यास लागणारा पहिला नैसर्गिक गुण त्याला इतरांहून अधिक लाभलेला असतो, एवढेंच मला म्हणायचें आहे. या दृष्टीनें समाज-दुःखचित्रणाचें आणि निवारणाचें कार्य करणारांत, महाराष्ट्रांत हरिभाऊ आपटे यांस अर्थातच फार श्रेष्ठ-अद्वितीय-स्थान आहे, यांत शंका नाहीं. आणि त्यांच्यानंतर बरीच जागा मोकळी सोडून गडकन्यांचा क्रम लागेल असें मी म्हणेन.

आणि तरीहि महाराष्ट्रीय स्त्रीला तिचा शरदबाबू अद्यापि लाभलेला नाहीं असेंच म्हणावें लागेल ! हरिभाऊंची 'सामाजिक प्रतिभा' विशाल असली, तरी त्यांनीं व्यक्तिहृदयाच्या व्यथेहून ती वाढविणाऱ्या रुढीच्या आणि सामाजिक संकेतांच्या वरुंरतेवरच, आपल्या चित्रणाचा रोख अधिक ठेवला. तर उलट गडकन्यांनीं, सौंदर्यवादी कवींचा स्त्रीपूजनाचा रिवाज चालवून, स्त्रियांच्या दुःखांपेक्षां त्यांच्या सहनशक्तीचें आणि पावनतेचेंच स्तोत्र अधिक गायिलें. पण 'कामिनी' आणि 'अवला' या दुहेरी नात्यानें कवींचा

आवडता विषय झालेल्या स्त्रीजातीचें विविध, विचित्र आणि विरोधी गुण-दोष, बंगालच्या त्या असामान्य जादुगारानें ज्या जादूनें मूर्तिमंत चितारलें आहेत, तिला भारतीय भाषांतच काय, पण अन्यत्रहि तोड असेलसें वाटत नाहीं.

त्या बंगीय जादुगाराचें येथें स्मरण होण्याचें कारण एवढेंच कीं, स्त्रियांचें दुःख आणि स्त्रियांचे प्रश्न हे इतके गूढ आहेत कीं शरदबाबूची प्रतिभा आणि शरदबाबूचें औदार्यच तेथें आठवावें ! महाराष्ट्रांत शरदबाबू निर्माण होत नसेल, तरी पंडिता रमाबाईसारखी बुद्धिमान्, धाडसी आणि कर्तव्यगार स्त्री मात्र इतर कुठल्याहि प्रांताच्या आधीं निर्माण झाली. या विदुषीनें * तीन पिढ्यांपूर्वीं लिहिलेला High Caste Hindu Woman हा ग्रंथ म्हणजे अनेक शतकानंतर,—किंबहुना इतिहासारंभापासून प्रथमच !—हिंदू स्त्रीच्या दुःखानें, हिंदू स्त्रीच्या कंठांतून बाहेर काढलेला पहिला आर्त स्वरच होय, असें म्हणतां येईल ! पण पंडिता रमाबाई या खिस्ती झाल्यानें महाराष्ट्रीय कार्य-कर्त्यांत अप्रिय झाल्या. आणि लेखक अप्रिय ठरल्यावर त्याच्या लिखाणांतील अप्रिय सत्याकडे दुर्लक्ष करण्यास अधिकच सवड सांपडते, असा अनुभव आहे !

वास्तविक स्त्रियांनीं स्त्रियांच्या प्रश्नावर लिहिलेलीं पुस्तके महाराष्ट्रांत झालीं याहून अधिक निर्माण व्हायला हवीं होती. स्त्रियांनीं कादंबऱ्या लिहिल्या; गोष्टी लिहिल्या; लेख लिहिले. परंतु त्यांत जिवंत स्त्रियांच्या खऱ्याखऱ्या प्रश्नापेक्षां, लोकप्रिय लेखकांच्या पुस्तकांनीं लोकप्रिय करून ठेवलेल्या अवास्तव प्रश्नांचाच प्रपंच अधिक केलेला आढळे. कधीं कधीं प्रश्न खरे असूनहि ते इतक्या नाटकी भाषेंत मांडलेले असत कीं, त्यांत स्त्रियांच्या दुःखापेक्षां स्त्रियांच्या नाटकीपणाची आणि अनुकरणप्रियतेचीच प्रतीति अधिक यावी !

वसुंधरा पटवर्धन यांच्या पुस्तकांत विवेचिलेले स्त्रीजीवनांतील प्रश्न नवीन आहेत असें नाहीं. किंबहुना त्यांचें विवेचन व त्या विवेचनांतील भाषा हीं

* हा ग्रंथ १८८७ सालीं प्रसिद्ध झाला; पण त्याच्याहि आधीं (१८७८) वयाच्या केवळ विसाव्या वर्षी, पं. रमाबाईंनीं कलकत्ता येथें विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यानें देऊन हिंदू स्त्रियांच्या दुःखांना वाचा फोडली होती.

देखील प्रथमदर्शनीं जुनीं आणि परिचयाचीं वाटतात. पण थोड्याफार परिचित प्रस्तावानंतर नेहमींच्याच प्रश्नांस त्या नेहमींहुन एकदम वेगळें वळण देतात; निदान अनपेक्षित वळण देतात. कारण इतकें साधें लिहिणारी स्त्री, सामाजिक प्रश्नांत, इतके पुढारलेले विचार आग्रहानें प्रतिपादील, अशी वाचकांची अपेक्षा नसते ! विशेषतः अपत्यवती व पोक्त विधवा स्त्रियांचा प्रश्न, घटस्फोटाचा प्रश्न वगैरेंच्या विवेचनांत त्यांनीं जितकी धीट व खोल मीमांसा केली आहे, तितकी त्यांच्यासारखी स्त्री कसं धजेल अशी वाचकांची कल्पना नसते. परिचित भाषेंत सांगावयाचें, तर वैवाहिक सुधारणा, स्त्रीस्वातंत्र्य, वगैरे वावतींत ' मूलगामी ' (radical) पुनर्घटना पत्करणाऱ्या विचारवंतांत त्यांची गणना करावी लागेल. पण सामान्यतः अशा प्रकारचें मूलगामित्व स्वीकारणारे लेखक, ज्या इतर साहित्याचें, विद्वत्तेचें, व विचारसरणीचें दर्शन घडवितात, त्यांचा मात्र या स्वयंशिक्षित विचारवतीच्या प्रतिपादनांत संपूर्ण अभाव आढळत असल्यानें, तिच्या या पुस्तकांत साधेपणा आणि अनपेक्षितपणा यांचें एक आश्चर्यकारक मिश्रण आढळतें !

पण मूलगामित्व किंवा क्रांतिकारकता, ही दीर्घ शिक्षणानें किंवा पाश्चात्य पद्धतीच्या राहणीनें प्राप्त होते, या आपल्या सर्वसामान्य कल्पनेंतच वरील आश्चर्याचें मूळ आहे. खरी क्रांतिकारकता अवलोकन, आपत्ति आणि सहानुभूति यांच्या कृपेनें, अशिक्षितांच्या अंगींहि जितक्या लवकर वाणते, तितक्या लवकर, सुस्थित आणि संवेदना-शून्य व्यक्तींच्या अंगीं ती युरोपच्या हवेमुळेंहि भिनत नाही ! वसुंधराबाई स्त्रियांच्या प्रश्नांच्या मूळापर्यंत जाऊन पोहोचल्या आहेत, याची एकच खूण सांगायची झाली, तर त्यांनीं स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यास दिलेलें महत्त्व ही सांगतां येईल. स्त्री-जीवनाच्या आर्थिक बाजूकडे त्या कोणत्याहि ' इझम् ' च्या वाटेनें पोहोचल्या नसून, आजूबाजूच्या स्त्रियांच्या छप्पन्न तऱ्हांच्या आपत्तींशीं सदयतेनें समरस होऊन पोहोचल्या आहेत. व यामुळेंच त्यांचें विवेचन अशिक्षितांनाहि सहज पटण्यासारखें व सुशिक्षित सनातन्यांना अडचणीचें वाटण्यासारखें झालें आहे.

केवळ प्रौढ वय झालें म्हणून, अगर पहिल्या घरचीं अपत्यें आहेत म्हणून डावलण्याइतका, प्रौढ स्त्रियांच्या एकलेपणाचा प्रश्न उपेक्षणीय नाही, असें त्यांनीं जोरानें प्रतिपादिलें आहे. आर्थिक प्रश्नांचा विचार करतांना त्या

जितक्या वास्तववादी झाल्या आहेत, तितक्याच वैवाहिक सुखाचा विचार करतांना त्या भावनावादी झाल्या आहेत, ही गोष्ट निर्देशनीय आहे. कारण सामाजिक प्रश्नांचा आणि विशेषतः उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या विवाहाचा विचार करतांना माणसें पुष्कळदां कुठले तरी एकच टोंक धरून बसण्याची चूक करतात. जुने लोक वंशवर्धन व गृहरक्षण यांच्या खातर भावनांना फांशी फर्मावीत; तर नवे कांतिवादी लोक, अर्थप्राधान्य आणि बुद्धिप्रामाण्य यांच्या पूजनार्थ भावनांची अवगणना करीत आहेत. प्रौढ स्त्रियांनाहि पुरुषांच्या प्रेमाशिवाय जीवन कंठणें किती क्लेशकारक होतें, यासंबंधींचे लेखिकेचें विवेचन या दृष्टीनें वाचनीय आहे. तसेंच प्रेमशून्य विवाहाची बाजू सांवरतांना, रुक्ष व्यवहारी मंडळींकडून विचारल्या जाणाऱ्या “आमचा नाही कां संसार झाला ?” या प्रश्नाची त्यांनीं तळमळीनें केलेली चर्चाहि, या दृष्टीनेंच निर्देशनीय आहे.

प्रीतिविवाह, स्त्रीस्वातंत्र्य, पुनर्विवाह, घटस्फोट या प्रश्नांवर, पुरोगामी आणि ‘एकदम’ पुढारलेले विचार बोलण्याची व लिहिण्याची जणू एक फॅशनच पडल्यामुळे, पुष्कळदां आपणांपैकीं प्रत्येकाच्या पाटांत दडलेला सनातनीपणा, आपला आपल्यालाच दिसत नाही ! व यामुळेच अशा अंतरीच्या तळमळीनें लिहिलेल्या पुस्तकांची आत्मपरीक्षणार्थ अद्यापिहि गरज आहे. एखाद्या सपत्निकानें द्वितीय विवाह केल्यास आपण कारणांची चौकशी न करतांच त्याला दोषी ठरवून मोकळे होतो. प्रौढ स्त्रीपुरुषांनीं परिचयोत्तर केलेल्या विवाहाकडे (त्या विवाहाच्या प्रयोजनांत हात भिजेपर्यंत !) एक ‘भानगड’ म्हणून बोट दाखवून कुजबुजणारे ‘सुधारक’ वीर अद्यापिहि आहेत ! आणि घटस्फोट घेऊं पाहणाऱ्या, अगर घेऊन मोकळ्या झालेल्या स्त्रियांसंबंधीं हवे ते ग्रह करून घेणें, हा तर आपल्यापैकीं बहुतेकजण आपला जन्मसिद्ध हक्क समजतात !

नुकताच घटस्फोट घेतलेल्या एका सुशिक्षित सुस्वरूप तरुण स्त्रीसंबंधीं, मी (कां कोण जाणे !) अशी कल्पना करून घेतली होती कीं, अन्य पति पत्करण्याच्या इच्छेनें अगर तयारीनेंच, तिनें हा अप्रिय खटाटोप केला असावा. लवकरच तिला अनुरूप असा द्वितीयसंबंध घडून येण्याची शक्यता-हि उत्पन्न झालेली होती. पण जेव्हां तिनें त्या संधीचा तत्काल अन्वेष

केला, तेव्हां घटस्फोट घेणाऱ्या स्त्रियासंबंधीं आपण कित्येक गोष्टी निष्कारण गृहीत धरतो, असें माझे मलाच कळून आलें. समाप्त झालेल्या तिच्या त्या विवाहासंबंधामुळे, तिला 'विवाहा' संबंधींच इतकी शिसारी आली होती, कीं आपल्या एकुलत्या एका मुलाकडे पाहून उरलेलें दीर्घ जीवन कंठण्याचें तिनें ठरविलें होतें.

अनेक वर्षे अनन्वित विटंबना सहन केल्यावर नाइलाजानें घटस्फोटाची वाट धरणाऱ्या एकाद्या प्रौढ—कदाचित् रूपहीनहि—स्त्रीसंबंधीं मनुष्य जेव्हां—“आतां हिला कोण पत्करणार ?” असा प्रश्न हंसत हंसत विचारतो, तेव्हां तो अनेक गोष्टी अडाणीपणानें गृहीत धरीत असतो.

आणि स्त्रियांचे प्रश्न आपण पुष्कळदां—कां कोण जाणे !—हंसत हंसतच सोडविण्याचा प्रयत्न करतो ! पण त्यांचा संबंध हास्यापेक्षां अश्रूंची अधिक असतो हें आपण विसरतो.

कविवर्य मैथिलीशरण गुप्त लिहितात,

अबला जीवन ! हाय तुम्हारी यही कहानी ।

आँचलमें है दूध ! और आँखों में पानी ॥

स्त्रीजीवनसुधारणेच्या उघड हेटाळणीचा काळ संपून, आतां प्रच्छन्न गैरसमजांचा काळ मार्गे राहिला आहे. जुने सुधारक पुस्तकी असोत, कीं रुक्ष असोत; त्यांनीं हेटाळणीला तोंड देऊनच हेटाळणीचें भूत गाडलें, याबद्दल आजच्या स्त्रियांनीं त्यांचे उपकार मानले पाहिजेत. यापुढचा काळ पुस्तकी प्रतिपादनाचा आणि पोषाखी संस्थांचा नसून, सहृदयतेनें व माणुसकीनें, स्वजातीचें दुःख ओळखणाऱ्या, चितारणाऱ्या, आणि निवारणाऱ्या साध्यासुध्या स्त्रीसेविकांचा आहे. स्वानुभव आणि सहानुभूति यांबरोबरच अशा स्त्रियांना, ब्रह्मीभूत भगिनी निवेदिता, सौ. सावित्रीदेवी मुखर्जी, शीलवतीबाई केतकर यांच्या सारख्या स्त्रियांच्या विचारांपासून आणि जीवनापासून स्फूर्ति घेतां आली, तर अबलोद्धाराबरोबर त्या राष्ट्रोद्धारहि करूं शकतील. पांडित्यांत पुरुषांनाहि मार्गे टाकणाऱ्या, धैर्यांत इतिहास-पुराणांतील स्त्रीरत्नांचें स्मरण घडविणाऱ्या, परदेशांत जन्मून आमच्या देशाला व धर्माला आपला मानणाऱ्या, या थोर स्त्रियांचीं नांवे 'विभावरी शिरूरकर,' 'मालतीबाई दांडेकर' या नावांइतकींहि आमच्या सुशिक्षित

स्त्रियांच्या तोंडीं नसतात, ही स्थिति चिंतनीय नव्हे का ? गेल्या पिढींतील सुधारक आणि या पिढींतील साहित्यिक, यांच्याहून श्रेष्ठ मानवी नमुने आमच्या प्रामाणिक समाजसेविकांनाहि दिसत नाहीत ही दुर्दैवाची गोष्ट होय !

महाराष्ट्रीय स्त्रियांतून असामान्य कवयित्री अगर कादंबरीलेखिका कदाचित् निघणार नाहीत; परंतु त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल, धैर्याबद्दल आणि व्यवहारकुशलतेबद्दल मात्र मला शंका नाही. स्त्रियांच्या वाट्याला पुरुषांहून अधिक दुःख येतें, हें सर्वमान्य आहे. आणि पुरुषांहून स्त्रिया अधिक वास्तववादी असतात असें माझे वैयक्तिक मत आहे. पण सामाजिक बाबतींत मूलगामी—radical—दृष्टिकोन पत्करण्यास दुःखाचा अनुभव आणि वास्तववादी दृष्टि या दोनच गोष्टी पुरेशा असतात ! व म्हणूनच, आपण समजतो त्यापेक्षा, स्त्रियांत क्रान्तिकारकतेचीं बीजे अधिक असतात.

‘क्रान्ति’ हा श्रीमंत स्त्रियांचा एक दागिना नसून, दुःखांशीं झगडून बाहेर पडलेल्या सर्वसामान्य स्त्रीचा हक्क आणि अधिकार आहे, हें आमच्या सामान्य स्थितींतील स्त्रियांना कळू लागेल, तर त्या स्त्रियांचाच काय, पण पुरुषांचाहि उद्धार करतील.

महाराष्ट्रीय स्त्रियांसंबंधींच्या या आदरभावामुळे आणि आशावादामुळेच, लेखिकेशीं पूर्वपरिचय (व पूर्ण मतैक्य) नसतां, मी ही प्रस्तावना लिहिण्याचें आनंदानें पत्करलें.

स्त्रियांच्या प्रश्नांसंबंधीं वास्तववादी दृष्टीनें विचार करण्यास या पुस्तकाचें साहाय्य होईल, आणि तळमळीनें आणि अकृत्रिम शैलीनें लिहिलेल्या एका पुस्तकाची मराठी वाङ्मयांत भर पडेल, असा मला भरंवसा आहे.

तुकाराम-आश्रम
टिळकवाडी पुणे २
२९-५-४९

}

श्रीकृष्ण के० क्षीरसागर

दोन शब्द

हैं पुस्तक मीं लिहावयास घेतलें त्या वेळेची माझी भूमिका थोडी स्पष्ट करणे जरूर आहे. या पुस्तकांत मी फक्त साक्षर व सुशिक्षित स्त्रियांचाच विचार केला आहे. हिंदुस्थानांतलं सर्वच वर्गांतलं स्त्रीजीवनाविषयीं कोणी आपलें विचार लिहिल्यांस तें पुस्तक अधिक उपयुक्त होईल हें खरें. परंतु मला महाराष्ट्रीय स्त्रियांचेंच जीवन माहीत आहे. अर्थात् जें जीवन मला माहीत नाहीं त्याचा समावेश या पुस्तकांत मी केला नाहीं.

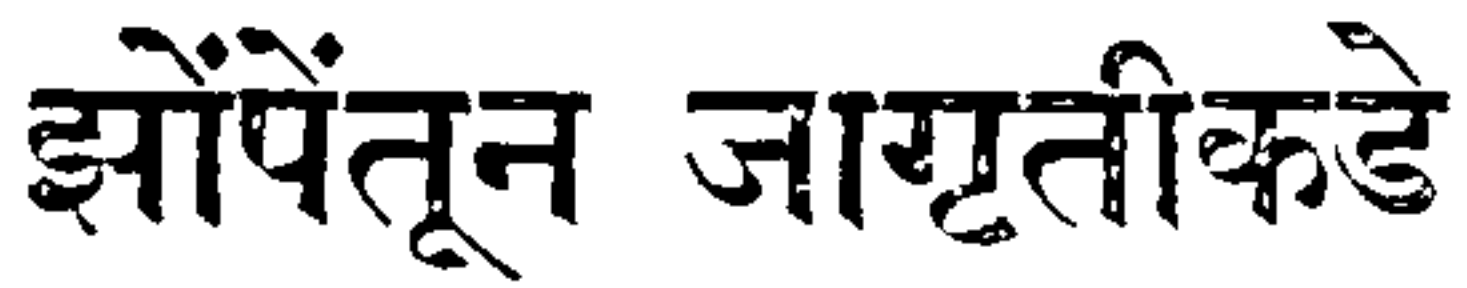
हें पुस्तक लिहितांना मी अेका गोष्टीवर विशेष कटाक्ष ठेविला होता. जीवनाविषयक प्रश्न नुसत्या पुस्तकी वाचनानें सुटत नाहींत. म्हणून “ आमचे विवाह,” ‘पुनर्विवाह’ व ‘घटस्फोट’ या प्रश्नांसंबंधीं मी अनेक सुशिक्षित अशिक्षित, प्रौढ व तरुण स्त्री-पुरुषांशीं चर्चा केली आहे, त्यांचे अनुभव ऐकले आहेत; आणि ज्यांच्यावर कांहींना कांहीं प्रसंग येऊन गेले आहेत, त्यांच्या मनाचा कानोसा मी घेतला आहे. त्यामुळें अनेकींचें जीवन मी जवळून निरखून पाहूं शकलें. खरोखरी कुठें खटकतें आहे हें पाहण्याचा मी प्रयत्न केला; आणि मला जें वाटलें तें मी स्पष्ट शब्दांत मांडलें.

असो. या विषयावर लेख लिहिण्यास ‘वसंत’चे माजी सहसंपादक श्री. वा. ग. तळवलकर यांनीं मला प्रोत्साहन दिल्याबद्दल त्यांचे मला प्रथम आभार मानले पाहिजेत. तसेंच ‘वसंत’चे संपादक श्री. दत्तप्रसन्न काटदेरे यांनीं माझे लेख छापून बहुसंख्य वाचकवर्गाचा लाभ मला करून दिला यासाठीं मी त्यांची फार आभारी आहे. त्याचप्रमाणें सुप्रसिद्ध प्रकाशक श्री. गो. रा. पाटणकर यांनीं सुत्रक पुस्तक छापलें व प्रसिद्ध चित्रकार श्री. मुळगांवकर यांनीं सुंदर चित्रानें पुस्तकाच्या सजावटींत भर घातली म्हणून मी त्यांचीहि फार आभारी आहे.

शेवटीं आभार मानावयाचे म्हणजे प्रा. श्री. के. क्षीरसागर यांचे. त्यांच्या लेखनाची मी चाहती आहे. मार्मिक टीकाकार म्हणून त्यांचा मोठा लौकिक आहे. अशा थोर साहित्यिकानें माझ्याशीं चर्चा करून माझ्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिली याबद्दल मी त्यांची अत्यंत आभारी आहे.

श्री. सौ. रुक्मिणीबायी रानडे यांना त्यांच्या प्रेमळ अंतःकरणाचा आणि बुद्धिमत्तेचा आदर म्हणून माझें पहिलें पुस्तक अर्पण करीत आहे.

—वसुंधरा पटवर्धन.

स्त्रियांच्या उन्नतीच्या डंका-नौवती आज इतकी वर्षे झडत आहेत की खरोखरीच स्त्रिया उत्कर्षाच्या शिखरावर जाऊन पोचल्या की काय असा भास व्हावा. पण आजूबाजूला निरखून पाहिले तर आम्ही स्त्रिया ज्या जागी उभ्या होतो तिथून कांही फारशा पुढे सरकल्या आहोत असे वाटत नाही. कांही मूठभर सुशिक्षित आणि शहरांत रहाणाऱ्या कर्तृत्ववान, अपवादभूत स्त्रिया वगळल्या तर एकंदर आपला स्त्रीसमाज अजून अंधारांत चाचपडतो आहे असे दिसेल. डोळे उघडून प्रकाशाकडे पहाण्याची छाती त्याला होत नाही म्हणा, इच्छा, उत्साह नाही म्हणा, किंवा आमची सामाजिक अर्थिक परिस्थिति म्हणा, पण असे आहे ही गोष्ट कांही खोटी नाही. आपल्या भोंवतालच्या सर्वसामान्य सुशिक्षित, पदवीधर स्त्रियांसुद्धा जमेला धरून असे म्हणतां येईल की, आमची सुधारणा काय ती फक्त पोशाखांत आणि नटण्यामुरडण्याच्या पद्धतींतच होत आहे. त्यांतहि अमुक फैशन म्हणजे आधुनिकता आणि तमुक म्हणजे जुनाटपणा, हे ठरवितां येणे कठीण आहे. कारण इतिहासाची पुनरावृत्ति होते म्हणतात, त्याप्रमाणेच कित्येक वेषभूषापद्धतींचे पुनरावर्तन चालू असते हे आपण नेहमी पाहतोच. पूर्वी खणाच्या चोळ्या घालीत असत. आजही इतकी वर्षे वाद ठरलेले धारवाडी खण भाव खाऊ लागलेले आहेत. फैशन कोणतीहि असो, जिला जी फैशन शोभेल आणि ती सभ्यतेला अनुसरून असेल तर करावयाला वास्तविक प्रत्यवाय असण्याचे कांहीच कारण नाही. आतां सभ्यतेची मर्यादा कोणती, याचाहि वादातीत निर्णय घेणे कठीण आहे. जी गोष्ट माझ्या सभ्यतेच्या व्याख्येत वसेल तीच गोष्ट एखाद्याला वाद्यातपणाची वाटणे अगदी शक्य आहे; किंवा आणखी एखाद्याला अगदीच

मागासलेली वाटण्याचाहि संभव आहे. पण असें जरी असलें तरी त्या त्या काळाला आणि परिस्थितीला अनुसरून सम्यक्तेचे कांहीं टोकळ नियम आपोआप बनत असतात. आणि अगदीं बारीक गोष्टींचा कीस काढीत न बसतां आपल्याला टोकळ मानानें कबूल करावें लागेल कीं जीवनांत आनंद निर्माण करणें, मनाची हौस पुरविणें यासाठीं नवनवीन पोषाखाच्या पद्धती रूढ करणें आवश्यकहि आहे. शिवाय माणूस हा प्राणी असा आहे कीं एकच एक गोष्ट त्याला कंटाळवाणी वाटते. नाना तऱ्हा करून तो आयुष्याला रंजकता आणीत असतो. तेव्हां या सौंदर्याच्या व नाविन्याच्या दृष्टीनें विचार करतां, पोषाखाचा बदल आवश्यक नाहीं, असें म्हणतां येणार नाहीं.

पण हें कबूल करून देखील असें म्हणावेंसें वाटतें कीं केवळ वरवरचें नाविन्य ही सुधारणा नव्हे. विहिरीचें पाणी पिण्यायोग्य करावयाचें असेल तर तें वरवर ढवळून त्याची अशुद्धता जाणार नाहीं; त्याच्या मुळांतला गाळ उपसून काढला पाहिजे. पण विहिरींत घाण आहे, आणि ती काढणें आवश्यक आहे, ती काढली नाहीं तर पाण्याला दुर्गंधी सुटेल ही गोष्टच आम्हां स्त्रियांना अजून पटलेली नाहीं, किंवा आमच्या ध्यानांत आलेली नाहीं. कारण आजवर स्त्रियांच्या उन्नतीची बहुतेक सारी धडपड पुरुषांनींच केलेली आहे. “तुम्ही अज्ञानांत आहांत, तुमचें आयुष्य विनाकारण दुःखांत जात आहे, कित्येक रुढींनी तुमच्यावर अन्याय केला आहे नि त्यामुळें तुमची योग्यता केवळ मातीमोल होऊन बसली आहे” या सर्व गोष्टी पुरुषांनींच आमच्या कांनीं कपाळीं ओरडून सांगितल्या, अजूनहि सांगत आहेत. पण गंमत अशी कीं अजूनहि हें आम्हांला खरें वाटत नाहीं ! आम्ही अज्ञानांत आहोंत हें ज्ञानच आम्हांला झालेलें नाहीं. खरोखरी कोणत्या दुःखानें आम्ही चिंबून गेलों आहोंत, कोणत्या अन्यायानें आमच्या आयुष्याला संकुचितपणा आला आहे, आणि हजारों वर्षांच्या कोणत्या संस्कारांनीं आमच्या सुखाचे, उन्नतीचे दरवाजे बंद झाले आहेत हें आम्हांला समजलेलें नाहीं. त्यामुळें ‘ठोटावा म्हणजे दार उघडेल’ हें सुभाषित आज फक्त आमच्या कानांवरून जातें. त्याचा अर्थ मात्र त्या वाक्यांतच राहतो.

पुष्कळशा स्त्रियांची स्थिति वर म्हटल्याप्रमाणेंच आहे. त्यांच्या सुधारणेची उडी फार तर बॅडमिंटन खेळण्याच्या कोर्टापर्यंत जाते. आयुष्याची कोडीं

सोडवावयाला केवळ वॅडमिंग्टनचें कोर्ट पुरें पडणार नाहीं; तर त्यासाठी जीवनाच्या मोठ्या क्षेत्रांत धीटपणानें वावरावयाला शिकणें जरूर आहे. या गोष्टीची जाणीवच अजून आम्हांला झाली नाहीं. पण खेळासारख्या किरकोळ सुधारणांनीं का आमचे प्रश्न, सुटणार आहेत ? आमचा आर्थिक प्रश्न, आमचे विवाहविषयक प्रश्न, आमचें व्यक्तिस्वातंत्र्य, आमचा वैयक्तिक विकास, आमचें सांसारिक जीवन, आमच्या ध्येयाची दिशा, पुनर्विवाह, घटस्फोट अशा नाना तऱ्हेच्या कोड्यांनीं आमचें जीवन आजच्या अस्थिर विकट परिस्थितींत चक्रव्यूहांत सांपडल्यासारखें झालें आहे. याचा विचार कोणी करावयाचा ? केवळ पुरुषांनींच ? नसता संकोच आणि भीतीचें बुजगावणें वाजूला ठेवून स्त्रीजीवन-विषयक प्रश्नांचा विचार आमचा आम्हीच करण्याची वेळ अजूनसुद्धां आली नाहीं काय ?

ही वेळ आल्याची दाद कित्येक स्त्रियांना नाहीं हें जितकें खरें तितकेंच हेंही खरें कीं, या प्रश्नांचा कांहींतरी विचार व्हायला हवा आहे, निदान आपल्यापेक्षां दुसऱ्या कोणी केला तर बरा, असें अंधुक, अस्पष्ट, तरंगत्या स्वप्नासारखे विचार ज्यांच्या डोक्यांत येऊं लागले आहेत असाहि एक स्त्रियांचा वर्ग आहे. मात्र, ते विचार प्रत्यक्ष आचरणांत आणणें तर जाऊं-द्याच, पण त्यांचा नुसता उच्चार करण्याची सुद्धां कित्येकींना भीति वाटत असते. जें आजपर्यंत कधीं केलें नाहीं, जें घडलें नाहीं, पाहिलें तर नाहींच पण ऐकलेंसुद्धां नाहीं, त्या गोष्टी करणें.....छे छे ! कुणी तरी शासनकर्ता हातांत वेताची छडी उगारून समोर उभा असावा, नि धास्तीनें जीव गुदमरून अंगावर रोमांच उभे रहावेत तशी आम्हां स्त्रियांची अवस्था होते ! ‘लोक काय म्हणतील ?’ या सर्वांत मोठ्या भीतीची आमच्या स्त्रीमनावर इतकी जबरदस्त मगरमिठी असते कीं कोणी सोडवावयाला आलें तरी आम्ही म्हणतो “नको रे वावा ! लोक काय म्हणतील ? त्यापेक्षां यांतच आम्ही मेलों तरी चालेल.” आमचीं मनेंच इतकी धास्तावून गेलेलीं आहेत कीं स्वतंत्रता कोणी आपण होऊन बहाल केली तरी ती उपभोगण्याचें धैर्य आमच्यांत नाहीं. थोडें रुढीविरुद्ध, नेहमींच्या साऱ्यावाहेरचें दृश्य पाहिलें कीं लगेच आमच्या मनांत चलविचल होते. मनाला तो नवीनपणा झेंपत नाहीं. परावलंबनांतच सुख मानण्याची, दुसऱ्याच्या ताटाखालचें मांजर

होऊन रहाण्याचीच आम्हांला इतकी वरें संवय झाली आहे की थोड्या मोकळ्या हवेंत येतांच तें वारें आमच्या मनाला जणुं झोंबू लागतें आणि कित्येक गोष्टींत आपलें पाऊल फार मागे आहे हें मनाला पटत असूनही केवळ लोक काय म्हणतील या भीतीने, व आत्मविश्वासाच्या अभावीं आमचीं पावलें जाग्यावरून उचलायला धजतच नाहीत. भीतीच्या दडपणानें आमच्या विचारांना मुंग्या आल्यासारखें होते आणि विचार करणारें मन जणुं भारावून जातें. या भीतीने आम्हांला इतकें ग्रासून टाकलें आहे की आम्ही वाटेल ते अन्याय सहन करीत असतो. आमच्यापैकीं कित्येकींचीं आयुष्यें म्हणजे जळती आग असते. कित्येकींची आयुष्यें केवळ दुसऱ्याच्या खस्ता खाण्यांतच खर्ची पडत असतात. जगांत दुःखावरोवर सुखोपभोगहि आहेत नि त्यांचाहि आपल्याला लाभ झालाच पाहिजे, एवढी नुसती इच्छाहि वाळगतां येणार नाही, असलें रुक्ष, कंटाळवाणें, भकास जीवन कित्येकींच्या वांट्याला आलेलें असते. पण ही परिस्थिति बदलली पाहिजे, याचा नुसता विचार करावयालाहि आम्ही धजत नाहीं. पण आम्हीं अशाच मार्गे मार्गे राहिलों तर आमच्याच मुलींना हे प्रश्न उद्यां भडावून सोडतील, या गोष्टीची आम्ही दखल घेतली पाहिजे. पण सर्व दृष्टींनी सामर्थ्यसंपन्न स्त्री म्हणून जगण्याचें दिव्य करण्यापेक्षां दुबळेपणानें “आम्ही आपल्या राजाच्या राण्या आहोंत” अशी स्वतःच्या मनाची आणि इतरांचीही खोटीच समजूत करण्याचा आम्ही प्रयत्न करतो !

ही झाली संस्कारांच्या ओझ्यांनी दडपून, वांकून गेलेल्या स्त्रियांच्या मनाची गोष्ट ! त्या निदान दुसऱ्यांच्या मार्गांत तरी आड येत नाहीत. पण स्त्रीसमाजांत असा एक फार मोठा वर्ग आहे की त्या वर्गातील स्त्रिया स्वतः तर कांहीच करणार नाहीत, पण दुसऱ्यांनी केलेल्या गोष्टींची नालस्ती मात्र करतील. चांगल्या गोष्टींना विपरीत स्वरूप देणें, हा रेशनचे तांदूळ निवडतांना बोलण्याचा त्यांचा खास आवडीचा विषय असतो. हें वाचून कदाचित् कांहीं वाचकभगिनींना राग येईल. पण प्रामाणिकपणें विचार केला तर, स्त्रियांच्या मार्गांत स्त्रियाच जेवढ्या आड येतात, एकमेकींचा सूड उगवतात, मत्सर करतात, अनुदारपणानें वागवतात आणि टोंचा मारून दुखवतात, तेवढे पुरुष अनुदारपणानें वागत नाहीत असें म्हणावें लागेल.

संवंध पुरुषजातीला औदार्याचें सर्तिफिकेट देण्याचा हा प्रश्न नाही. पण मुद्दा हा आहे कीं स्त्रीला सहानुभूति दाखविण्याचें कार्य स्त्रीकडून अगोदर व्हावयास पाहिजे. कारण स्त्रीचें अंतःकरण पूर्णपणें ओळखणें स्त्रीलाच शक्य असतें. पण बहुधा असें होत नाही. विधवा मुलीनें कुंकू लावलें तर त्या कुंकवाचा परीघ मोजायला स्त्रिया दहा वेळां निघतील. पुनर्निवाहित बाईनें नवी नथ घेतली तर इतर स्त्रिया नाकें मुरडल्याशिवाय राहणार नाहीत. एखादी मुलगी भोळेपणानें कुठें फसली तर तिला कायमची जगांतून उठवायला स्त्रीच अगोदर पुढें येईल. त्यावेळीं तिला विवेक राहणार नाही की, हाच प्रसंग आपल्या बहिणीवर, किंवा खुद्द आपल्यावरच आला असता तर आपली काय दशा झाली असती? स्वतः प्रेमविवाह करणारी मुलगी दुमरीच्या प्रेमविवाहाबद्दल सहानुभूतीनें बोलेल ही शाश्वति नाही. तिला ती बंडखोर म्हणायला कमी करणार नाही. त्यांतूनहि कांहीं बोललीच तर अशा थाटांत बोलेल कीं तिचा स्वतःचा प्रेमसंवंध हाच तेवढा नीतिशास्त्राच्या साच्यांत बसणारा होता, पण बाकीचे प्रेमसंवंध हे मात्र केवळ विकारवशतेचे नमुने आहेत. अशाहि कांहीं स्त्रिया आपणांस दिसतात कीं पूर्वजीवनांत स्वतः पाय घसरून पडलेल्या असूनसुद्धां संसारांत पडल्यानंतर मात्र त्रेतायुगांतल्या सीतासावित्रीचा आव आणून आपल्या तरुण विधवा जावेल किंवा नणंदेला नीतिशास्त्राचे पाठ द्यायला त्या कमी करीत नाहीत. मला वाटतें, हें वैगुण्य स्त्रियांच्यांत फार मोठ्या प्रमाणांत आहे. माणूस दुसऱ्याचे दोष ज्या कठोरपणानें पाहू शकतो, तीच कठोरता त्यानें स्वतःला लावून, आपल्या कृति बरोबर आहेत कीं चूक आहेत, याचा निर्णय घेतला पाहिजे. माणूस स्वतःच्या गुणावगुणांची छाननी करूं लागला, स्वतःचे दोष समजून घेऊं लागला कीं त्याच्या सुधारणेचा आरंभ झाला असें समजावयाला हरकत नाही. प्रत्येक स्त्रीनें हें ध्यानांत घेतलें पाहिजे कीं सुख मिळविण्याचा, मग तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो, प्रत्येक व्यक्तीला हक्क आहे. जगांतील लहान सहान गोष्टी, मोठमोठ्या बडा-मोडी, महान् क्रान्त्या, युद्धें या सर्व गोष्टींचें चक्र, माणसानें स्वातंत्र्य उपभोगावें, आयुष्यांत सुखी व्हावें, जीवनांत समाधान मिळवावें या एकाच हेतूभोंवतीं फिरत असतें. जगांतील सर्व लोकांच्या सुखदुःखाची जबाबदारी

कोणा एकट्यावर नाही. आणि कोणत्याहि एका व्यक्तीची तेवढी ताकदच नाही. पण प्रगतिपथावर पुढें जाणाऱ्या स्त्रीला उत्तेजन देणें, तिचें कौतुक करणें, पडलेल्या स्त्रीला उदारपणानें उठवून उभी करणें, दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत जन्म काढणाऱ्या स्त्रियांची नुसती कींव करून मोठेपणा मिरवण्यापेक्षां त्यांना शक्य तों सहाय्य करणें, आणि एकंदरीत संकुचित वृत्ति टाकून स्त्रीजीवनाचे प्रश्न उदार मनानें सोडविणें, ही स्त्रीची सर्वांत मोठी आणि पहिली सुधारणा होणें अवश्य आहे. आणि याचसाठीं दुसऱ्याची बाजू समजावून घेण्याची संवय आपल्या मनाला लावली पाहिजे. ही संवय नसते म्हणून कित्येक दुःखी कष्टी जीवांना आम्ही आणखीच अन्याय करीत असतो. पण दुसऱ्याच्या अपराधाचें माप त्याच्या पदरांत टाकण्याचा, आयुष्यांतून त्याला कायमचा उठविण्याचा अधिकार जगांत अशा किती लोकांना असेल कीं ज्यांच्या आयुष्यांत न कळत कां होईना, पण एकहि चूक झाली नाही ? मला वाटतें, प्रत्येकानें या प्रश्नाचें उत्तर प्रामाणिकपणानें देण्याचें ठरविलें तर...तर ज्यांचे गुन्हे जगासमोर आले नाहीत अशा प्रतिष्ठित माणसांवर कदाचित् आपापल्या जागा भराभर खालीं करण्याचा अनवस्था प्रसंग ओढवणें अगदींच अशक्य नाही.

आम्ही स्त्रिया अशा संकुचित वृत्तीच्या आहोंत ही कांहीं केवळ आमचीच चूक नाही. आज शेंकडों वर्षें स्त्री ही जवळ जवळ गोष्टांतच रहात आलेली आहे, असें म्हटलें तर फारसें चूक होणार नाही. गोष्टा याचा अर्थ कापडाचा बुरखा असाच केवळ नव्हे, तर वैचारिक दृष्ट्या, जगांतील नाना अनुभवांच्या तुलनेनें स्त्रीचें जग केवळ चार भिंतींच्या पलीकडे गेलेलेंच नाही. ती आतांशीं कोटें दार किलकिलें करून पाहूं लागली आहे. आणि चार दिवसांच्या तान्ह्या मुलानें डोळे उघडतांच प्रकाशाचा झोत सहन न होऊन घाबरून डोळे मिटावेत, अंगावर शहारे येऊन हातपाय पोटाशीं व्यावेत, तशी आमची सध्यां स्थिति झाली आहे. अधून मधून, आम्हांला घरच्याबाहेरचें जग समजावें, त्या जगांत आम्हांला स्थान असावें, असें खोल खोल कुठेंतरी वाटत असतें. पण ही मतामतांची भाऊगदीं, त्या गदींतून आपला मार्ग शोधण्यासाठीं करावी लागणारी धांवपळ, आणि या धांवपळींत कुणाचा धक्का लागून पडलों तर लोक

काय म्हणतील ही धास्ती, यानें आमचा जीव निग्मा हैराण होत असतो. हा कांहीं आमचा दोष नाही. इतकी वर्षे आम्हीं निर्जीव गोळ्याप्रमाणें पडून होतो. आतांच कुठें पाय हलवावेसे वाटूं लागलें आहे, तर एकदम आम्हीं जीवनाच्या पटांगणांत पुरुषांच्या बरोबरीने धांवपळ करण्यांत समर्थ व्हावें, अशी जर कोणी अपेक्षा केली तर ती चूक ठरणार नाही काय ? प्रगतीची एकेक पायरी चढतां चढतांच आम्हीं वर येऊं. आणि त्याची लाज वाटण्याचें तरी काय कारण आहे ?

ज्या तऱ्हेचें स्त्रीजीवन बनविण्याची आपली इच्छा आहे, आपली अपेक्षा आहे, तसें तें बनविण्याचें धैर्य आमच्या अंगां येणें जरूर आहे. आपली प्रामाणिक मते बोलून दाखवितांना आम्ही स्त्रियांनीं यापुढें कचरतां कामा नये. आणि जीवनाच्या धकाधकांत वेळ आली म्हणजे कोणत्याहि प्रसंगांतून निभावून जाण्याचें धैर्यहि आम्ही दाखविलें पाहिजे. तें धैर्य आम्ही दाखवीत नाहीं म्हणून अर्धवटपणाचा आरोप आमच्यावर येतो. बांधलेली शिंदोरी आणि उसनी अकल किती दिवस पुरणार ! स्त्री ही स्वतःच कणखर बनून जीवनाच्या धकाधकांत आपला वांटो छातीठोकपणें आणि हंसतमुखानें उचलून वाट चालूं लागेल तर कुणीहि तिची वाट अडवूं शकणार नाही. स्वातंत्र्य मिळवायला कोणाची परवानगी व्यावी लागत नाही. स्वतःचा झगडा स्वतः झगडणें, स्वतःचे लढे स्वतःच लढविणें, म्हणजेच पर्यायानें आपल्या प्रश्नांची दाद स्वावलंबनानें लावून घेणें, हा कोणत्याही राष्ट्रानें, कोणत्याही समाजानें आणि कोणत्याही व्यक्तीनें गिरवावयाचा पहिला धडा असावा लागतो. परावलंबन म्हणजे सर्वनाश, ही जाणीव आजच्या स्त्रीला असणें अत्यंत जरूर आहे. परावलंबनाची खंत ज्यांना नाही, आणि दुसऱ्यानें ढकलल्याशिवाय ज्यांचा पांगुळगाडा चालतच नाही, त्यांनाच अन्याय सहन करावे लागतात ही गोष्ट इतिहासानें पूर्णपणें सिद्ध केलेली आहे, आजही सिद्ध होत आहे. मग या गोष्टीकडे स्त्रियांनीं तरी डोळेझांक करून कसे चालेल ? जो निर्भयपणें मोठ्यानें गर्जना करून उडी घेतो तोच खेळ जिंकतो, ही जगाची रीत आहे. ती आम्हीं उपेक्षिली म्हणून जग एकीकडे आणि आम्ही भलतीकडे अशी आमची स्थिति झाली आहे.

माझ्या या सर्व म्हणण्याचा अर्थ एवढाच की जेव्हां तेव्हां पुरुषांच्या

आणि समाजाच्या डोक्यावर आपल्या दुःखाचें खापर फोडून आम्ही मोकळ्या होतो—आणि कधीं कधीं हें खरेंहि असतें—पण तसें करतांना, आमचें दुःखनिवारण प्रत्यक्ष आपण स्वतः हातपाय हालवून न करतां, ती खटपट दुसऱ्याच कोणी करावी ही आमची अपेक्षा असते. जन्मभर ही दुसऱ्याकडून भरवून घेण्याची आमची संवय चांगली नाही. आम्ही कांहींच करावयाचें नाही तर लोकांनीं तरी आम्हांला किती दिवस बोटाला धरून चालवावें ? आम्हांला समान हक्क हवेत म्हणून आम्ही म्हणतो, पण ट्रॅममध्ये, आगगाडींत जागा मिळवण्यासारख्या धुल्लक गोष्टीतहि पुरुषांनी आपली जागा रिकामी करून आम्हांला स्त्रीदाक्षिण्य दाखवावें अशी आमची अपेक्षा असते ! ही अपेक्षा चुकीची नाही काय ? यापुढें आम्हांला जगाच्या धकाधकींत स्वाभिमानानें जगावयाचें आहे. आजपर्यंत स्त्रीनें पुष्कळ सहन केलें. आपल्या कुटुंबाच्या सुखाकरतां फार मोठा त्याग केला; पण दुर्दैवानें त्या त्यागाला किंमत आली नाही; त्याचें महत्त्व समाज ओळखूं शकला नाही. कारण स्त्रीनें स्वार्थत्याग करणें ही गोष्ट स्वतः तिच्या आणि समाजाच्यासुद्धां इतकी आंगवळणीं पडून गेली कीं, स्वतःसाठीं धडपड करणें हें खुद्द स्त्रीलाच आणि समाजालाहि अनैसर्गिक वाटूं लागलें ! त्यामुळें स्त्रीचें स्वत्व मेलें. तिला स्वतंत्र अस्तित्व असूं शकेल याचाच तिच्यासकट सान्यांना विसर पडला. आणि स्त्रीची नेमकी इथेंच चूक झाली. आपलें व्यक्तिमत्व, आणि आपलें सामर्थ्य सिद्ध करण्यापूर्वीच ती त्यागाच्या भानगडींत पडली. दुसऱ्या माणसाच्या स्वार्थत्यागाला व्यवहारी जगाकडून कधींतरी किंमत मिळत असते का ? धनवान् माणसानें एखाद्या संस्थेला दहा लाखांची देणगी जाहीर केली तर त्याचा सत्कार होणें साहजिकच आहे. पण लढाईत मारल्या जाणाऱ्या शिपायाचें प्रेतसुद्धां कोणी शोधित नाही, हें सत्य डोक्याआड करतां येईल का ? त्याच्या देशभक्तीचा चुकून माकून देखील उच्चार होत नाही, मग तो कितीही देशभक्त असो, देशासाठीं त्यानें स्वतःच्या कुटुंबाचा नाश उघड्या डोक्यांनीं सहन केलेला असो, त्याच्या देशभक्तीची किंमत—भिकान्यानें राज्याचें दान करावें तशी होते !

वायकांची एक जुनी म्हण आहे कीं ‘ शेळी जाते जीवानीशीं, आणि

खाणारा म्हणतो वातड किती !' स्त्रीची अवहेलना आजपर्यंत अशी होत आली आहे. स्त्रीने अनंत काळ त्याग केला, पण स्वतः दुवळी असतांना केला. म्हणून त्याचें चीज झालें नाहीं. स्त्रीने अगोदर आपलें व्यक्तिमत्व, आपलें कर्तृत्व पटवून द्यायला हवें. मग तिच्या स्वार्थत्यागाची किंमत आपो-आपच वाढेल. उदाहरणादाखल सांगते कीं, एका घरांत दोन सुना आहेत. एक कोंकणांतील अशिक्षित आहे आणि एक शहरांतील पदवीधर आहे. गृहकृत्यें करण्याच्या दृष्टीने विचार केला तर कोंकणांतील मुलगी त्या बाबतीत सरस ठरेल. पण ही अशिक्षित मुलगी दिवसभर घरांत रावली तर तिचें कौतुक होणार नाहीं. एवढें कौतुक पदवीधर मुलीनें नुसतीं चार कामें केल्यानें होईल. कारण ह्या पदवीधर मुलीनें, आपलें शहाणपण नुसतें चुली-पुरतें नाहीं, तर आणखीहि कांहीं विषय आपणाला कळूं शकतात, हें दाखवून सिद्ध केलेलें आहे. म्हणून मी म्हणतें कीं ज्या वेळीं स्त्री स्वतःचा झगडा स्वतः झगडूं लागेल, आपलें वकीलपत्र घेऊन स्वतःच बोलूं लागेल, आणि न्याय मिळवण्याचा हक्क बजावूं लागेल त्यावेळीं समाजालासुद्धां तिच्या म्हणण्याचा विचार करावा लागेल. तिची कैफीयत म्हणजे लहान मुलांचें रडणें आहे, अशी उपेक्षा करून त्याला भागणार नाहीं. आणि न्यायाचें माप तिच्या स्वाधीन करण्याची त्यालाच जरूरी वाटूं लागेल.

मीं इतक्या आग्रहानें लिहीत आहे याचा अर्थ समान हक्काची माझी व्याख्या, प्रत्येक गोष्ट पुरुषासारखीच झाली पाहिजे, अशा दुराग्रहाची नाहीं. उलट स्त्रीच्या मनाची व शरीराची ठेवण, आणि निसर्गानें तिच्यावर टाकलेली पुरुषांहून निराळी अशी अपत्यजननाची न टाळतां येण्यासारखी जबाबदारी, एवढ्या एका गोष्टीमुळे स्त्री ही लगेच पुरुषांहून कमी दर्जाची ठरते, असें पुरुषांनीं अगर स्त्रियांनींहि समजण्याचें मुळींच कारण नाहीं. पुरुष हा जसा आयुष्यांत वाणेदारपणानें जगू इच्छितो, धडपड करतो, त्याच तेजस्वीपणानें जगण्याचा हक्क स्त्रीलाहि कां असूं नये, एवढेच माझे म्हणणें उलट स्त्री निसर्गाची अधिक बांधील असल्यामुळे पुरुषां-पेक्षांहि तिला या सवलती अधिक मिळावयास हव्यात. घटकाभर असें धरून चालूंया कीं, अपत्यजननाची जबाबदारी आलटून पालटून एकदां स्त्रीवर व एकदां पुरुषावर पडली तर स्त्रियांत व पुरुषांत खरोखरी कोणत्या कर्तृत्वाचा

फरक रहाणार आहे ? तेव्हां अपत्य-सृजनाची जबाबदारी पुरुषांवर नाही म्हणून पुरुषांनीं शेफारून जाण्याचें किंवा स्त्रियांनीं कमीपणा मानण्याचें मुळीच कारण नाही. स्त्री ही केवळ स्त्री म्हणून उपेक्षिली जातां कामा नये हें जेवढे खरें, तेवढेंच स्त्रीला सांभाळाव्या लागणाऱ्या सांसारिक जबाबदाऱ्या म्हणजे कमीपणा ही न्यूनगंडात्मक भावना स्त्रियांनीं अगोदर टाकून दिली पाहिजे. संसारांतील अमुक कार्य स्त्रीचें आणि अमुक कार्य पुरुषाचें, यांत वास्तविक श्रेष्ठ-कनिष्ठ प्रतींचा प्रश्न नसून स्त्री-पुरुषांतील नैसर्गिक फरकामुळेंच त्या त्या जबाबदाऱ्या ज्याच्या त्याच्या अंगावर पडल्या आहेत—त्या त्या सांभाळून कालमानाप्रमाणें ज्या नव्या गोष्टी स्त्रीला अंगीकारणें प्राप्त झालें आहे त्या करण्याची तिनें तयारी दाखविली पाहिजे. त्या दृष्टीनें कोळी समाजांतील स्त्रिया खऱ्या आधुनिक आहेत असें आपल्याला कबूल करावें लागेल. त्यांचा पोषाख आम्हां पांढरपेशा स्त्रियांपेक्षां जुन्या पद्धतीचा असेल किंवा इंग्रजी भाषा त्या बोलूं शकत नसतील, पण सर्व दृष्टींनीं त्या स्वतंत्र आहेत. त्या स्वतः मिळवत्या तर आहेतच; पण प्रसंग आला तर देवाचा धांवा न करतां त्या एक दोन पुरुषांचाहि प्रतिकार करून विजयी होतील, असली सुदृढ शरीरप्रकृति आणि असलें मानसिक सामर्थ्य त्यांनीं कमावून ठेवलेलें आहे.

अशा प्रकारचें स्वावलंबन स्त्रियांत यायला हवें असें आम्हीं म्हणतो, तेव्हां 'स्त्रिया या पुरुषी वळणाच्या होतील' असेंहि कित्येक स्त्रीपुरुषांना वाटत असतें. स्त्रियांनाच असें वाटतें तेव्हां तो त्यांच्या मनाचा कमकुवतपणा, आकुंचितपणा आणि आत्मविश्वासाचा अभाव आहे असें म्हणणें भाग आहे. आमचा हा कमकुवतपणा ओळखून स्त्रियांना कायमच्या अज्ञानांतच ठेवण्याची ज्यांची इच्छा आहे, स्त्रिया पुरुषांच्या बरोवरीनें आपले हक्क संभाळून जगूं लागल्या तर डोईजड होतील अशी ज्यांना भीति वाटते, ते लोकच 'स्त्री ही जागी होऊन हक्कांसाठीं भांडूं लागली तर ती पुरुषी वळणावर जाईल,' अशा भीतीचा बागुलबुवा निर्माण करतात. पण या बुजगावण्याला आपण आतां किती दिवस भ्यावयाचें ? स्त्रीवर निसर्गानें टाकलेली जबाबदारी लक्ष्यांत घेऊनहि असें म्हणणें जरूर आहे कीं स्त्री ही एक स्वतंत्र अस्तित्व असणारी, स्वतंत्र विचार आणि भावना असणारी, पुरुषांप्रमाणेंच हाड-

मांसाची माणूस आहे, या गोष्टीकडे बुद्धिपुरस्सर दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आणि म्हणून तिलाही न्याय्य हक्क मिळावयास हवेतच आहेत. ते पुरुषांच्या मदतीने कां होईनात, पण आमच्या धडपडीने आम्ही ते मिळवावयाला हवेत. तरच ते आम्हांला यशस्वीपणे उपभोगतां येतील. नाहीतर बावळटपणाचा शिक्षा आमच्या मार्थां वसून, ज्यांना स्त्रिया ह्या केवळ उपभोग्य वस्तु वाटतात, स्त्रिया या नवऱ्यांची केवळ शोभा असे जे समजतात, त्यांच्या म्हणण्याला विनाकारण वळकटी येईल. असें म्हणतात कीं राज्य मिळविण्यापेक्षां टिकवणे अधिक अवघड आहे. एवढ्यासाठीं आमची पात्रता आम्ही सिद्ध करून दाखविली पाहिजे. दुसऱ्यावर विसंबून राहण्याची संवय टाकून दिली पाहिजे. कोणत्या गोष्टींची आमच्या जीवनांत जरूरी आहे याचा विचार आणि प्रत्यक्ष आचरण करण्याइतपत आमच्या मनाची आणि बुद्धीची तयारी व्हावयास पाहिजे. ही पात्रता एकदां सिद्ध झाली म्हणजे सिद्ध झालेल्या गोष्टी कोणालाहि नाकारतां येणार नाहीत. कारण तशी पात्रता सिद्ध करणाऱ्या माणसाची बाजू सत्याधिष्ठित असते—आणि स्वसामर्थ्याच्या आत्मविश्वासाने त्याला वळकटी आलेली असते.

नवा दृष्टिकोन

: : २

स्त्रियांचें आर्थिक स्वावलंबन या विषयावर पुष्कळ वादविवाद आणि चर्चा झालेली आहे. अशा चर्चेतून स्त्रियांनी आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी असणं जरूर आहे असाहि निष्कर्ष पुष्कळ वेळां निघालेला आहे. पण समाजांत अशी पुष्कळ माणसें आहेत कीं ज्यांना स्त्रियांचें आर्थिक स्वावलंबन हा विषय सद्यः परिस्थितीनुरूपहि जिव्हाळ्याचा, महत्त्वाचा न वाटतां उपेक्षेचाच वाटतो. स्त्री ही बुद्धीनें, कर्तृत्वानें कशीहि थोर असली तरी शेवटीं चूल आणि मूल या पलिकडे डोकावून पहाण्याचें तिला कांहींएक कारण नाहीं, अशी विचारसरणी अजून वऱ्याच जणांच्या डोक्यांत टाण मांडून बसलेली आहे. त्यामुळें कित्येक पालकांचा मुलींच्या शिक्षणावर पाहिजे तसा भर नसतो. सामान्य स्त्रीपुरुषांच्या आयुष्याची सफलता संसार नीटनेटका करणें हीच असते हें खरें आहे. आर्थिक मदत ही पुरुषांची संसारिक कामगिरी व कुटुंबांतील माणसांशीं सहकार्य व मुलांचें संगोपन ही स्त्रियांची सांसारिक कामगिरी होय, हें नैसर्गिकच आहे. पण आजच्या धकाधकीच्या काळांत पुरुषांवरच आर्थिक मिळकतीचा भर देऊन भागत नाहीं व प्रसंगीं मुलीचें 'चूल-मूल' पुरतेंच शिक्षण अगदीं कमी पडतें, ही गोष्ट ध्यानांत न घेतां मुलीनें आर्थिक गोष्टींत मन घालण्याचें कारण नाहीं असें आपण म्हणतो. अशा विचारसरणीमुळें मुलींच्या बुद्धीचा अदमास घेऊन तिच्या शिक्षणाला महत्त्व न देतां लक्ष होईपर्यंत मुलीनें घरांत बसून काय करावयाचें, त्यापेक्षां ती शालेंत गेलेली बरी, अशा विचारानें बहुतेक मुली शाला-कॉलेजांत पाठविल्या जात असतात. पूर्वीसारखीं लौकर लक्षें करण्याची पद्धत आजहि असती तर आजच्या सर्वच मुली शिकत राहिल्या असत्या कीं नाहीं याची शंकाच आहे. कारण मुलीचें लक्ष होण्यापूर्वीं संसार करण्यास अनेक तऱ्हांनीं ती कार्यक्षम असावयास पाहिजे ही गोष्ट आम्हांस अजून पटलेली नाहीं. पण ज्या पालकांना आपल्या

मुलींचीं लग्नें लौकर उरकून टाकण्याची घाई असते त्यांनासुद्धां लौकर चाशिंग बांधून घेणारे नवरदेव भेटत नसल्याने आपल्या मुलींना नाइलाजाने शाळेत पाठवावे लागत आहे. पुरुषांचीहि आर्थिक परिस्थिति अशा कुचक्राणेची आहे कीं इच्छा असूनहि ते आर्थिक स्थैर्य आल्याशिवाय लग्नास तयार होत नाहीत. त्यामुळे साहजिकच मुलींचीं वयें वाढतात, आणि शाळा कॉलेजांत त्यांची गर्दी होते. मुलींच्या शिक्षणाची ब्रह्मंशी ही अशी कारणपरंपरा असते. स्त्रीशिक्षणाचें महत्त्व जाणून आपल्या मुलींना नाना तऱ्हांनीं सुशिक्षित करणारे कांहीं पालक असतीलहि; पण बहुजनसमाजाची स्त्रीशिक्षणाची कल्पना मुलींना कार्यक्षम करण्याची नाही. हें आम्ही मुद्दामच करतो असें नव्हे; तर या गोष्टीचें महत्त्वच आम्हांला पटलेलें नाही. मुलगी बी. ए. नव्हे अगदीं एम्. ए. झाली तरी अखेर चूल आणि मूल ह्यांतच तिचा जन्म, अशीच सर्वत्र समजूत आहे. पण चूल व मूल संभाळण्यासाठीं सुद्धां स्त्री आहे त्यापेक्षां कितीतरी पटीनें अधिक कार्यक्षम होण्याची जरूरी आहे, ही गोष्ट आम्हांला माहीतच नसल्याने आम्ही मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतो.

मुलींच्या शिक्षणासंबंधी, म्हणजे पर्यायानें मुली स्वावलंबी असाव्यात—असणें जरूर आहे—या गोष्टीचें महत्त्वच आम्हांला वाटत नसल्यामुळे, जीवनाच्या धकाधकांत मुलाप्रमाणेच मुलगी स्वावलंबनानें टिकाव धरून रहावी, आपल्या प्रश्नांचा विचार तिनें स्वतःच्या डोक्यानें करावा, आणि आपला मार्ग धीरानें चालण्याइतकी तिला कार्यक्षम करावी, असा प्रयत्न करण्याची पालकांना कधीं गरज वाटलीच नाही. कारण आजपर्यंत मुलीच्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता परावलंबनांतच आहे ही भावना आमच्या मनाशीं, विचाराशीं इतकी एकजीव झालेली आहे कीं, तें परावलंबन आहे हें सुद्धां आम्हांला समजत नाही. ‘लहानपणीं आईवडिलांच्या ताब्यांत, तरुणपणीं नवऱ्याच्या हुकुमांत आणि म्हातारपणीं मुलांच्या पांजरपोळांत’ ही स्त्रियांच्या आयुष्याची सुटसुटीत आणि सोपी घडामोड आहे. याच एका मार्गानें लाखों स्त्रिया गेल्या आणि जात आहेत. स्त्रीला आईबापांचें, नवऱ्याचें व मुलांबाळांचें बंधनच नको असें माझे मुळींच म्हणणें नाही. तसा गैरसमज कोणी करून घेऊं नये. समाजांत राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला बंधनांची अवश्य जरूरी आहे. पण तीं बंधनें अशीं असावीत कीं व्यक्तीचें, मग ती पुरुष असो अगर स्त्री असो, व्यक्तिमत्त्व

शिल्लक राहिलें पाहिजे, तिच्या व्यक्तित्वाचा विकास झाला पाहिजे; व्यक्तीचें अस्तित्वच नष्ट होतां कामा नये. आत्यंतिक बंधनांनीं माणूस जखडून गेला म्हणजे त्याचें माणूसपण नाहींसें होतें आणि बंधनें म्हणजेच माणूस असें होऊन वसतें. माणसाचें यंत्र झाल्यासारखें होतें. एखादें यंत्र सुरू करून द्यावें कीं तें आपलें काम करीत राहते. पण तें बंद पडलें कीं त्याला दुसऱ्या कुणीतरी गति दिल्याशिवाय तें चालूच होत नाहीं, तसें स्त्रियांच्या जीवनाचें झालें आहे. स्त्रियांना स्वतंत्र अस्तित्व असावें, पुरुषाप्रमाणेंच त्यांनाहि कांहीं व्यक्तिमत्व असतें, असणें जरूर आहे, या गोष्टीची कोणी दखलच घेत नाहीं. स्त्रीनें शिक्षण घेतलें तर तें केवळ तिच्या मातापित्यांची शोभा म्हणून घ्यावें, तिनें आपल्या नांवापुढें डिग्री लावली तरी जरीच्या पातळानें जशी तिच्या सौंदर्यांत भर पडते तितपतच तिच्या डिग्रीची किंमत असावी, आणि लग्नाच्या बाजारांत तिची किंमत अधिक ठरावी, अशी आमची विचारसरणी आहे.

स्त्रीला मिळणारें शिक्षण नाईलाज म्हणून असूं नये, तर तें हेतुपुरःसर दिलें गेलें पाहिजे. पण स्त्री सुशिक्षित झाली, स्वतःचे विचार बोलून दाखवूं लागली, रूढीविरुद्ध एकादा नवा विचार तिच्या डोक्यांत घोळूं लागला कीं, स्त्रीनें आपली मर्यादा सोडली, इतरांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या गेल्या, कुटुंबाचा आणि पर्यायानें समाजाचा विनाशकाळ जवळ आला, अशी आरडा-ओरड कुटुंबांतील व समाजांतील माणसें करूं लागतात. याचें कारण असें आहे कीं हल्लींचा काळ म्हणून स्त्रीनें चार पुस्तकें जास्त वाचलीं तरी इतरांनीं तिला स्वतःचें शहाणपण वापरण्याची कधीं परवानगी देऊं नये. लहान मुलानें पांगुळगाड्याला धरून वाचकत वाचकत चार पावलें टाकलीं, किंवा अडखळत्या जिभेनें दोन बोबडे शब्द बोलले तर टाळ्या वाजवून जसें आपण तेवढ्यापुरतें कौतुक करतो, तसें आणि तितपतच स्त्रीचें शिक्षण हा कौतुकाचा विषय असावा, अशी सर्वसामान्य समजूत असते. क्वचित् यापुढेंहि जाऊन स्त्रीच्या विद्वत्तेचा आदर करायला आम्हीं तयार असतो; पण केव्हां ? तिनें तत्वज्ञानावर निबंध लिहिला, आजपर्यंत चालत आलेल्या रूढ संकेतांना धरून चार व्याख्यानें दिलीं कीं आम्ही तिचा विदुषी म्हणून अवश्य गौरव करूं. याचें कारण, स्त्री कितीही शिकून विदुषी झाली तरी स्त्रीस्वातंत्र्याचे विचार बोलून न दाखविण्याइतकी आणि रूढीविरुद्ध वागून आपल्या मतांचें कृतीनें समर्थन

न करण्याइतकी ती जुन्या जगांत वावरत असल्याची खात्री आहे तोपर्यंत तिच्या विद्वत्तेचें कौतुक करायला आमची हरकत नाही. पण स्त्रीच्या शिक्षणानें जर तिच्या डोक्यांतून रुढीविरुद्ध नवे विचार येणार असतील, ती आपलें व्यक्तिमत्व सिद्ध करणार असेल, आणि जुनाट संस्कारांचें आवरण झुगारून देऊन आपली कुचंबणा जगापुढें मांडण्याचें धैर्य दाखवणार असेल तर...तर आम्हांला स्त्रीला एवढें स्वातंत्र्य देण्याची विलकूल इच्छा नाही ! तिच्या व्यक्तिमत्वाची आम्हांला जरूरी नाही.

आजपर्यंत आम्ही स्त्रीवर जीं बंधनें लादलीं त्याच ओझ्याखालीं बांधून तिनें आपलें अवलंब सार्थ केलें पाहिजे, अशी आमच्या सामाजिक मनाची घडण असल्यानें त्या दृष्टीनें आम्ही मुलींच्या शिक्षणाकडे, त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाकडे व स्त्रीजीवितविषयक प्रश्नाकडे पाहतां आणि याच दृष्टिकोनानें विचार केला म्हणजे स्त्रीनें परावलंबनांतून मुक्त व्हावें, स्वावलंबी असावें, असें म्हणणें आम्हांला जड जातें. तें आमच्या जिवावर येतें, नि म्हणूनच आर्थिक दृष्ट्यासुद्धां आम्ही स्वावलंबी होणें जरूर आहे या गोष्टीवर कोणी जाणूनबुजून भर देत नाही. साऱ्यांचें म्हणणें एकच, “ करायच्या आहेत काय या आर्थिक भानगडी तुम्हांला ? नवरा मिळवता असला म्हणजे झालें. ” आणि आम्हीहि अशा भावड्या आहोंत कीं डॉक्टर नवरा मिळाला कीं लगेच आम्ही डॉक्टरीणबाई होऊन बसतो; वकील नवरा मिळाला कीं वकीलीणबाई म्हणून मिरवितों. नवरा डॉक्टर अगर वकील असणें ही गोष्ट अभिमानाची नाही असें कोणत्या स्त्रीला वाटेल ? ही गोष्ट जरूर अभिमानाची आहे. नवऱ्याची विद्वता, नवऱ्याचें मोठेपण हा पत्नीचा अभिमानविषय नाही असें म्हणण्याचा माझा मुळींच आशय नाही. पण ‘ डॉक्टरीणबाई ’ किंवा ‘ वकीलीणबाई ’ हा केवळ शाब्दिक गौरव आमच्यावर प्रसंग आला असतां तो मुळींच उपयोगी पडणार नाही, ही गोष्ट मात्र यापुढें स्त्रियांनीं विसरून चालणार नाही.

आपल्यावर प्रसंग आला असतां आपली अवस्था हीनदीन होतां कामा नये, याची खबरदारी स्वतःच्या बुद्धीप्रमाणें व मगदुराप्रमाणें प्रत्येक स्त्रीनें आणि तिच्या पालकानें अवश्य व्यावसाय हवी. तशी ती आजपर्यंत घेतली गेली नाही, म्हणून कर्तृत्ववान् नवरे अकालीं मृत्युमुखी पडल्यानंतर कित्येक

स्त्रियांना हातांत पोळपाटलाटणें घेण्याची वेळ आली. सर्वस्वीं नवऱ्याच्या जीवनावर जगणाऱ्या आम्हां पांढरपेशा स्त्रियांची या दृष्टीनें फार मोठी दैना आहे आणि त्याचें कारण आमचें परावलंबन हेंच आहे. एखाद्या पुरुषाची वायको अर्ध्या संसारावरून उठून गेली, तर तो पुरुष कांहीं लगेच निराधार होत नाहीं; त्याच्यावर आकाश कोसळून पडत नाहीं. कुटुंबांतील एखादी व्यक्ती नाहींशीं होणें एवढेंच त्याचें महत्त्व आहे. पण एखाद्या बाईचा नवरा अकालीं मरण पावला तर तिच्यावर आकाशाची कुन्हाड पडते. तिच्या मुलांची, तिच्या इस्टेटीची वासलात लावण्यास तिन्हाईत माणसांचें कोंडाळें तिच्या भोंवतीं जमतें. आर्थिक जबाबदारी पार पाडण्यास ती असमर्थ असल्यानें तिच्या नवऱ्याची इस्टेटहि इतर आत्त मंडळी गिळून टाकीत असतात. एवढेंच नव्हें तर, तिच्या मुलांना शिक्षण कोणी द्यावें, त्यांना कोणी सांभाळावें, त्यांच्या रहाण्याची सोय काय करावी, या तिच्या अत्यंत जिवाळ्याच्या आणि महत्त्वाच्या बाबतींतही तिच्या सल्ल्यानें कांहींहि न होतां, तिची आत्त मंडळी जें ठरवितील त्यावर सारें कांहीं अवलंबून राहातें. समाजांत कांहीं स्त्रिया अशा दिसत आहेत कीं त्यांच्या मुली दुसऱ्यांच्या घरीं सांभाळावयास दिलेल्या असतांना त्या स्वतः परक्या घरांत पोटाच्या मागे लागून अपमानास्पद जिणें जगत असतात. ज्यांच्या घरीं त्या मुली राहिलेल्या असतात त्यांचें ह्या स्त्रीवर व तिच्या मुलींवर उपकारांचें ओझें असतें. त्या ओझ्यानें त्या आणखीनच दीन होतात. आणि शेवटीं त्याचा परिणाम असा होतो कीं त्या अनाथ मुलींच्या आयुष्यावर त्यांचा स्वतःचा तर हक्क राहतच नाहीं, पण आईसुद्धां आपल्या मुलींच्या लग्नाचा प्रश्न स्वतः सोडवूं शकत नाहीं. ज्यांनीं मुलगी सांभाळली, ते त्या मुलीच्या लग्नाची सोय आपल्या इच्छेप्रमाणें करतात, आणि अखेर या निरपराध मुली एखाद्या म्हाताऱ्या, पंगु, दरिद्री माणसाच्या संसाराची शोभा होऊन राहतात ! कांहीं मुली तर मला अशा माहीत आहेत कीं त्यांचीं लग्नें झाल्याची हकीगत त्यांच्या आईला मागाहून समजली ! मागाहून त्यांचा जळफळाट झाला. पण वेळ निघून गेल्यावर त्याचा कांहीच उपयोग नव्हता. पांढरपेशा वर्गीपुरतेंच दोलावयाचें म्हटलें तरी पांढरपेशावर्ग हा कांहीं नुसत्या मोठ्या शहरांतच सामावलेला नाहीं. लहान शहरे आणि खेड्यांपाड्यांत

जाऊन पाहिलें तर आपणांस दिसून येईल कीं अनेक कुटुंबांतून अशा तऱ्हेची कुचंबणा सर्रास चालूं आहे.

या साऱ्या अनर्थाचें कारण हेंच आहे कीं, स्त्री एखाद्या पुरुषाची अर्धांगी होते, तेव्हां सांसारिक जबाबदारी सर्व बाजूंनीं पार पाडण्याइतकी कार्यक्षमता तिच्या अंगीं आलेली नसते; नव्हे, तसा प्रयत्नच केलेला नसतो. स्त्रीच्या आयुष्याची सफलता आम्हीं प्रयत्नापेक्षां दैवावर अवलंबून ठेवलेली आहे. तिच्या नशिवाऩें तिच्यापुढें जें वाटून येईल तो वांस तिनें निमूटपणें गिळावा अशी स्त्रीजीवनाची आमची कल्पना आहे. स्त्रीला मुद्दाम दुःखांत टेवण्याची आमची इच्छा आहे म्हणून आम्हीं असें केलें, असें मुळींच नाहीं. स्त्रीला सुख मिळूं नये, तिनें दुःखांतच पिचत रहावें, हा आमचा मूळ हेतु नाहीं. पण स्त्रीनें दुःखी राहण्यांत, निमूटपणें सारें सोसण्यांतच तिचें अंतिम कल्याण आहे, अशी आमची भावना असल्यानें आम्ही तिला परावलंबी ठेविली; म्हणून नवऱ्याच्या नशीवावर बायकोचें नशीब अवलंबून राहिलें. हुशार नवऱ्याच्या अर्धवट बायकोला नवऱ्याच्या हुशारीकडे पाहून शहाणपणाचा मक्ता दिला जातो. नवरा श्रीमंत असेल तर बायकोला काडीचीहि अक्कल नसतांना ती एखाद्या महिला समाजाची सहज अध्यक्ष होऊं शकते. याच्या उलट एखाद्या मूर्ख नवऱ्याच्या शहण्या बायकोला नवऱ्याच्या मूर्खपणाचें ओझें डोक्यावर घेऊन जन्म काढावा लागतो. या सर्वांचें कारण तरी हेंच आहे कीं, स्त्रीनें आपलें कर्तृत्व, आपलें नशीब सर्वस्वीं दुसऱ्यावर अवलंबून ठेविलें. पुरुष कठिण प्रसंगांत बायकोच्या सहाय्याशिवाय ज्या कार्यक्षमतेनें संसाराचा गाडा न अडखळतां चालूं ठेवतो, तीच कार्यक्षमता निदान प्रसंगापुरती तरी स्त्रीच्या अंगीं असेल तर तिच्या आयुष्याचे असे धिंडवडे होणार नाहींत.

मुलाच्या शिक्षणाचा हेतु जसा मुलानें भावी आयुष्यांत स्वावलंबनानें, स्वतःच्या कर्तव्यगारीवर स्वाभिमानानें जगावें असा असतो, तसाच हेतु मुलीला दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणामार्गे असावयाला हवा आहे. मुलाच्या वाचर्तीतसुद्धां हाच हेतु असतो असें म्हणणें कदाचित् चुकीचें होईल. कारण मुलानेंसुद्धां शिकून सवरून स्वतःचें डोकें वापरावें, ही गोष्ट पुष्कळ पालकांना आ. २

संमत नसते. मुलगा शिकून कुणीकडून मार्गाला लागला म्हणजे आपण सुटलों, हाच विचार त्याला शिक्षण देण्याच्या बुडाशीं असतो. वास्तविक, बापानें आपला मुलगा स्वतःच्या हिंमतीवर, आत्मविश्वासावर आणि कर्तृत्वावर मोठा होऊन भावी आयुष्यांत तो यशस्वी होईल, असेंच शिक्षण त्याला दिलें पाहिजे. त्याला शहाणा करून जगांत सोडला पाहिजे. पण आमचें उलट होतें. मुलाला आपल्या मार्गे जास्तींत जास्त इस्टेट ठेवण्यासाठीं आम्ही जीवाचा आटापीटा करतो, त्या मानानें प्रत्यक्ष त्या मुलालाच कार्यक्षम करण्याकडे आमचे प्रयत्न अपुरे पडतात. आणि मागून त्याला ठेविलेली इस्टेट त्यानें उधळून टाकली म्हणजे तिकडूनहि बापाच्या पदरीं दुःखाचें गाठोडें येतें.

मुलीच्या बाबतींतहि अशीच गोष्ट होत आलेली आहे. मुलीचा जन्म म्हणजे पापांची परंपरा हीच आमची खुळी समजूत कायम आहे. तिला भोगाव्या लागणाऱ्या आपत्ती ही निसर्गाचीच अवकृपा असें आम्हीं समजतो, पण हें खोटें आहे. मुलींना जास्त आपत्तींना तोंड द्यावें लागतें याचा अर्थ तरी काय आहे ? माणूस जेवढा खुळा, बोटचेपा, परावलंबी तेवढे अडचणींचे डोंगर जास्त, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. माणूस लुळा पांगळा असला कीं संकटेंच त्याच्याकडे धांवत येत असतात. एका राष्ट्रावर दुसऱ्या राष्ट्राकडून सतत जुलूम होत राहणें याचा उघड अर्थ हाच असतो कीं पहिल्या राष्ट्राची कार्यक्षमता दुसऱ्या राष्ट्राशीं टक्कर देण्याइतकी प्रखर नसते. तीच गोष्ट स्त्रियांची झाली आहे. स्त्रीला आपत्तींशीं झुंजावें लागतें आणि दीन जिण्याचा अंगिकार करावा लागतो याचें कारण निसर्ग किंवा स्त्रीचा जन्म म्हणजे पाप हें नसून, स्त्रीला अजूनपर्यंत स्वतःचें जीवन स्वावलंबनानें जगण्याचें कोणी शिकविलेंच नाही व स्वतः होऊन शिकण्याचा तिनें प्रयत्नहि केला नाही, हेंच आहे. स्त्रीचें जीवन अधिक सुखाचें, स्वावलंबनाचें व्हावयास हवें असेल, आयुष्यांत येणाऱ्या आपत्तींना धैर्यानें तोंड देऊन तिनें मानानें जगावें असें वाटत असेल, तर तिच्या मानसिक, शारीरिक आणि बौद्धिक शिक्षणाची अगोदर सोय व्हावयास पाहिजे.

असें म्हणतात कीं, माणसाचें बुद्धिवैभव थोडें कमी असलें तरी चालेल पण तो शहाणा असावयाला पाहिजे. सामान्य माणसाच्या दृष्टीनें विचाराचा

हा समतोलपणा अगदीं यथार्थ आहे. प्रत्येक स्त्री, वकील बॅरिस्टर होऊन कोर्टांत खटले गाजवील किंवा डॉक्टर होऊन संशोधन करील असें नव्हे. पण स्वतःच्या आयुष्यांत होणाऱ्या घडामोडींचा अर्थ तिला समजेल आणि त्यांतून शहाणपणाचा मार्ग शोधून काढून ती स्वाभिमानाने जगेल इतपत शहाणपणाचें शिक्षण तिला मिळालेंच पाहिजे असें आम्हीं म्हटलें तर तें गैर ठरेल काय ?

बौद्धिक शिक्षण म्हणजे केवळ शाळाकॉलेजांत पुरुषांच्या बरोबरीने मिळणारें शिक्षण हेंच नव्हे. सान्याच मुलींना बी. ए. होऊन मास्तरकी अगर कारकुनी करणें अशक्य आहे. आणि कॉलेजांतील शिक्षण घेण्यास प्रत्येक मुलीला बौद्धिक मगदूर आणि सांपत्तिक परिस्थिति असेलच असेंहि सांगतां येणार नाहीं. पण, मला वाटतें, प्रत्येक माणसाजवळ कांणतातरी एखादा असा गुण असतो कीं त्या गुणाची वाढ केल्यास तो त्यांत प्रवीण होऊं शकेल. निसर्गतःच पुष्कळ मुलींचे आवाज अतिशय गोड असतात. पण अशा आवाजाच्या मुलींना संगीताचें शिक्षण देण्याची दखल कितीसे आईवाप घेतात ? आणि ती मुलगी तरी मोठी झाल्यावर आपल्या आवाजाचें कितीसे चीज करते ? मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे कीं आपल्या मुलांत खरोखरी कोणते गुण आहेत आणि त्यांची जोपासना आपण कशी करावयास पाहिजे याची जाणीवच कित्येक पालकांना नसते. आणि मुलांनाहि स्वतःच्या गुणांची उपेक्षाच करावीशी वाटते. ही खरोखरी व्यक्तिशः नुकसानीची आणि सामाजिक हानांची गोष्ट नाही काय ? पण आम्हीं एवढा विचार कुठें करतो ? ठराविक चाकोरींतून मुलांचा शिक्षणक्रम झाला कीं गंगेंत घोडे न्हाले !

मुलांच्या शिक्षणाचीसुद्धां हीच आत्राळ आहे तर ज्या मुली शिक्षणाचा विचार नुकताच करूं लागल्या आहेत त्यांची गोष्ट काय विचारावी ? कित्येक मुलींना पेंटिंगची, आवाजाची, नैसर्गिक देणगी असूनहि केवळ उपेक्षेनें त्या घरीं बसून रहातात. आणि प्रसंगच पडला तर बाहुल्यांच्या कारखान्यांत चिंध्या शिवावयास जातात. याचें कारण नैसर्गिक गुणांची उपेक्षा हें तर आहेच, पण अकालीं प्रौढत्व, तरुण वयांत म्हातारपण आल्याची समजूत करून घेणें, हेंहि आहे. लग्नापूर्वी जी मुलगी चुटचुटीत आणि चलाख वाटते

ती लग्न झाल्याबरोबर एकदम 'बाई' होऊन बसते. आणि एखादे मूल तिच्या कडेवर बसू लागलें म्हणजे आपले ओंचेपदर व्यवस्थित ठेवून नीट-नीटकें राहण्याची तिची आवडसुद्धां नाहीशी होते ! एवढेंच नव्हे तर तिच्या बोलण्याचे विषय आणि भाषासुद्धां अजीबात बदलूं लागतात. आपलें मूल म्हणजे एक वीतभर पोर आणि आपण म्हणजे आतां आजीबाई झालों असें तिला वाटूं लागतें. आम्हांला महत्वाकांक्षाच नाही, उत्साहच नाही, आयुष्याला रंजकता आणण्याची तळमळ आम्हांला नाही. लग्न झाल्यावर मुलीनें तरुणीची भाषा बोलावी हें साहजिक आहे. पण ती एखाद्या चार मुलांच्या आईसारखी बोलूं लागली कीं, हिला म्हातारी व्हावयाला फारसा वेळ लागावयाचा नाही, असे वाटू लागतें. मुलाच्या आईनें मुलाशीं आईच्या मोठेपणानें बोलावें हें ठीक आहे. पण इतरांशीं बोलतांना, “आतां आमचें काय राहिलें आहे ? सारें कांहीं मुलांच्यासाठीं करावयाचें.” ही भाषा, विचार-सरणी कशाला ? मुलांच्यासाठीं करावयाचें हें खरें असलें तरी, “आमचें काय राहिलें आहे ?” हा वाक्यप्रयोग कांहीं बरोबर वाटत नाही. तरुण स्त्रियाच जर असें बोलूं लागल्या तर म्हाताऱ्या बायांनीं तरी काय बोलावयाचें ? त्यांना चार हताश उद्गार बोलावयाला आम्ही शिल्लक ठेवावेत कीं नाही ?

वय कितीहि वाढलें तरी जगांत इतक्या गोष्टी माणसास शिकण्यासारख्या आहेत कीं जन्मभर माणसाची विद्यार्थीदशा संपावयाची नाही. पण आमच्या या उदासीन वृत्तीमुळेच आमचे गुण आम्हांला समजत नाहीत. त्यांची वाढ होत नाही नि त्यामुळे आमचें पाऊल कधीं पुढें पडत नाही. पण विचार केला तर जरूरी म्हणून स्त्रियांना स्वावलंबनानें पैसे मिळवतां येतील अशीं कितीतरी दालनें त्यांना खुलीं आहेत. नर्सिंग, कारकुनी, टाइपिंग, शिवणकाम, भरतकाम, सेल्समनशिप, गायन, चित्रकला, फोटोग्राफी, एखादे स्टोअर चालविणें, छापखान्यांत कंपोजिंग करणें, अशा अनेक क्षेत्रांत स्त्रिया उत्तम तऱ्हेनें काम करूं शकतील यांत मुळीच वाद नाही. कारण अशा क्षेत्रांतून कामें केलेल्या स्त्रिया इतर समाजांत अनेक आहेत.

बौद्धिक किंवा आर्थिक स्वावलंबनाच्या दृष्टीनें हे विचार झाले. पण मुली मनानेंच खरोखरी कणखर आणि धीट व्हावयास हव्या आहेत. आपल्या कल्पना काय आहेत, आपणांस काय वाटतें हें स्पष्टपणें सांगण्याचें धैर्य

प्रत्येक माणसाजवळ असलं पाहिजे. या दृष्टीनें मुलेंसुद्धां कित्येक वेळां धीटपणा दाखवीत नाहींत. पण मी फक्त मुलींच्या दृष्टीनेंच लिहीत असल्यानें त्यांच्याच संबंधीं काय वाटतें तें सांगतें. मी म्हणतें तसा मोकळेपणा आपल्या मुलींनीं दाखवावा, आपल्याशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागावें अशी कोणाची इच्छा नसते. मनांतले विचार न बोलतां तिनें स्वतःची कुचंबणा करून घेतली कीं आम्हीं त्या गोष्टीला 'शालीनता' हें गोंडस नांव देतो ! माणूस शालीन असावा हें खरें आहे. पण तो न्यूनगंडानें पछाडलेला, भित्रा असावा हें मात्र फार घातक आहे. हा भित्रेपणाच आमच्या रोमरोमांत इतका भिनला आहे कीं आमच्या हातून कोणतीहि गोष्ट पार पडत नाहीं, दर वेळीं आम्हीं मागें पडतां, आमच्याजवळ आत्मविश्वासच नाहीं. मुलीनें रोजच्यापेक्षां थोडें निराळें करणें म्हणजे पाप, उद्धटपणा, अशा विचारसरणीचे जे संस्कार आमच्या मनावर आघात करीत आलेले आहेत त्याचें हें फळ आहे. ते अगोदर नाहींसे झाले पाहिजेत. कारण कोणत्याहि गोष्टीला प्रत्यक्ष आरंभ करण्यापूर्वीं त्या गोष्टीचें महत्त्व माणसास पटावयास हवें. आणि महत्त्व पटून तसें वागण्याचें मानसिक धैर्य उत्पन्न व्हावयास हवें. त्याशिवाय कांहीं उपयोग नाहीं. नि म्हणूनच मानसिक शिक्षणाला फार महत्त्व आहे.

आपल्या मुली भित्रेपणानें मागें राहिल्या तरी चालतील, पण त्यांनीं जरासुद्धां हालचाल करतां कामा नये, यांत भूषण मानण्यापेक्षां, आपल्या मुली शरीर आणि बुद्धीप्रमाणेंच मानसिक दृष्ट्याहि निकोप व्हाव्या म्हणून काळजी घेतली पाहिजे. आपली मुलगी न्यूनगंडानें खचून गेलेली नाहीं तर स्वतःच्या डोक्यानें विचार करणारी आहे, धैर्यानें जगणारी आहे, याचा तिच्या आईवडिलांस वास्तविक अभिमान वाटावयास हवा. आणि स्वतः मुलींनाहि, आपण दुबळ्या नाहीं, खंबीर आहोंत, भित्र्या नसून समर्थ आहोंत, याचा स्वाभिमान वाटावयास हवा. अशा तऱ्हेनें तिच्या मनाची तयारी झाली तरच ती खऱ्या अर्थानें स्वावलंबी होईल, व आपल्या मुलांना-सुद्धां स्वतंत्र वृत्तीचें, स्वतंत्र विचारसरणीचें शिक्षण देऊं शकेल. जी म्त्री स्वतःच्या कुचंबणेनें मरून गेली आहे ती आपल्या मुलांना स्वतंत्रतेचे धडे काय देऊं शकणार ?

तुसतें आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे स्वावलंबन नव्हे. आर्थिक स्वावलंबनानें

स्त्रीच्या अनेक आपत्ती टळतील हें खरें आहे. नि म्हणूनच त्याचें महत्त्व आहे. पैसे मिळविणारी स्त्री आपल्या कुटुंबाला आर्थिक दृष्ट्या सांवरून धरील हें खरें आहे. पण मनानें ती दुबळी असेल तर त्या पैशांचा विनियोग ती स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें सुद्धां करूं शकणार नाही. कांहीं पुरुषांना रेसचा, सट्ट्याचा नाद असतो. स्वतः कष्ट करून हे लोक पैसे मिळवीत नाहीत आणि बायकोनें चरितार्थासाठीं मिळवून आणलेले पैसे हे नवरे खुशाल रेसच्या घोड्यावर लाविण्यास हक्कानें नेतात ! अशा गोष्टी यापुढें होतां कामा नयेत. या गोष्टीला पत्नीनें विरोध करणें अत्यंत जरूर आणि न्याय्य आहे. पण केवळ आर्थिक स्वावलंबनानें हें धैर्य अंगीं येत नाही. याला मनाचा कणखरपणा पाहिजे. आपल्याला सुद्धां अन्याय होतां कामा नये, असा पीळ स्त्रीच्या अंतःकरणांत जागृत असला पाहिजे.

बुद्धिमान माणसें जगांत मार्गें पडतात याचें कारण कित्येक वेळां त्यांचें मानसिक दौर्बल्य हेंहि असूं शकतें. बुद्धीच्या कसावर घासून आपण टरविलेलीं विधानें लोकांपुढें छातीठोकपणें मांडणें त्यांच्या मनाला झेंपत नाही. आपल्याला प्रामाणिकपणें वाटणारे विचार बोलून दाखविण्यास तीं कचरतात, आणि हीच गोष्ट व्हावयास नको आहे. जगांतील प्रत्येक माणसास अन्न, वस्त्र, औषधपाणी. घरदार आणि सांसारिक सुख मिळविण्याचा हक्क आहे, मग तो बुद्धीनें कोणत्याहि दर्जाचा असो. सामान्य माणसाच्या या कर्मांत कमी गरजा भागल्याच पाहिजेत, ही जशी आर्थिक शिकवण आपण आपल्या मनाला देत आहोंत, तशीच दुसरी एक शिकवण आपल्या मनाला मिळावयाला हवी आहे कीं स्त्रीपुरुष यांच्या दर्जांत, त्यांच्या सुखाच्या कल्पनेंत फरक करण्याचें कांहीं कारण नाही. स्त्रीवर मातृत्वाची जबाबदारी आहे म्हणून ती उपेक्षणीय, दुबळी असें तिनें व समाजानेंहि मुळींच समजतां कामा नये. या अडचणींतून सुटण्याचा मार्ग म्हणजे तिनें स्वतः कार्यक्षम होणें हा आहे. स्त्रीचा जन्म हें पाप नसून तिच्यापुढें उभ्या असलेल्या प्रश्नांतून निभावून जाण्याचें शिक्षण तिला मिळालें पाहिजे. म्हणजे ती पुरुषापेक्षा अधिक दुःखी होण्याचें कारणच उरणार नाही.

पण याबाबतींत सर्व असें तिरपागडें आणि अर्धवट होऊन बसलें आहे याचें कारण आमचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन महत्वाकांक्षेचा,

प्रामाणिकपणाचा, निःस्वार्थी आणि न्याय्य नसतो. एखादी मुलगी बुद्धिमान् असेल तर तिने आपल्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग आपल्या समाजासाठी, राष्ट्रासाठी करावा, अशी महत्वाकांक्षा आमच्याजवळ नसते. अशी महत्वाकांक्षा धरण्यास मुलगी (किंवा मुलगाहि) स्वतःच्या प्रामाणिक मतांचा आग्रह धरून वसली तर आपल्यांत नि तिच्यांत खटके उडतील आणि पर्यायाने आपल्या मुलीची हुशारी केवळ आपले भूषण म्हणून रहाणार नाही, या स्वार्थी विचारांचा पालकांच्या मनावर पगडा असतो. आपल्या मुलीला लोकांनी सुशिक्षित, विदुषी तर म्हणावे, पण आपल्या मताविरुद्ध बोलण्याचा प्रामाणिकपणा मात्र तिने दाखवू नये, अशीहि स्वार्थी वृत्ति कित्येकांच्या ठिकाणी असते हे नाकबूल करून चालणार नाही. याहून जास्तच स्पष्ट बोलावयाचे तर आपल्या मुलांच्या आयुष्यावरहि आपल्याच मतांची मालकी चालली पाहिजे, असा कित्येकांचा आग्रह असतो. मुलांच्या आयुष्याकडे ते स्वतःच्या सुखाच्या कल्पनेने पाहतात. अशा या स्वार्थी हेतूनेच मुलांच्या आयुष्याकडे पाहिले की न्याय-अन्यायाचा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण स्वार्थी दृष्टीला न्याय अन्यायाची चाड असणेच शक्य नाही. सर्वच ठिकाणी असे होते असे माझे म्हणणे नाही. पण समाजांत ही वृत्ति कांही थोड्या प्रमाणांत नाही हे मात्र खरे आहे; म्हणूनच मी म्हणते की जीवनाकडे पहाण्याचा आमचा दृष्टिकोन महत्वाकांक्षेचा, प्रामाणिकपणाचा, निःस्वार्थी आणि न्याय्य नसतो. पुरुषाने आपणांस न्याय मिळवून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रीला मात्र अजून न्याय मिळत नाही. कारण तीच तसा व्यवस्थित प्रयत्न करीत नाही. यापुढे मात्र तिने न्यायासाठी झगडले पाहिजे.

आर्थिक स्वावलंबन

३

स्त्रीचें जीवन नैसर्गिक जबाबदारी सांभाळूनहि जास्तींत जास्त स्वावलंबी असावयास पाहिजे आणि त्यासाठीं स्त्रीच्या जीवनाकडे पहाण्याचा आमचा दृष्टिकोन महत्वाकांक्षेचा, प्रामाणिकपणाचा, निःस्वार्थी आणि न्याय्य असणें जरूर आहे हें मागील लेखांत मी सांगितलें. त्या अनुरोधानें आर्थिक दृष्ट्या स्त्रीनें आजच्या काळांत स्वावलंबी असण्याची आवश्यकता व परावलंबी असल्यास होणारे तोटे यांचाहि मी थोडक्यांत उल्लेख केला.

स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी कोटें व कसें होतां येईल, व त्यांच्या मार्गांत जीं खोट्या भीतीचीं बुजगावणीं उभीं करण्यांत येतात त्यांचें निराकरण कसें करतां येईल, याचा विचार प्रस्तुत लेखांत मी करणार आहे.

स्त्रियांनीं आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी असलेंच पाहिजे असें जेव्हां मी म्हणतें तेव्हां समानहक्कांच्या अतिरंजित कल्पना डोक्यांत घेऊन धरलेला हा दुराग्रह आहे किंवा यात्रावर्तींत पुरुषांशीं स्पर्धा करावयाचा हेतु आहे असें मुळींच नाहीं. आजची आमची आर्थिक परिस्थितीच अशी ओढाताणीची आहे कीं संसाराची महिनाअखेर तोंडमिळवणी करण्यास पुरुषावरोवर बाईनेंही प्रत्यक्ष भाग घेऊन मदत करणें जरूरीचें होऊन बसलें आहे. शंभर सव्वाशें रुपये पगार मिळविणाऱ्या माणसानें चार पांच माणसांचा संसार, कर्ज न काढतां चालविणें हें हल्लींच्या महागाईच्या दिवसांत एक भयंकर दिव्य झालें आहे. जागाभाडें, दूध, रेशन, वाणी, जळण, कापड, डॉक्टर, धोबी, शिंपी-आणि इतर अनेक सटरफटर गोष्टी कीं ज्या केल्याशिवाय माणसाला गत्यंतर उरत नाहीं—यांत पगाराची चटणी केव्हां उडून जाते याचा पत्ताहि लागत नाहीं. आणि पगार पुरत नाहीं म्हणून अन्न खाल्ल्याशिवाय, कपडे वापरल्या-शिवाय किंवा भाड्याची जागा घेतल्याशिवाय, माणसाचें चालतहि नाहीं.

जगांतले चार दिवस सुद्धा प्रकृतीनें जगावयाचें असेल तर जीवनास

आवश्यक असणाऱ्या या गोष्टींत कोठेंहि काटकसर करण्यास जरासुद्धां फट सांपडणार नाही. उलट चार खणांच्या दोन खोल्यांत दोन दोन मुल्यांसह दोन दोन जोडपीं संसार करीत असलेलीं कित्येक ठिकाणीं आपणांस दिसतात. त्यांतच जागा नाही म्हणून टिचभर गॅलरींत एखाद्या पुतण्यास अगर भाच्यास अंगाचा कानवला करून निजण्यास जागा द्यावी लागते. या जागेचें जें पांचसांत रुपये भाडें मिळतें त्यांतूनच मुलांचें रेशनचें दूध घेऊन चहापाणी भागवावें लागतें. आणि जेवतांना ताक नांवाचा पदार्थ पाण्याच्या रूपानें भातावर घेऊन ताकाची जरूरी अक्षरशः पाण्यावर भागवावी लागते.

याहून काटकसरीची जास्तीत जास्त करामत तरी कोणती आहे ? नवऱ्याची विचान्याची दिवसभर कामासाठीं धांवपळ चालू असते. त्यानें तरी किती तास काम करावें ? एकानें मरमर मरावें व इतरांनीं काटकसर करून करून थकून जावें हा कांहीं खरोखरी जीवंत राहण्याचा उपाय नव्हे. नवऱ्याचा पगार जेव्हां अपुरा पडतो, तेव्हां घरांत काटकसर करून अर्ध-पोटी राहणें, किंवा कोणास आजार झाल्यास दुखणें तसेंच अंगावर काढणें, हाहि खराखुरा मार्ग नव्हे तर रोजच्या आवश्यक गरजेपुरते पैसे मिळवून संसारास मदत करणें हें पत्नीचें अशा वेळचें प्रथम कर्तव्य आहे. घरांत उंदीर झाले आणि कपडे कुरतडून त्यांची खराबी करूं लागले तर कपड्यांना ठिगळें लावीत बसणें हा त्यावरचा खरा उपाय नव्हे, तर प्रत्यक्ष उंदीरच पकडून ते मारून फेकून दिले पाहिजेत. म्हणजे शिल्क असलेले कपडे तरी निदान धड राहतील. काटकसर करण्यास जर वावच नसेल तर दांत कोरून पोट भरणें शहाणपणाचें नाही. पोटभर मिळावें म्हणून यापुढें स्त्रीनें सुद्धां धडपड करणें आवश्यक आहे आणि यांत कमीपणा वाटण्याचें किंवा आपण विशेष कांहीं करीत आहों असेंहि वाटण्याचें मुळींच कारण नाही. गरज उत्पन्न झाल्यावर आपणहि चार पैसे मिळवून संसारास हातभार लावूं शकतो एवढा आत्मविश्वास स्त्रीच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाला तरी पुष्कळ झालें असें म्हणावयास हरकत नाही.

स्त्रीनें द्रव्यार्जन करावें असें मीं म्हणतें याचा अर्थ, प्रत्येक स्त्रीनें जरूर नसतांनाहि नोकरी करावी, असा मात्र नाही. पण प्रसंग पडल्यास श्रीमंत

नवऱ्याच्या बायकोनें हि चार पैसे मिळविण्याची समर्थता आपल्या अंगीं आधींच आणली पाहिजे हाच माझ्या म्हणण्याचा हेतु आहे. आपल्या आयुष्याच्या वावर्तीत आपण अजिवात गाफील राहिलों, असा पश्चात्ताप वाटण्याची पाळी येऊं नये म्हणून ही सावधानता आहे. पण ज्यांचे नवरे चांगले पगार मिळविणारे आहेत त्यांनीं घराची जबाबदारी नोकरांवर टाकून बाहेर पैसे मिळविण्यास जावें असें मात्र मी मुळींच म्हणणार नाहीं. कारण नवरा पैसे मिळविण्यास कामावर जातो तेव्हां स्त्रीसुद्धां घरांतील कामकाज करून संसारांत एकप्रकारें आर्थिक मदतच करीत असते, आणि कामाच्या दृष्टीनें विचारच केला तर नवऱ्याची ताबेदारी दिवसाकाठीं आठ दहा तासांचीच असते. पण बायकोचें मात्र तसें नसतें. सकाळीं उठल्यापासून रात्रीं निजेपर्यंत ती आपल्या संसारासाठीं सारखी रावत असते.

निसर्गामुळें बाहेरचें द्रव्यार्जनाचें काम पुरुषावर पडलें व घरांतील जबाबदारी स्त्रीवर पडली म्हणून कांहीं स्त्रीनें सांभाळलेल्या जबाबदारीचें महत्त्व कमी होत नाहीं. हीं घरचीं कामें सांभाळून पुन्हां पैसे मिळविण्याचें काम करणें हे वास्तविक दुहेरी श्रम आहेत. ते ज्या स्त्रियांना करणें जरूरच आहे त्यांनीं ते केले पाहिजेत हें खरें आहे. पण ज्यांच्यावर तशी पाळी आली नाही, त्या स्त्रियांनीं आपलीं घरांतील कामेंच अधिक व्यवस्थित आणि स्वावलंबनानें करावीत. एखादा नोकर कमी ठेवणें, स्वतः स्वयंपाक करणें, शक्यतों सर्व कपडे घरींच शिवणें, मुलांना स्वतः शिकविणें वगैरे कामें ज्या स्त्रिया स्वतःच करतात त्या एकप्रकारें पैसे मिळवीत असतात असेंच नाहीं काय ? साधारण सुस्थितीतल्या स्त्रियांनीं स्वतः घरकामें करून पैसे वांचविणें म्हणजे पैसे मिळविणेंच होय.

पण ही गोष्ट आम्हां स्त्रियांच्या अजून तितकीशी ध्यानांत आलेली नाही आणि पुरुषांनीं हि घरकाम करणाऱ्या स्त्रीची त्या दृष्टीनें दखल घेतलेली नाही. ‘पुरुष स्त्रीला घरकामाची मोलकरीण समजत असतो’ असलें अतिरेकाचें विधान मला मुळींच करावयाचें नाही. पण स्त्री जशी नवऱ्याला आर्थिक दृष्ट्या घराचा स्वामी समजत असते, त्या अर्थानें मात्र पुरुष तिला घराची स्वामिनी म्हणावयाला तयार नसतो. पुरुषाला आपल्या नातेवाईकास किंवा एखाद्या संस्थेस मदत करावयाची असली तर बायकोला

न विचारतां तो झटदिशीं आपणांस वाटणारी रक्कम देऊन मोकळा होतो, स्त्रीला मात्र रुपया-दीडरुपया कोणास देऊं किंवा नको हें नवऱ्यास विचारल्याशिवाय स्वतः ठरवितां येत नाहीं; याचें नवऱ्यास नवल वाटत नाहीं व बायकोसहि कमीपणा वाटत नाहीं ! घरांत येणारा पैसा हा स्वतःच्या श्रमाचा आहे याची नवऱ्यास पुरेपूर जाणीव असते नि त्याच वेळीं बायकोनें सांभाळलेल्या घरांतील जबाबदारीची किंमत रुपये-आणि-पैच्या दृष्टीनें तो अगदीं सहज रीत्या शून्य समजत असतो. बायकोलाहि यांत फारसें वैषम्य वाटत नाहीं, याचेंहि कारण हेंच कीं ज्या संसारांत आपण जन्मभर रावत आलों त्याचें मूल्य तिच्या स्वतःच्या मनालाहि कधीं समजूं शकलें नाहीं आणि कोणी समजावून दिलेंहि नाहीं.

स्त्रीनें सांभाळलेल्या अत्यंत अवघड जबाबदारीची उपेक्षा पुरुष आणि स्त्री या दोघांकडूनहि आजपर्यंत होत आली, याचेंहि कारण हेंच आहे कीं घरचें-चूल-मूल-सांभाळलें तरी प्रत्यक्ष पैसे मिळविण्याचा प्रसंग आल्यास स्त्री अखेर परावलंबी म्हणून दुबळी ठरली आहे. याची जाणीव दोघांनाहि आहे; पण गंमत अशी आहे कीं हें परावलंबनच आतां नाहीसें झालें पाहिजे हे आम्हांस अजून नीटसें उमगलें नाहीं. तें परावलंबन ज्या स्त्रीनें झुगारून दिलें असेल तिच्या घरकामाचें मूल्य अशा उपेक्षेनें होणारच नाहीं, आणि अशी उपेक्षा ती सहनहि करणार नाहीं.

म्हणून माझें पुन्हां पुन्हां हेंच म्हणणें आहे, कीं पुरुषाप्रमाणेंच स्त्रीनेंहि आर्थिक स्वावलंबनाची तयारी करावी आणि मगच लग्नाच्या भानगडींत पडावें. मग घरकामें करतांना तिला आपोआपच वाटेल कीं, घरचें काम करूनसुद्धां मीं हा पैसाच मिळवतें आहे; आणि नवऱ्यालाहि वाटेल कीं, बाहेर जाऊन हिनें शंभर रुपये मिळवावयाचे आणि घरकाम सांभाळण्यासाठीं नोकरांवर जवळजवळ तेवढेच पैसे खर्च करावयाचे यांत काय अर्थ आहे ? त्यापेक्षां स्वयंपाक, शिवणकाम वगैरे घरचीं कामें करून ती तेवढे पैसे शिल्लकच टाकते आहे. ती रक्कम खरोखर तिचीच मिळकत आहे, आणि हें अक्षरशः खरेंच आहे.

पण हें सर्व व्हावयास स्त्रीनें आपली शैक्षणिक कार्यक्षमता वाढवून व्यावसाय पाहिजे हें विसरून चालणार नाहीं. या मुद्यावर मी मागील लेखांत भर

दिलेलाच आहे. पण त्याचें महत्त्व ध्यानांत आलें म्हणजे ‘ स्त्रीनें केलेलें घरकाम ही तिची मिळकतच आहे, ’ या माझ्या म्हणण्याचा अर्थ स्पष्ट होईल. अर्थात् याची जाणीव स्त्रीनें तशी पुरुषानेंहि ठेविली पाहिजे. आपल्या नवऱ्याच्या मिळकतीचा अंदाज घेऊन आपल्या इच्छेप्रमाणें कांहीं रक्कम खर्चावयास स्त्रीला संकोच वाटण्याचें मुळांच कारण नाहीं व पुरुषानेंहि एवढें स्वातंत्र्य तिला खुषीनें दिलें पाहिजे.

प्रत्यक्ष नोकरी करून स्त्री पैसे मिळवीत नसली तरी तिच्या घरकामाचें मूल्य म्हणजे आर्थिक मिळकतच आहे, ही समजूत जशी पुरुषानें दाखवावयास पाहिजे तशीच स्त्रीनेंहि. पतीच्या आपत्काली किंवा तो आजारी पडल्यास, स्वतःच्या श्रमानें पैसे मिळवून आपला संसार चालविला पाहिजे. नवरा जास्त पैसे मिळवूं शकत नसला किंवा शारिरीक उपाधीनें त्यास कांहीं काळ अंथरणावर पडून राहावें लागलें तर त्यासाठीं त्याच्यावर न जळफळां त्यास आर्थिक सहाय्य करणें हें पत्नीचें कर्तव्यच आहे. पुरुषाची मदत कमी पडतांच स्त्रीनें आपल्या श्रमानें ही कसर भरून काढणें म्हणजे स्वतःच्या कर्तृत्वाबद्दल आत्मविश्वास वाढविणें असेंहि आहे, नि यांत आपण नवऱ्यावर उपकारांचें ओझे घालीत आहों असें स्त्रीनें समजण्याचें मुळांच कारण नाहीं.

कांहीं कांहीं ठिकाणीं पुरुष इतके चांगुलपणानें वागणारे दिसतात कीं वर्षभर बायको अंथरणावर निजून असली तरी नवरा ऑफिसांतील काम करून आल्यावर बायकोस घरकाम पडूं नये म्हणून जीवाचा आटापिटा करीत असतो. एवढेंच नव्हे तर मुलांच्या बरोबर तो पत्नीस जेवावयास वाढतो व मग आपण जेवतो. शिवाय आपल्याला होणाऱ्या त्रासाची जाणीव न देण्याचा मोटेपणा दाखवितो तें निराळेंच ! अशीं उदाहरणें फार थोडी असतात हें खरें आहे; पण असतात हें कांहीं खोटें नाहीं. मग नवऱ्यानें जसें प्रसंग पडल्यास बायकोचीं कामें करणें जरूर आहें, तसेंच बायकोनेंहि नवऱ्याची बाजू सांभाळावी लागल्यास माघार न घेणें हें ओघानेंच आलें. त्यांत नवऱ्याला मिथेपणा वाटेल असें त्याच्याशीं वागण्याचें कारण नाहीं.

काचित् अशींहि उदाहरणें दिसतात कीं पुरुषाच्या बरोबरीनें पैसे मिळविणारी स्त्री नवऱ्यास कमी लेखूं लागते किंवा याच्या उलट असेंहि होतें कीं नवऱ्यासच या गोष्टीचें वैप्रम्य वाटून तो फटकून वागूं लागतो. पण हें असें

होण्याचेंहि कारण हेंच आहे कीं, स्त्रीनें पुरुषाच्या बरोबरीनें पैसे मिळवूं लागावे ही आपल्याकडे अजून नवीन गोष्ट आहे. ही नवीनता जशी स्त्रीस तशी पुरुषासहि असल्यानें ती अजून दोघांच्याहि पचनीं पडलेली नाही. एखादी स्त्री, डॉक्टर नवऱ्याची बायको झाल्याबरोबर तिचीं पावलें जमिनी-पासून दोन बोटें अधांतरीं पडूं लागतात. आपल्या नवऱ्याच्या मोठेपणाचा अभिमान तिला वाटूं लागतो. कारण असा अभिमान वाटण्याची शिकवण तिच्या मनाला आज हजारों वर्षें मिळत आलेली आहे. त्या भरांत ती डॉक्टरांवर म्हाणून मिरविण्यांत मुळांच कमीपणा मानीत नाही.

पण एखाद्या मॅट्रिक माणसाची बायको उद्यां डॉक्टर झाली, तर तिचा मोठेपणा तिच्या हातांतील इंजेक्शनच्या सुईसारखा त्याला केव्हां तरी बोंचल्या-शिवाय रहात नाही. मग बायकोच्या ज्ञानावर स्वतःस डॉक्टर म्हणवून घेण्यास तो कोठचा तयार होणार ? उलट एखादे वेळीं आपल्या शिकलेल्या बायकोचें कौतुक न करतां तो केव्हांतरी तिला मुद्दाम असे म्हणेल कीं, ‘ काय तुला म्हणावं ! माझ्यापेक्षां चार डिग्र्या तुझ्या नांवापुढें जास्त लावलेल्या असल्या तरी शेवटीं तू बायकोच ! ’ म्हणजे शिक्षणानें आपली बायको पुरुषी वळणाची झाली नाही याचेंच दुःख तो मानूं लागतो ! किंवा एखादे वेळीं बायकोनें बरोबरीच्या नात्यानें त्यास प्रत्युत्तरें केली तर, ‘ शिकून शिकून शेवटीं तू पुरुषी वळणावर गेलीस ’ असेंहि म्हणावयास तो चुकत नाही. ही गोष्ट तो मुद्दाम करतो असें नाही. पण बायको ही एकंदरींत आपल्याला डावीच असली पाहिजे, उजवी होतां कामा नये, असले संस्कार आज कित्येक वर्षे पुरुषी मनावर झालेले आहेत. या संस्कारामुळे बायको जशी नवऱ्याच्या मोठेपणाचें सहज स्वभावानें कौतुक करते तसें पुरुषाच्या हातून होत नाही.

“ आमचा संसार ” या पुस्तकांत श्री. र. गो. सरदेसाई यांनीं जुन्या व आधुनिक काळांतील स्त्रियांचा आपल्या पतिकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन स्पष्ट केला आहे. माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ श्री. र. गो. सरदेसाई यांच्या सुसंस्कृत आणि नवमतवादी लेखणीतून सुंदर चित्रित केला गेला आहे. ते म्हणतात, “ पतीच्या व्यक्तित्वांत विलीन होण्याच्या स्त्रीस्वभावामुळे बायकांना स्वतःच्या आवडीनिवडी, हौशी टाकून द्याव्या लागल्या आहेत हें प्रत्येक स्त्रीच्या पुस्तकांत दिसून आलें आहे. पण पत्नीसाठीं पतीनें

आपल्या आवडीनिवडी अशा प्रकारें जाणिवेनें टाकल्याचें उदाहरण नाही. संसारांत सर्व प्रकारचा त्याग स्त्रीलाच करावा लागतो आणि तोहि पतीच्या मुर्वतीसाठीं, ही परिस्थिति फारशी बदलली नाही हेंच या पांचहि संसारापासून आपणांस दिसून येते. ”

स्वभाव हा शिक्षण, संस्कार, परिस्थिति इत्यादि गोष्टींनीं बनत असतो, हें जर खरें असेल, तर शिक्षण, संस्कार व परिस्थिति यांच्यांत बदल होतांच स्वभावांतहि कांहीं प्रमाणांत तरी बदल घडणें शक्य आहे ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. या तीनहि बाबतींत थोडा थोडा फरक पडत गेल्यानें स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास, सुधारक पुरुष बोलून दाखवीत असत तितका झाला नाही हें खरें. पण ज्यांचा झाला त्यांच्या पतींना तो मानवला नाही. स्त्रीशिक्षणानें तिच्या बुद्धीचा व मनाचा विकास होऊं लागला. पुरुषांनींच तो व्हावा असा प्रयत्न मनापासून केला. पण त्याचवेळीं पुरुषी हुकुमशहा त्यांना सोडून दूर गेला नाही. हुकुमशहानें त्यांच्यावर सतत पहाराच ठेविला. “ मला सोडून तूं राहशील तर तुझ्या उच्च स्थानापासून तू च्युत होशील ” असा इशारा तो जणुं देत होता.

हा हुकुमशहा जुन्या स्त्रियांना मानवत होता व अलिकडील स्त्रियांना मानवतो असें नाही. आपण आपल्या पतीचें ऐकावें असें कोणत्याहि प्रेमळ पत्नीला वाटतेच. पण याचा अर्थ असा नव्हे कीं त्याची अरेरावी तिला आवडते. पतीनें सांगितलेलें, आपल्याला पटत नसतांना, शब्दशः आज्ञापालन करावें, असें कोणत्याहि स्त्रीला वाटत नसते. पण तरीहि ती ऐकते याचें कारण आपलें हंसे होऊं नये, आपला बेवनाव दिसूं नये याची काळजी पुरुषापेक्षां स्त्रीला अधिक वाटते. पुरुष आपल्या व्यक्तिगत मानाला जपत आला आहे. त्यासाठीं पत्नीचा अपमान झाला तरी तो पर्वा करीत नाही. पण स्त्रीचें तसें नाही. तिला स्वतःचा मान राखून घेण्यासाठीं पतीचा मान राखावा लागतो. पतीचा अपमान तो आपलाहि अपमान असें समजण्या-इतकी ती त्याच्याशीं समरस होते. पण पुरुषाचा मानापमान स्वतंत्र असतो. म्हणून गृहछिद्रें दिसूं नयेत याची सहाजिकच काळजी तिला अधिक घ्यावी लागते. आणि ती घ्यावी लागते म्हणून ‘ डोळ्यांत आसूं आणि तोंडावर हंसूं,’ असलें उसनें अवसान तिला आणावें लागतें. संसाराचा

उणेपणा झांकण्याच्या स्त्रीवृत्तीमुळेच सौ. आनंदीबाई कवे यांच्यासारखी सडेतोड विचारसरणीची स्त्रीहि अखेर म्हणते की “ मान सांगावा जनांत आणि अपमान ठेवावा मनांत. ”

सगळी अवहेलना सोसूनहि स्त्री पतीचें समाधान करीत रहाते याचें बलवत्तर कारण असें आहे की पतीशिवाय समाजांत तिला स्वतंत्र स्थान उत्पन्न झालेलें नाहीं. पतीशिवाय तिला संरक्षण नाहीं. पत्नी हीसुद्धां पतीच्या नीतीमत्तेची ढाल असली तरी जी स्त्री पतीच्या जवळ कसल्याहि अवहेलनेत रहाते ती अभेद्य तटबंदीच्या किल्यांत असल्यासारखी सुरक्षित असते. या किल्याबाहेर तिचें पाऊल पडलें तर समाज तिला सुखानें जगूं देत नाहीं. या स्वातंत्र्यांत ती इतकी परतंत्र होऊन जाते की त्यापेक्षां पारतंत्र्यातील स्वतंत्रता हजारपटींनीं बरी असें तिला वाटू लागतें.

हा दोष केवळ तिच्या दुर्बलतेचा नाहीं. सामाजिक मनोवृत्तीचाहि भाग त्यांत आहेच. सुधारणा झाल्या आणि होत आहेत; पण केवळ परिस्थितीनें नाडलें या गरजेपोटीं होत आहेत. विचारानें, अंतःस्फूर्तीनें त्या झाल्या नाहींत. म्हणून पोषाख बदलला पण मनें फारशीं बदललीं नाहींत असें झालें आहे.

आजच्या काळांतहि आपला नवरा शहाणा, कर्तृत्ववान आहे असा अभिमान जेव्हां स्त्री बोलून दाखविते तेव्हां तिचाहि शहाणपणा उजळून निघतो, आणि हें खरेंच आहे. आपला नवरा शहाणा कर्तृत्ववान् आहे असें म्हणतांना आपण मात्र मूर्ख, कर्तृत्वशून्य आहोंत असला वैषम्यपूर्ण कमीपणा तिला कधींच वाटत नाहीं. नवऱ्याचे अवगुणसुद्धां गुण समजणारी आणि ‘ असे पति देवचि ललनांना ’ म्हणणारी सिंधु आतां जुन्या जमान्यांत जमा झाली असल्यानें, नवऱ्याचे अवगुणसुद्धां अंधश्रद्धेनें भजणारी स्त्री नवीन तरुणींत आढळणें कठीण आहे हें खरें. ‘ स्वपतिच्या अंगिच्या दोषां । गणिति गुण मधुर आर्ययोषा ॥ ’ असली अंधभाक्ती ठेवून, योग्य प्रतिकाराचा मुळींच प्रयत्न न करतां, सहनशीलतेचा अतिरेक करून शेवटीं प्रत्यक्ष संसारांत जी अपयशी ठरली, जिनें दुबळेपणाची सहनशीलता म्हणजे स्त्रीचें सर्वोत्तम मोठें सामर्थ्य, अशा समजुतीनें मुलासकट स्वतःच्या सर्वस्वाचा नाश उघड्या डोळ्यांनीं पाहिला आणि अखेर डोळे मिटले, त्या सिंधूचें उदाहरण

हल्लींची तरुणी आपल्यासमोर आदर्श म्हणून ठेवावयांस धजावत नाही ही समाधानाचीच गोष्ट आहे.

पण ही अन्धभक्ति अलीकडील स्त्रीजवळ नसली तरी नवऱ्याचा मोठेपणा तो स्वतःचाहि गौरवच आहे असें समजण्याएवढी रसिकता ती सहज दाखविते. पुरुषाचें मात्र सहसा तसें होत नाही. आपल्या जन्माच्या जोडीदाराकडे तो इतक्या खेळीमेळीनें पाहूं शकलेला नाही. जन्मभर स्त्रीशीं समरस होऊनहि स्त्रीत्व म्हणजे अवलत्व हें तो विसरूं शकत नाही. आणि हा केवळ त्याचाहि दोष नव्हे. आम्हीं स्त्रियांनींच आजपर्यंत अवलत्व उराशीं कवटाळून धरलें. आम्हींच आमचें सामर्थ्य अजमावलें नाही. त्यामुळेच स्त्री ही प्रत्येक गोष्टींत आपल्यावर अवलंबून राहणारी आहे असे संस्कार पुरुषाच्या मनावर झाल्यास तो दोष केवळ पुरुषाचा नव्हे.

पण आतां स्त्रिया शिकूं लागल्या. त्यांना कांहीं गोष्टी समजू लागल्या. त्यांच्या अपेक्षा वाढूं लागल्या. थोड्या फार प्रमाणांत स्त्रियांतील गुण पुरुषांच्या बरोबरीनें प्रगट होऊं लागले, तेव्हां आतां पुरुषानेंहि स्त्रीच्या अंगी असलेल्या गुणांचा रास्त अभिमान बाळगण्याची वेळ आलेली आहे. यावेळीं जर तो खेळाडू वृत्ति दाखविणार नाही तर आजची स्त्री पूर्वीसारखी गुडव्यांत मान घालून मूग गिळून रडत बसणार नाही. तिलाहि स्वाभिमानाची थोडी ओळख होऊं लागली आहे. न्याय—अन्याय समजू लागला आहे. आपल्यालासुद्धां स्वाभिमानाची माणसासारखें जगतां आलें पाहिजे असें तिला वाटूं लागलें आहे. तिला समजू लागलेल्या या गोष्टींची पुरुषानें उपेक्षा करून भागणार नाही. त्यानें आपल्याबरोबर तिलाहि या सान्या गोष्टींची माधुरी चाखूं दिली पाहिजे.

पुरुषाचा दोष, तो नवरा झाला म्हणून गुण होत नाही, दोषच ठरतो, हें जसें आजच्या स्त्रीनें समजून व्यावयास हवें, तसेंच स्त्रीनें एखाद्या प्रांतांत आपल्या बुद्धीची चमक दाखविली तर लगेच आभाळाला हात टेकल्याचा गैरसमज तिनें करून घेतां कामा नये. कोणतीहि गोष्ट टोकाला गेली म्हणजे तितक्याच जोरानें खालीं आदळते. कोणत्याहि गोष्टीचा अतिरेक झाला म्हणजे त्यांतून विपरीत परिणाम निघूं लागतात. एवढ्यासाठीं सारासार विचारांचा समतोलपणा हवा. म्हणून नवरा हा छडी उगारलेला शासनकर्ता

किंवा परमेश्वरासन्निध नेणारें दैवत, व बायको म्हणजे गरीब, अपराधी, परावलंबी स्त्री किंवा कपाटांत ठेवलेल्या देवीच्या मूर्तीसारखी निष्क्रिय, स्वत्व नसलेली दगडी मूर्ती, असें स्त्रीपुरुषांच्या नात्याचें स्वरूप असतां उपयोगी नाही. तें तसें आजपर्यंत होतें, अजूनहि वन्याच प्रमाणांत शिल्पक आहे, म्हणूनच स्त्रीचा गुण हा तिचा वरचढपणा असा विपरीत अर्थ निघूं लागला.

पण स्त्रीपुरुषांची शैक्षणिक कार्यक्षमता समान झाल्यानंतर, नवरा-बायकोचें नातें म्हणजे स्वामी आणि दासी असें न मानतां तें समान दर्जाच्या मित्रत्वाचें आहे, ही शिकवण आमच्या मनाला मिळाली पाहिजे. ती अजून आमच्या मनाशीं निगडित न झाल्यानें, चालतां चालतां प्रत्यहीं मानापमानाचे खडे टोचूं लागतात आणि गाडी खटकल्यासारखें होतें. पण जेव्हां स्त्रियांची कार्यक्षमता त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रांत आर्थिक स्वावलंबनाच्या स्वरूपानें प्रतीत होऊं लागेल, त्यांचा आत्मविश्वास अधिकाधिक वाढेल, तेव्हां पुरुषांनाहि पत्नीची संगत-सोबत ही खरीखुरी मित्रत्वाची वाढेल. आज वाटणारे क्षुल्लक मानापमानाचे प्रश्न आपोआपच नाहींसे होतील, असें होण्यासाठींच स्त्रीनें आपलें आर्थिक स्वावलंबन अगोदर सिद्ध केलें पाहिजे आणि पुरुषानेंहि तिच्या या नवीन गोष्टीचें सहर्ष स्वागत केलें पाहिजे.

आर्थिक दृष्ट्या स्त्री स्वावलंबी झाली म्हणजे तिचें लक्ष संसारांत राहणार नाहीं, मुलावाळांची ती अनास्था करील, असें भय कित्येकांना वाटतें. पण शहाण्या स्त्रीच्या हातून असें होणें कसें शक्य आहे ? बालसंगोपन ही जबाबदारी सर्वस्वी पुरुषावर अवलंबून नसतांनासुद्धां नोकरीचें काम संपतांच त्याची पावलें घरच्या दिशेनें आपोआप पडतातच कीं नाहीं ? बायको-मुलांच्या सहवासांत आपला वेळ जावा, त्यांना काय हवें नको याची विचारपूस करावी, त्यांच्यावर प्रेम करावें आणि त्यांच्या प्रेमाचें सौख्य आपण उपभोगावें, अशी तळमळ, अशी ओढ पुरुषाला, बाहेरचे व्यवसाय करूनहि, लागतेच कीं नाहीं ? मग ती स्त्रीलाच तेवढी लागणार नाहीं हें कसें शक्य आहे ? अपत्यसंगोपन, कौटुंबिक वात्सल्य, सांसारिक हौस, ह्या भावना निसर्गतःच स्त्रीच्या स्वभावांत अधिक आहेत, त्या ती भावना आपल्याच पायांनीं तुडवील ही भीति केवळ काल्पनिक आहे.

जी स्त्री बुद्धिवैभवानें आपल्या आयुष्याला सार्थकता आणूं इच्छिते, स्वतःच्या बुद्धीचा विकास व्हावा म्हणून धडपडते, ती आपल्याच मुलांची आवाळ करणें कधींहि शक्य होणार नाही. जा स्त्री बुद्धिमान् आहे तिला आपली जबाबदारी सांभाळण्याची समजूत केव्हांहि असणारच, गिरणींत किंवा घरगुती कामधंदे करणाऱ्या मजुरिणी यांचे किती तास द्रव्यार्जनासाठीं खर्ची पडतात ? आठआठ तास त्या कामें करतात आणि पैसे मिळवितात; म्हणून कांहीं त्यांचें आपल्या मुलांवरील, संसारावरील प्रेम कमी होत नाही. मग ज्यांना द्रव्यार्जन करणें जरूर आहे अशा पांढरपेशा स्त्रियांहि आपल्या संसारांसाठीं आर्थिक मदत करूं लागल्या तर त्यांचें संसारांतील लक्ष कमी होईल या म्हणण्याला काय आधार आहे ?

शिवाय दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं एखादी स्त्री मुलांना घरांत कोणावर तरी सोंपवून नोकरीसाठीं बाहेर गेली तर त्या मुलांच्यावर कोणातरी माणसाचें व्यवस्थित लक्ष राहीलच याची खात्री देतां येत नाही. पण ज्या मुलांना सांभाळणें जरूर आहे त्यांची सोय खात्रीपूर्वक व्हावी म्हणून यापुढें मुलें सांभाळण्याच्या संस्था उघडणें अत्यंत जरूर आहे. ही एक नवीनच योजना अंमलांत आली म्हणजे त्यांतहि कित्येक स्त्रियांना काम मिळेल. मुलें असणाऱ्या पण नोकरीवर जाणाऱ्या स्त्रियांहि निर्धास्तपणें नोकरीवर जाऊं शकतील. आणि आज जी मुलांची आवाळ झालेली दिसते ती यापुढें होणार नाही.

पण हें जरी खरें असलें तरी जरूर म्हणून नोकरी करणाऱ्या स्त्रीच्या घरांतील मंडळींनीं तिच्या घरकामासंबंधींची अपेक्षा पूर्वी इतकी ठेवून चालणार नाही. दिवसभर काम करून ती दमून जाते, तिलाहि विथांतीची गरज असतेच ना ! दिवसभर काम करून थकल्यानंतर घरकामाचा उत्साह तिला तरी कोटून वाटणार ? घरांतलीं व बाहेरचीं दोन्ही कामें ती हिरिरीनें करील तर तिच्या प्रकृतीवर त्याचा विपरीत परिणाम झाल्याशिवाय रहाणार नाही. आणि असा ताण पडून प्रकृति बिघडते असा अनेक नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचा अनुभव आहे.

हें ध्यानांत घेऊनच तिच्या घरकामासंबंधीं अपेक्षा ठेवावयास हव्यात. पारशी युरोपिअन मुली नोकऱ्या करतात आणि घरचेंहि करतात. पण

त्यांचीं घरगुतीं कामें आणि आपलीं कामें यांत फार तफावत असते. स्वयंपाकघरांत त्यांचा वेळ आमच्या इतका जात नाही. आमचा स्वयंपाक आणि त्यांचा यांत फरक असतो. आमच्याकडे आर्थिक मदतीसाठीं स्त्री जेव्हां नोकरी करते तेव्हां तिच्याकडून तिला न झेपेल अशा घरकामाची अपेक्षा कुटुंबांतील मंडळींना धरून चालणार नाही ही समज घेतल्यास नोकरी करणाऱ्या स्त्रीच्या घरकामासंबंधीं आजच्या इतक्या तक्रारी करण्याचें कारण उरणार नाही. नाहीतर पुरुषांनीं भरपूर पैसा मिळवून तिला नोकरी करण्याचा प्रसंगच येऊं देऊं नये म्हणजे झालें. तिनें पैसा तर मिळवला पाहिजे. पण तिनें आपल्याप्रमाणें स्वास्थ्य मात्र उपभोगतां कामा नये. अशी आडमुठी इच्छा ठेऊन कसें चालेल ?

स्त्रियांच्या बुद्धीला वाव मिळाला पाहिजे असें मी म्हणतें तेव्हां विचारांची थोडीशीं गल्लत होण्याचा संभव आहे; म्हणून जरा स्पष्ट करून सांगतें. स्त्रियांनीं चूलमूलच्या पलीकडे जाऊं नये असें आजवर आपण मानीत आल्यामुळे बुद्धिमान स्त्रियांचें व सामान्य बुद्धीच्या स्त्रियांचें अशा दोघांचेंहि नुकसान झालेलें आहे. विशेष बुद्धिमान स्त्रियांच्या बुद्धिविकासाला आपण वावच दिलेला नाही, आणि कमी बुद्धीच्या स्त्रियांना बुद्धिमत्तेच्या एका विशिष्ट किमान मर्यादेपर्यंतहि आपण पोचू दिलेलें नाही. एवढ्याचसाठीं कोणतीहि सामान्य स्त्री, ही कोणत्याहि सामान्य पुरुषाच्या पातळीवर यावयास हवी. आणि कोणत्याहि बुद्धिमान स्त्रीच्या शिक्षणाला भरपूर वाव मिळावयास हवा. असें झाल्यानें सामान्य स्त्रीच्या आयुष्याचें दैन्य नाहीसें होईल आणि बुद्धिमान स्त्री ही कर्तृत्ववान ठरल्यानें तिचा वैयक्तिक विकास तर होईलच, पण शिवाय आपल्या समाजाचें, राष्ट्राचें ती भूषण होऊन बसेल. हा त्या राष्ट्राचा आणि समाजाचाहि तिच्याबरोबर गौरवच आहे. आणि असेंच व्हावयास पाहिजे.

कोणत्याहि सामान्य स्त्रीनें आपली बौद्धिक पातळी वाढवून घेतली, त्वतःच्या आयुष्यापुरती ती स्वावलंबी झाली म्हणजे कांहीं ती संसार सोडून निघून जात नाही. कारण, आपला संसार अधिक सुखाचा, अधिक स्वावलंबनाचा व्हावा यासाठींच तिची सारी धडपड असते. आणि जी स्त्री जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत आपली विशेष बुद्धिमत्ता दाखवील तीहि संसाराचा त्याग करून जाईल असें समजण्याचें कारण नाही. कारण, बुद्धिमान्

श्रीहि बुद्धिमान् पुरुषाप्रमाणेच प्रथमतः माणूस असतें सामान्य स्त्रीपेक्षां तिचें मन निराळ्या क्षेत्रांत काम करीत राहिलें, तरी संसार करण्याची इच्छा, अपत्यप्रेम, या भावना इतर स्त्रियांप्रमाणेच तिच्या ठिकाणीहि असतातच. मग आपले व्यवसाय सांभाळूनहि ती सांसारिक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या-शिवाय कशी राहील ?

यापुढील काळ हा व्यक्तिविकासाचा आहे. स्त्री ही वस्तु नसून व्यक्ति आहे. पुरुषाप्रमाणेच मन, भावना, विचार असणारी माणूस आहे, याची संपूर्ण जाणीव आजच्या समाजानें सतत ठेविली पाहिजे. ती ठेवली नाही तर जागी झालेली स्त्री हा अन्याय सहन करणार नाही, आणि त्याचे परिणाम तिच्या संसारावर, म्हणजेच तिच्याबरोबर विवाहवद्ध झालेल्या पुरुषाच्या संसारावर, झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. निसर्गतःच स्त्री ही पुरुषापेक्षां शरीरानें नाजूक असतांनाहि तिनें व्यक्तिविकासाची मागणी करावी हें अनेकांना पसंत पडत नाही. कारण संरक्षण म्हणून स्त्रीला पुरुषाचा आधार व्यावा लागतो, असें असतांना व्यक्तिविकासाच्या गप्पा स्त्रीनें कशाला माराव्या, असें त्यांचें म्हणणें. पण स्त्रीच्या आरोग्याकडे आजच्या-पेक्षां जास्त लक्ष पुरविलें गेलें तर उद्यां ती आजच्यापेक्षां स्वसंरक्षणार्थ जास्त समर्थ होईल. शिवाय स्त्रीचें संरक्षण म्हणून तिला जशी पुरुषाच्या आधाराची जरूर आहे, तशीच पुरुषालाहि तिची जरूर आहे. आयुष्यांतील जोडीदारीण. म्हणून स्त्रीच्याच मित्रत्वाचा अंगिकार केल्याशिवाय पुरुषाच्या आयुष्यालाहि जोपर्यंत पूर्णत्व येऊं शकत नाही; तोंपर्यंत पुरुष हा स्त्रीचा आधारस्तंभ आहे अशी खोटी प्रौढी मारण्यांत कांहींच अर्थ नाही.

स्त्री आणि पुरुष हे एकमेकांचे शत्रु किंवा गुलाम नसून एकमेकांचे जिवलग मित्र आहेत, आयुष्याचा आनंद उपभोगण्यांत एकमेकांचे सारखेच भागीदार आहेत, एकमेकांना सारखेच पूरक आहेत, ही समजूत जर लक्षांत घेतली तर कोण कोणाचें रक्षण करतो असले निरर्थक प्रश्न उत्पन्न होणार नाहीत. आयुष्यभर जी मैत्रीण आपल्या सुखदुःखाची भागीदार होऊं इच्छिते तिच्या व्यक्तिविकासाच्या आड येण्याचा अडाणीपणा कोणत्याहि समंजस पुरुषानें करतां कामा नये. कारण स्त्रीला कांहीं प्रमाणांत जरी पुरुषाच्या आधाराची जरूरी असली तरी ती कांहीं एकादी निर्जिव वस्तु

नाहीं उलट ती हाडामांसाची माणूस आहे, तिलाहि मन-भावना आहेत आणि म्हणूनच तिच्या संरक्षणाचा प्रश्न उत्पन्न झाला. मग जिला मन, भावना, विचार हे पुरुषाप्रमाणेच आहेत तिच्या गुणांचा विकास व्हावा, जीवनानंद, उपभोगण्याच्या सवलती तिलाहि मिळाव्या आणि तिचे परावलंबन जाऊन ती अधिक स्वावलंबी व्हावी असे वाटणे हेच स्वाभाविक नाही काय ?

“ नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया कामांत नाना तऱ्हेचे घोटाळे करून ठेवतात ” अशा अर्थाचे उद्गार कधीं विनोदाने व कधीं उपहासाने काढलेले आपणांस ऐकू येतात. असे घोटाळे होतात हे आजच्या घटकेला कदाचित् खरेहि असेल पण एवढ्यावरून स्त्रियांना हीं कामे जमणारच नाहीत असा निष्कर्ष काढणे उतावीळपणाचे आहे. कारण ज्या ज्या राष्ट्रांत स्त्रियांच्या शिक्षणाला वाव मिळाला त्या त्या राष्ट्रांत स्त्रिया बौद्धिकच काय पण शारीरिक गोष्टींतहि बरोबरीने कामे करीत असल्याचे दृश्य आज दिसत आहे.

* १९२२ सालीं रशियांत सर्वांत मोठ्या कार्यकारी प्रतिनिधात फक्त ५ स्त्रिया होत्या. आणि आज २७७ स्त्रिया निवडून आल्या आहेत. राज्यंत्रामध्ये पुष्कळशा स्त्रिया मुख्य जबाबदारीच्या कामावर आहेत. रशियांत झारशाहीत न्यायदानाचे काम स्त्रीला करता येत नसे. पण आतां १४ स्त्रिया सरन्यायाधीश आहेत. १९३९ सालीं ४४ स्त्रिया एंजिन ड्रायव्हर होत्या आणि लेनिनग्राडमध्ये २३००० स्त्रिया एंजिनियर होत्या. १९४३ सालीं रशियांत शेतकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण शेंकडा ७० होते. कारण सर्व पुरुष लढाईवर गेले होते. आज आरोग्यखात्यांत एक लक्ष स्त्रिया काम करीत आहेत. १९१७ सालीं फक्त एक हजार स्त्रिया डॉक्टर होत्या. आज ३५ हजार स्त्रिया शास्त्रीय संशोधन करीत आहेत.

हे कशाचे फळ आहे ? आणि या सगल्या स्त्रियांनीं काय आपले संसार वाऱ्यावर उधळून लाविले आहेत ? आज आम्हांला एखादी गोष्ट अवघड वाटत असली तर तो दोष आमचा नाही. ज्या गोष्टीची संवय नाही

आणि जी नवीन असते ती आंगवळणीं पडेपर्यंत व जुनी होईपर्यंत आत्मसात् होत नाहीं, हें पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या—कोणाच्याहि बाबतींत सारखेंच आहे. त्यांत नवल वाटण्याचें कारण नाहीं. आणि तेवढ्यावरून एखादा चुकीचा निष्कर्ष ठोकून देणें घायकुतेपणाचें आहे. पाश्चात्य देशांतील स्त्रिया जें आज करूं शकतात तें आम्हींहि उद्यां करूं शकूं. तशी सोय आणि तशी संधि मात्र आम्हांला मिळावयास पाहिजे हेंच तर आमचें म्हणणें आहे.

मात्र आर्थिक स्वावलंबनाच्या कल्पनेनें वेडावून जाऊन स्त्रियांनीं घरच्या कामाचा बोजवारा उडवतां कामा नये. उलट सुशिक्षित स्त्रियांवर घरकाम अधिक व्यवस्थित करण्याची जास्त जबाबदारी आहे. “ शिकलेल्या बाईला कुठलें येणार स्वयंपाकपाणी ! ” असें म्हणणारे पुष्कळ लोक समाजांत आढळतात. क्वचित् ठिकाणीं तें खरेंहि असेल. पण या आक्षेपाला खरोखरी फारसें महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं. कारण शिकलेल्या, पैसे मिळवणाऱ्या सर्वच स्त्रिया घराची धर्मशाळा करून टाकतात असें मुळींच नाहीं. आपलें घर नीटनेटकें व्यवस्थित, आकर्षक दिसावें आणि त्यासाठीं सतत धडपड करावी हा स्त्रीचा सहज स्वभाव आहे. नोकरी करणाऱ्या कितीतरी स्त्रियांचीं घरे आरशासारखीं लखलखीत आणि अत्यंत व्यवस्थित असलेली आपणांस दिसतात.

सांसारिक कामांची हौस, उत्साह, उमेद या सर्व गोष्टी केवळ शिक्षणावर मुळींच अवलंबून नाहीत. जिला आळस नाहीं, आणि उत्साहानें जिचें मन फुलून गेलें आहे ती सुशिक्षित किंवा अशिक्षित, मिळवती किंवा न मिळवती कशीहि असली तरी आपल्या संसाराची शोभा वाढविण्यासाठीं सारखीच धडपड करील. या गोष्टी बहुधा स्वभावावरच अवलंबून असतात, केवळ शिक्षणावरच नाहीत. पण शहाणपणानें वागण्याची जबाबदारी केव्हांहि शिकलेल्या माणसांवरच जास्त पडणार. म्हणून मी मुद्दाम म्हणतें कीं स्त्रियांनीं आपल्या घरकामाच्या विभागांत कोणालाहि बोलण्यास जागा ठेवूं देतां उपयोगी नाहीं. पण शिक्षणानें आपली कार्यक्षमता मात्र वाढवून घेतली पाहिजे.

आमचे विवाह

: : ४

विवाह हा विषय एकट्या स्त्रीचा होऊं शकत नसल्याने या विषयावर केवळ स्त्रियांच्याच दृष्टिकोनांतून लिहिणे अशक्य आहे. म्हणून या विषयापुरते माझे विचार मी तरुणतरुणींचा अंतर्भाव करूनच मांडणार आहे. स्त्रीपुरुषांना एकमेकांचे आकर्षण वाटणे, संतति निर्मिति होणे, ही एक नैसर्गिक गरज आहे. जी गोष्ट नैसर्गिक गरजेची असते, ती टाळून जगणे माणसाला शक्य होत नाही. देहधारणेसाठी अन्न मिळविणे, संरक्षण म्हणून कळप करून राहणे व नैसर्गिक गरज म्हणून संतति निर्मितीचे कार्य होणे, अशा तऱ्हेच्या नैसर्गिक गरजा माणसांच्या व पशूंच्याहि सारख्याच आहेत.

पण माणूस हा जगांतील सर्वांत बुद्धिमान प्राणी असल्याने, माणसाच्या नैसर्गिक गोष्टी या पशूप्रमाणेच न घडतां, ज्यामुळे माणसाचे बुद्धिवैभव प्रत्ययास येईल, माणसाची माणुसकी दिसून येईल, व ज्यामुळे माणसाच्या सुखांत भर पडून सामाजिक स्थैर्य व संरक्षण प्राप्त होईल, अशा तऱ्हेचे नीतिनियम, बंधने माणसाने स्वतःवर घालून घेतलीं. नाही तर अगदी प्राचीन काळीं कच्चे मांस खाऊन माणसे जगत होती; आणि वाटेल त्या स्त्रीचा वाटेल त्या पुरुषाशी संबंध येत होता. पण माणूस हा इतर प्राण्यांहून स्वभावतःच कल्पक असल्याने, नाना प्रकारचे अन्न शिजवून खाण्याची कल्पना त्याच्या डोक्यांतून निघाली; आणि माणसाच्या आयुष्याबद्दल, राहणीबद्दल तो जास्त कल्पना लढवू लागला. माणसाच्या आयुष्यांत केवळ शरीरधर्माला महत्त्व नाही, तर माणसांत मानसिक प्रवृत्ति इतर प्राण्यांहून फार मोठ्या प्रमाणांत आहेत, याची माणसास जाणीव होऊं लागली. आपण केवळ शरीराने जगणारे नसून मनानेहि जगणारे प्राणी आहोत, याची माणसाला जास्त जाणीव होऊं लागली. स्त्रीपुरुषांच्या शरीरसंबंधांतहि, केवळ शारीरिक गरजेलाच महत्त्व न राहतां, आपापल्या जोडीदाराच्या सहवासाचे, स्वभावसादृश्याचे व मानसिक साधर्म्याचे आकर्षण व महत्त्व वाढू लागले.

प्रेम हें केवळ शारीरिक असूं शकत नाहीं, तें स्वभावाच्या सारखेपणामुळें मानसिकहि असतें; एवढेंच नव्हें तर मानसिक आकर्षणांतून शारीरिक आकर्षण निर्माण होतें. हें जेव्हां माणसास समजलें तेव्हां, जी व्यक्ति आपणास मनानें व स्वरूपानें आवडते, ज्या व्यक्तीच्या सहवासाची ओढ आपणास व्याकूळ करते, आणि ज्या व्यक्तीच्या सान्निध्यांत आपण सुखी होऊं अशी आशा मनांत उत्पन्न होते, ती व्यक्ती जन्मभर आपलीच रहावी, त्यासाठीं आपणहि तिच्याशीं एकनिष्ठतेनें रहावें, अशी प्रामाणिक इच्छा, अशी माणूसकीची कल्पना माणसाच्या मनांत उत्पन्न झाली. आणि ज्या दोन व्यक्ती एकमेकांवर लुब्ध असतील, त्यांपैकीं कोणाचीहि अभिलाषा तिसऱ्या माणसानें करतां कामा नये, असें त्यास वाटूं लागलें. तेव्हां माणसाच्या प्रेमाला संरक्षण म्हणून त्यानें विवाहसंस्था अस्तित्वांत आणिली आणि नीतिनियमांचीं बंधनें घालून घेतलीं. त्यामुळें समाजाला स्थैर्य आलें व संरक्षणहि मिळालें.

विवाहसंस्था अस्तित्वांत येण्याचीं आणखीहि दोन प्रमुख कारणे आहेत. शारीरिक वासना ही माणसाची कायमची गरज आहे. पण वासनापूर्तीसाठीं माणसांनीं गोंधळ घालून वासनांच्या आहारीं जाऊं नये; मात्र या वासनापूर्तीला, माणुसकीला धरून कायद्याचें संरक्षण मिळावें, असें विचारवंतांना वाटूं लागलें, म्हणून विवाहसंस्थेची जरूरी उत्पन्न झाली. दुसरें असें कीं, पशुपक्षांची संतति जशी जवळ जवळ जन्मल्यापासूनच स्वावलंबी असते तसें माणसांच्या मुलांचें नसतें. शिवाय माणसांच्या मुलांना केवळ शारीरिक संरक्षण देऊन भागत नाहीं, तर त्यांना चालू समाजांत रुढतां येईल इतपत कार्यक्षम करण्याची जबाबदारी आईवापांवर असते. म्हणून कुटुंबसंस्थाहि विवाहसंस्थेबरोबरच अस्तित्वांत आली.

पण आपसांतल्या प्रेमसंबंधाला एकनिष्ठतेचा प्रामाणिकपणा असावा व आपल्या प्रेमसंबंधाला कायद्याचें संरक्षण मिळावें, हा जो विवाहसंस्थेचा हेतु, तो आजची आपली विवाहपद्धति ध्यानांत घेतां तडीस जातो असें म्हणावेंसें वाटत नाहीं. कारण माणसाच्या प्रेमाला संरक्षण मिळावें हा जो मूळ हेतु त्या प्रेमाला आजच्या विवाहांत कोणीच विचारीत नाहीं. आजचे विवाह हे प्रेमासाठीं होत नसून 'विवाह करा आणि मग प्रेमाचें आपसांत बघून घ्या' हें सांगण्यासाठीं होतात. आणि मग प्रत्यक्षांत प्रेम उत्पन्न होतें किंवा नाहीं याची

कोणीच दखल घेत नाही. ज्यांच्या गांठी एकदां बांधल्या गेल्या, त्यांच्यांत प्रेमाचे संबंध निर्माण झालेच आहेत असें आम्ही गृहीत धरून चालतो. असें एकदां गृहीत धरल म्हणजे एकनिष्ठपणा व प्रामाणिकपणा हीं बंधनें हि पाटोपाठ आलींच. सध्येंतला अर्थ निघून गेला आणि जानव्यांत हात अडकवून पुटपुट-ण्याचें तंत्र मात्र शिल्लक राहिलें.

प्रेमाला स्थैर्य लाभण्यासाठीं साधन म्हणून एकनिष्ठतेची जरूरी उत्पन्न केली तर आज साधन हेंच साध्य होऊन वसलें; आणि त्याच्यावरच आम्हीं इतका भर दिला कीं विवाहाला प्रेमाची जरूरी आहे ही गोष्ट आम्ही अजि-यात दृष्टीआड केली. याचासुद्धां इतका अतिरेक झाला कीं, ज्या दोन व्यक्तींचें लग्न व्हावयाचें त्यांना स्वतःला खुद्द कांहींहि समजत नसतांना जवळ जवळ पाळण्यालाच बाशिंग बांधून आम्हीं त्यांच्या जन्माच्या गांठी मारून टाकल्या. आणि मग त्याच वेळीं असें गृहीत धरलें कीं, ज्या अर्थी त्यांना नवरात्राय-कोचें अधिकार-पत्र दिलें आहे त्याअर्थी ते एकमेकांवर प्रेम करतीलच. त्यांच्या या परस्पर प्रेमाची खात्री लोक बाळगीत होते. आणि खुद्द लग्न कर-णारीं माणसेंहि मोठीं झाल्यावर असें समजू लागलीं कीं लग्न झालेंच आहे तर आतां आपणांस प्रेम करणेंहि भागच आहे. अशा पद्धतीच्या कांहीं विवाहांत प्रेम उत्पन्न झालेंहि, तर कांहींच्यावर ही प्रेम करण्याची बळजबरी केली गेली. म्हणजे माणसांचे विवाह प्रेमाच्या स्थैर्यासाठींच असतां विवाहा-साठीं विवाह असें त्याचें स्वरूप झालें.

बालविवाहांत जसे विवाहासाठीं विवाह झाले तीच स्थिति आतां वधूवर प्रौढ झाले तरीहि कायमच आहे. मुलें व मुली सुशिक्षित झालीं तरी त्यांच्या विवाहाचे हेतु केवळ सौंदर्य, संपत्ति, मानमरातत्र व खाटा मोठेपणा हेच होऊन वसले. आणि एकमेकांची अनुरूपता, एकमेकांचें आकर्षण याला गौणत्व आलें. गौणत्वच नव्हे, तर या महत्त्वाच्या गोष्टीचें अस्तित्वच नाहीसें होत चाललें. श्रीमंताच्या मुलांना श्रीमंतांच्याच मुली वधू म्हणून निवडणें हा लौकिक नीतिशाम्नांतला दंडक होऊन वसला. आणि सुस्थितीतील मुलासहि श्रीमंताची मुलगी बाघसिंहासारखी भयंकर मानणें भाग पडलें.

पूर्वी शौर्यादि गुणांची कसोटी पाहून मुलींचीं स्वयंवरे होत असत. आतां मुलांमुलींनीं स्वतःच्या लग्नाचे विचार स्वतःच्या डोक्यानें करणें हें अनीति-

कारक नी म्हणूनच गुन्ह्याचें ठरूं लागलें. पालक आपल्या मुलांमुलींचीं लग्नें आपल्या कल्पनेप्रमाणें करत आले आणि हीं लग्नें अनुरूप न निघाल्यास लग्नाची वळजवरी सांभाळण्याची जबाबदारी मात्र वधूवरांवर येऊन पडली. आपल्या मुलांचीं लग्नें मुलांच्या इच्छेप्रमाणें केलीं पाहिजेत, त्यांच्याच संमतीनें होणें जरूर आहे आणि ज्यांचीं लग्नें, त्यांच्या समाधानालाच यांत प्राधान्य आहे, या गोष्टीचा पालकांना विसर पडूं लागला. ज्यायोगें आपली प्रतिष्ठा वाढेल, ज्या घराण्याशीं संबंध जोडला गेल्यानें आपणास मोठेपणा प्राप्त होईल त्याच घराण्याशीं तो जोडावयाचा, या वरवरच्या खोश्या लौकिक कारणावरच पालकांनीं भर दिला.

या खोश्या अवस्थेची नी भ्रामक नीतिअनीतिच्या कल्पनांच्या आहारीं जाणें माणसाच्या इतकें अंगवळणीं पडलें कीं लग्नासारखी नाजूक आणि जिव्हांव्याची गोष्ट, पण तिचा आज बाजार होऊन बसला आहे. हुंडा किती देणार, मानपान कोणत्या पद्धतीनें करणार यावरच लग्न करणें न करणें अवलंबून राहिलें. आणि मग बाजारांत भाजी पारखून व्यावी तसे मुली पहाण्याचे समारंभ घरोघर होऊं लागले. अक्षरशः भाजी घेण्यांत माणूस जेवढा वेळ खर्च करतो तेवढ्याच वेळांत मुलीची परीक्षा होऊन बाकीचा सर्व वेळ, पैसा आणि शक्ति हीं मांडव, भटजी, पानसुपारी आणि जेवणावळ यांवरच खर्च होऊं लागलीं.

मुली पाहण्याचे समारंभ बी. ए. झालेल्या मुलीच्या बाबतींतहि अजून होतच आहेत. मुलगा पाहण्याचा समारंभ मात्र नेहमीच होत नाही. मुलाला मुलीचे वडील पाहून घेतात आणि ठरवून टाकतात की मुलानें मुलगी पसंत केली तर आपण देऊन टाकावयाची. कारण मुलगा पसंत आहे कीं नाहीं हें मुलीनें ठरवावयाचेंच नसतें. मुलगा मात्र आजपर्यंत शेरे मारीतच आला, 'नापास ! नापास ! नापास !'.....आणखी मग कोणत्या तरी एका मुलीकडे वोट करून तो म्हणतो, 'पास !'

आणि मग एक दिवशीचा मुलगा आणि पुण्याची मुलगी यांचें लग्न होतें. कारण अशी दूरची स्थळें पाहण्यांत म्हणजे ज्या वधूवरांनीं कधीं एकमेकांचीं तोंडेंसुद्धां बघितलेलीं नसतात त्यांच्या जन्माच्या गांठी मारण्यांत, आम्हीं एक प्रकारें नीतिमत्तेचें रक्षण करीत आहोंत अशी आमची भ्रामक

समजूत असते. आमच्या पलीकडच्या खोलींत एखादा अनुरूप वर असला तर त्याच्याकडे आम्ही व्हंकूनसुद्धां बघणार नाहीं; कारण ओळखीच्या माणसांचीं लग्नें होणें म्हणजे, नीतीची एक पायरी खालीं घसरल्यासारखें आहे असें आम्हांस वाटतें. एखाद्या घरांत प्रेमविवाह झाल्यावर तुम्ही त्या माणसांस विचारून पहा, ' काय हो, तुमच्या मुलाचा प्रेमविवाह झाला काय ? ' तर त्यांना लगेच त्यांत कमीपणा वाटेल आणि तीं म्हणतील, ' छे ! प्रेमविवाह नाहीं ! आपली होती थोडीशी ओळख पूर्वींची. '

एखाद्या विवाहाबद्दल तुम्ही उद्गार काढा, ' एकमेकांच्या संमतीनेंच ही निवड झाली वाटतं ? ' तर पालक मंडळी लगेच उसळून म्हणतील, ' छे छे ! आमच्या संमतीनं नी आमच्या पुढाकारानं सर्व झालं. नवरानवरीची मुलींच लुडबूड नाहीं यांत. ' म्हणजे वधूवर स्वतःच्या लग्नापासून जेवढे अलित राहतील तेवढा आमचा सोवळेपणा पराकोटीचा, असा हव्यास आमच्या मनाचा आहे.

नीतीच्या या खोट्या कल्पना उराशीं धरून, कित्येक पालकांनीं आपल्या मुलांच्या प्रेमविवाहाला अत्यंत कसून विरोध केलेला आहे आणि त्याची कारणें कांहीं गंभीर होती असेंहि नाहीं. केवळ तो प्रेमविवाह आहे हेंच एक कारण पुरेसें होऊन कित्येक मुलांना आजपर्यंत विरोध होत आलेला आहे. एवढेंच नव्हे तर मुलांनीं स्वतः जमविलेलीं लग्नें, पालकांनीं नाना खटपटी करून आपल्या हातांनीं मोडून टाकलीं आणि आपण आणलेल्या माणसांच्या गळ्यांत त्यांस बांधून टाकलें. ज्या प्रेमासाठीं विवाह करावा असें त्यांस वाटत होतें तें प्रेम उधळून टाकलें—आणि ओळखसुद्धां नसलेल्या माणसाबरोबर आयुष्य जखडून टाकण्याची जबरदस्ती त्यांच्यावर केली.

कांहीं उदाहरणें तर अशी आहेत कीं स्वतः मुलींनीं ठरविलेल्या लग्नाचे घोळ सात सात आठ आठ वर्षे पडून होते आणि अखेर आईबापांनीं धाकदपटशा दाखवून तीं लग्नें मोडून टाकलीं, एवढेंच नव्हे तर कांहीं खोटें बोलून बनवाबनवी करून आपल्या मुली दुसऱ्या मुलांच्या गळ्यांत बांधून मोकळे झाले. अशा या जबरदस्तीच्या लग्नांत तिसऱ्या माणसावर विनाकारणच जुलूम होत असतो. आणि एकंदरीनें आपल्या पसंतीचें लग्न मोडलें म्हणून तरुण-तरुणी नाखुषच असतात. अशीं लग्नें कितपत यशस्वी होतील हें

निराळें सांगावयास नकोच. ती जोडपी एकत्र राहतात याचा अर्थ तो सुखी असतात असा नव्हे. आपण सुखी आहोंत असा वहाणा त्यांना करावा लागतो; कारण आपलें दैन्य झांकून ठेवावें हा माणसाचा सहजस्वभाव आहे. पण डोळसपणानें पहाणाराला त्यांची सांसारिक असंतुष्टता सहज दिसून येते.

लग्न हें केवळ शरीरसंबंधासाठीच आहे आणि शरीरसंबंध ठेवण्यास काय-द्यानें संमति मिळावी, एवढा एकच हेतु डोळ्यांपुढें ठेवल्यानें कोणतातरी एक मुलगा आणि कोणतीतरी एक मुलगी, यांना लग्नाचें अधिकारपत्र देण्यात येऊं लागलें. यांत स्वभावसादृश्याचा, मानसिक आकर्षणाचा, प्रेमाचा कांहींहि संबंध येणें शक्यच नसल्यानें, एखाद्या मुलीला नवरा पाहून देणें हा एक कित्येकांचा धंदाच होऊन बसला. धंदा म्हटला म्हणजे दलाली, काळावाजारहि आलाच. त्याला अनुसरून लग्नाचे भाव जमवितांना मध्यस्थीच्या नांवाखाली कित्येकांनीं अक्षरशः आपले हात ओले करून घेतले. आजच्या काळांतही हे प्रकार राजरोस घडत आहेत आणि तरीहि अनोळखी माणसाचें आयुष्य एकत्र निगडित करण्याची जबाबदारी आणि धोका आम्हीं पत्करात आहोंत.

पण यापुढें असें होता कामा नये. लग्नाच्या अनेक हेतूंत शरीरमुख मिळविणें हा एक आहे हें नाकबूल करून चालणार नाहीं. पण शरीरमुख हें आयुष्याचें सर्वस्व होऊ शकत नाहीं. लग्नाची पहिली चारपांच वर्षेच या गोष्टीला स्वाभाविकपणें जास्त महत्त्व असतें. नंतर ती संसारातल्या अनेक गरजांपैकींच एक गरज आहे हें माणसास उमजूं लागतें. पण माणूस नुसत्या शरीरसुखावर जगूं शकत नाही. त्याला आपल्या जन्माच्या जोडीदाराकडून केवळ शरीरसुखाचीच अपेक्षा नसते. परस्परविश्वास, एकमेकांवद्दलचें मानसिक प्रेमाचें आकर्षण, सहवासाची इच्छा, सहानुभूतीची व सहाय्याची गरज यांवरच माणसाचें खरें मुख अवलंबून असतें. आणि यासाठीच वधू-वरांमध्ये स्वभावदृश्याची अत्यन्त गरज आहे.

जीं माणसें मनानें एक होतात, मानसिक आकर्षणानें एकमेकांकडे ओढलीं जातात, त्यांच्या वाचर्तींत शारीरिक आकर्षण आपोआपच निर्माण होत असतें. पण ज्यांचे केवळ शरीरसंबंध घडले, आणि तो बहर संपला, त्यांच्यांत मानसिक आकर्षण निर्माण होतेंच असें नाही. आणि वैवाहिक

आयुष्य यशस्वी होणे हें शारीरिक आकर्षणाइतकेंच मानसिक आकर्षणा-
वरहि अवलंबून असतें. मनानें एकजीव झालेल्या जोडप्यांना प्रणय
शिकविण्याची जरूरी नसते. पण जीं मनानें हजारों योजनें दूर असतात
त्यांचे शरीरसंबंध हे केवळ नैसर्गिक गरज म्हणूनच होतात. त्यांच्या
बाबतींत मनाची प्रसन्नता, उत्साह, प्रणयाची जादू हीं, मानसिक आकर्षणा-
च्या अभावीं, भिंतीवरील चुन्यासारखीं, केव्हांच उडून गेलेलीं असतात.

संसार सुखी होण्यास केवळ शारीरिक सौख्य पुरें पडत नाहीं. संसारांतील
जोडीदाराच्या प्रेमाचा, सहवासाचा आनंद हा मनानें उपभोगावयाचा
असतो. हें मानसिक समाधान ज्यांना लाभत असतें त्यांचे संसार हे खऱ्या
अर्थानें टिकाऊ संसार होतात. मानसिक आकर्षणाच्या म्हणजेच आपसांतील
प्रेमाच्या बळावर संसारांतील भलेबुरे प्रसंग झेलून धरण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत
निर्माण होतें. हें मानसिक आकर्षण ज्या स्त्रीपुरुषांत निर्माण झालेलें
नसतें त्यांचें सांसारिक आयुष्य, संतति निर्माण होत असतांही, पडक्या
भिंतीसारखें भकास दिसतें.

असें होण्याचें कारण हेंच आहे कीं, आमचें सांसारिक आयुष्य आम्हीं
पशुपक्ष्यांसारखें केवळ शरीरसुखावर अवलंबून ठेवलें. या सौख्याला
संसारांत महत्त्वाचें स्थान आहे यांत शंकाच नाहीं. पण संसारांत एवढी
एकच गोष्ट नसते. रोजची भाजी आणणें, फिरायला जाणें, घराची शोभा
वाढविणें, एखादें कार्य जोडीनें करणें, अशा बारीक गोष्टींपासून तो मोठ्या
गोष्टीपर्यंत प्रत्येक गोष्टींत एकमेकांना सहकार्याची गरज असते. आणि ही
गरज आपसांत मानसिक आकर्षण असलें तरच पुरी होणार. नाहीतर,
“तुमचें तुम्ही पाहून व्या” आणि “तुझें तूं पाहून घे”, अशा
वाक्यांवर सहकार्याची बोलवण होऊं लागते. यांतून कोणत्या प्रकारचें सुख
निर्माण होत असेल याचा अंदाज घेणें अगदीं सोपें आहे.

यांवर कित्येक माणसें म्हणतील कीं, “काहीं असलें तरी आमचे संसार
झालेच कीं नाहींत ?” पण मी म्हणेन—“ते झाले नाहींत. देवाधर्माच्या
दडपणानें ते मुद्दाम केलेले आहेत.”

पण आतां जुन्या पिढीचे दिवस संपत आले तसे देवाधर्माचे संस्कार जरा
ढिले झाले आहेत. परमेश्वरानें सांगितलें, धर्मानें लिहून ठेविलें आणि रुढीनें

चालत आलें—असल्या वागलवुवांना आजची तरुण पिढी भिण्याचें नाकारूं लागली आहे. शिक्षणानें, वय वाढल्यानें, लग्नाचीं वधूवरें आपापल्या विशिष्ट अपेक्षा धरून बसलीं आहेत. त्यांना कुठें शंका येतात, कुठें बरोबर वाटतें, कुठें चूक वाटतें, कधीं विचार करावासा वाटतो, आणि केव्हां केव्हां चिकित्सा केल्याशिवाय त्यांच्या मनाचें समाधान होत नाहीं. जीं मनानें जगूं पहातात, ज्यांना लग्नाचा अर्थ शारीरिक आकर्षणाबरोबरच प्रेमाचें आकर्षण असा समजू लागला आहे, त्यांचीं लग्नें अनोळखी व्यक्तींशीं लावून देणें हें एक भलतें धाडसच आहे. ज्याच्या आयुष्याची जबाबदारी आपण व्यावयाची व आपलें जीवन ज्याच्या स्वाधीन करावयाचें ती व्यक्ती ज्याच्या त्याच्या माहितीची पसंतीची, असणें अत्यंत जरूर आहे. व या दृष्टीनें मुलांनीं व मुलींनींही स्वतःचें समाधान असल्याशिवाय कोणाच्याहि भिडेनें स्वतःच्या मनाविरुद्ध कधींहि लग्नास संमती देऊं नये. कारण, ज्याचें लग्न त्याच्या समाधानासच खरोखरी प्राधान्य आहे, ज्याचें त्याचें लग्न हें त्याच्या स्वतःसाठीं त्याच्या सुखासाठीं होत असतें; होत नसेल तर व्हावयास पाहिजे. त्या मानानें आप्तेष्टांचें समाधान हा गौण प्रश्न आहे. आणि यासाठीं यापुढें एकमेकांच्या संपूर्ण पसंतीनेंच विवाह होणें जास्त इष्ट आणि जरूर आहे.

पण आजपर्यंतचा अनुभव असा आहे कीं पुराणांतरींच्या प्रेमाची कित्येक आख्यानें मुलांना ऐकवूनहि त्यांच्या लग्नाचे हक्क अजून पालकवर्गानें आपल्याच हातांत ठेविले आहेत. पूर्वींच्या अल्पवयी, अशिक्षित मुलांमुलींना परस्परविषयक अपेक्षा ठेवण्या इतपत ज्ञानच नसे, आजची तरुण पिढी अनेक कारणांनीं लग्नाची होईपर्यंत वयानें व शिक्षणानें वाढते आहे. तेव्हां वयानें मोठ्या व सुशिक्षित तरुण मुलांमुलींना स्वतःच्या लग्नाबद्दल कांहीं अपेक्षा असणें अगदीं साहजिक आहे. पण मुलांना आपण शिक्षण दिलें, वाढविलें. तेव्हां त्यांच्या संबंध आयुष्यावरहि आपलाच हक्क आहे असला दुराग्रह कित्येक पालकांच्या मनांत अगदीं घट्ट बसलेला असतो. त्यांच्या मुलांनीं प्रेमविवाह जमविल्याचें समजतांच, आकाश कोसळून पडल्यासारखें आकांडतांडव ते करतात. घरांतून हाकलून देण्याच्या, जन्मभर नांव टाकण्याच्या, “तूं मला मेलीस, मी तुला मेलों” असल्या निर्वाणीची

भाषा बोलून, घरांतून एक कपर्दिकहि न देण्याच्या धमक्या दिल्याशिवाय ते रहात नाहीत. एवढेच नव्हे तर जीव देण्याच्या धमक्याहि देतात. आपल्या स्वतःच्या मानमरातवाच्या अहंकारी खोऱ्या कल्पनांनीं भाळून जाऊन आपल्या मुलांना आपण किती दुखवीत आहोंत, मुलांच्या सुखदुःखाशीं, त्यांच्या आकांक्षाशीं समरस न होतां, नकळत त्यांचा आपल्याकडून कसा छळ होतो आहे, या गोष्टीची दखल पालक मंडळी पुष्कळ वेळां घेत नाहीत, हें नाकबूल करून चालणार नाहीं. कारण ही अनेक बरी प्रत्ययास येणारी सत्य गोष्ट आहे.

‘प्रेमविवाहांतसुद्धां फसण्याचे प्रसंग येतात, आणि लग्नाची अयशस्विता प्रत्ययास येते,’ असें एखाद्या उदाहरणाकडे बोट करून प्रेमविवाहाविरुद्ध असणाऱ्या माणसांना म्हणतां येतें. पण प्रत्येक लग्न यशस्वी होण्याची हमखास हमी, खात्रीचा उपाय, कोणत्याहि पद्धतींत आणि कोणत्याही काळांत सुचवितां येणें अशक्यच आहे. लग्नाची पद्धत हें कांहीं एखादें पेटंट औषध नव्हे, कीं तें रामबाण म्हणून सांगतां येईल ! आणि अयशस्वी प्रेमविवाहाकडे बोट करतांना, जुन्या पद्धतीनें हुंडा देऊन झालेल्या अयशस्वी, दुःखी लग्नाकडे बोटें दाखवितां येणार नाहीत असें थोडेंच आहे ? पण ज्या पद्धतींत यश येण्याची अधिक खात्री आणि कमी धोका असेल तीच पद्धत स्वीकारणें हें अधिक शहाणपणाचें आहे.

प्रेमविवाहांत स्त्रीपुरुष आपापल्या स्वभावाचीं वैगुण्यें लपवून ठेवितात आणि एकमेकांना आपली भुरळ पडावी अशी काळजी घेतात, असा एक आक्षेप प्रीतिविवाहावर येतो. आणि त्यामुळें फसण्याचा संभव जास्त असतो असें आक्षेपकांचें म्हणणें. आपला स्वभाव, आपल्या आवडीनिवडी, आपली सांपत्तिक परिस्थिति याची जास्तीत जास्त जाणीव एकमेकांस अगोदरच करून देणारीं तरुण-तरुणी असतातच. पण क्षणभर हा आक्षेप खरा धरला तरी माणसाच्या स्वभावांत अजिबात वैगुण्य नसणें ही गोष्टच अनैसर्गिक आहे. स्वभावांत गुणांबरोबर दोष हे कुणाच्याहि असतातच. प्रीतिविवाहांत दोष उशीरा समजत असले तर गुण तरी आधीं समजलेले असतात. आणि मग प्रेमांमुळें दोष सांभाळून घेण्याची शक्यता तरी असते. पण ज्या माणसाची कधीं ओळख नाही त्याच्या गुणावगुणांचा कसा निर्वाळा देणार ? उलट

प्रीतिविवाहांत प्रेमामुलें दोषांवर पांघरूण घालण्याची प्रवृत्ति लौकर निर्माण होईल. आणि अनोळखी माणसाच्या वावतीत मात्र प्रथम भेटींत त्याचे दोषच डोळ्यांत भरले, त्याच्या बद्दलचें प्राथमिक मत वाईटच झालें तर त्याचे गुण डोळ्यांत भरणें हें सुद्धा अवघड होऊन वसतें.

शिवाय कोणाचाहि स्वभाव म्हणजे गुणदोषांचें मिश्रण असलें तरी कोणता स्वभाव आपल्या स्वभावाशीं जमणारा आहे हें समजण्याची संधी माणसास प्रीतिविवाहांत मिळते. प्रत्येकाच्या स्वभावांत गुणदोषांचें मिश्रण असतें, एवढ्या आधारावर वाटेल तो अज्ञात स्वभाव सांभाळण्याची जबाबदारी एखाद्याच्या गळ्यांत बांधणें हें अडाणीपणाचें, असंस्कृतपणाचें लक्षण आहे. स्वभावाच्या अनेक तऱ्हा आणि अनेक जाती असतात. आणि त्या त्या स्वभावाशीं जमणारे स्वभाव सांभाळणेंच कोणालाहि शक्य असतें. शिवाय बऱ्याच गोष्टी आपल्या स्वभावाशीं पटत नसतांना आईवाप, भाऊ किंवा असेच कोणी नातेवाईक यांच्याशीं जमवून घेणें, त्यांचे स्वभाव सांभाळणें आणि नवरात्रायकोनी बऱ्याच गोष्टी एकमेकांच्या स्वभावाशीं जमत नसतांना जमवून घेणें हें अजिबात वेगळें आहे. नवरा किंवा बायको याशिवायच्या कोणत्याहि नात्याशीं, चुचकारून अगर फटकून किंवा अजिबात दूर राहूनहि जमवून घेणें एक वेळ शक्य आहे; पण नवरा किंवा बायकोपैकीं कोणीतरी एकानें सतत चुचकारून, फटकून किंवा दूर राहून जमवून घेणें हें सर्वस्वीं अशक्य आहे.

असे सर्वस्वी परस्परांविरुद्ध टोंकाचे स्वभाव, भिन्न टोंकांचीं मनें संसार करतांना आपणांस अनेक ठिकाणीं दिसतात. पण ते संसार त्या माणसांचीं मनें आणि स्वभाव खरोखरी करीत नसतात. तर शरीर आणि संस्कारांची दडपणें हे संसार रेटीत नेत असतात. पण माणसांना संसार करण्याची हौस आणि उमेद वाटली पाहिजे; तो रेटीत नेण्याची बळजबरी त्यांच्यावर होतां कामा नये. एवढ्यासाठींच वधूवरांमध्ये स्वभावसादृश्याची अत्यन्त जरूर आहे, आतां तें सादृश्य प्रेमविवाहांतच शक्य आहे असें म्हणतां येत नाहीं तरी अनोळखी वधुवरांना तें समजण्याचा मार्ग अधिक दुर्धट आहे.

अनेक यशस्वी प्रेमविवाहांकडे दुर्लक्ष करून एखाद्या अयशस्वी प्रेमविवाहाकडे बोट दाखवून एखाद्याला विचारतां येते कीं “आतां कां असें झालें ?”

आणि जुन्या पद्धतीने, मोठेपणाचे, लौकिकाचे, बोजे डोक्यावर सांभाळीत सांभाळीत ज्यांचीं लग्ने झालीं, त्यांच्या लग्नांचेहि बोजवारेच उडालेले दृष्टीस पडतात ते काय म्हणून ? ह्या अपयशाची जबाबदारी कोणाच्या शिरावर येते ? कोणावर तरी ती असतेच. मग एखाद्याच्या विवाहाने खापर आपले-ष्टांच्या डोक्यावर फोडण्याची वेळ येण्यापेक्षा जो तो स्वतःच्या लग्नास जबाबदार असणेच इष्ट नाही काय ?

प्रीतिविवाहाची कथा ' ऐकणें ' हें आमच्या हिंदू मनास मुळींच नवीन नाही; परंतु तरुणांचे विवाह हे म्हातान्या मंडळींच्या इच्छेनुरूप होण्याची प्रथा आमच्याकडे पडल्याने, प्रेमविवाह प्रत्यक्षांत होणें ही गोष्ट मात्र आम्हांला अजून नवीन आहे. शिवाय मुलें व मुलीं शाळाकॉलेजांतून एकत्र आलीं तरी तरुणतरुणींनीं एकमेकांशीं मोकळेपणानें बोलण्याची पद्धत आमच्याकडे नाही; त्यामुळे पंचवीस मुलांतून कोणता पुरुष आपणांस सुखी करूं शकेल, किंवा पंचवीस मुलींतून कोणती मुलगी आपल्या सुखदुःखाची खरी भागीदारीण होऊं शकेल, याचा अंदाज घेण्याची संधि तरुणतरुणींस मिळत नाही. त्यामुळे तारुण्यांत आल्यावर स्त्रीला जो पुरुष प्रथम जवळून भेटतो तो तिचा प्रियकर होतो. किंवा पुरुषाला जी तरुणी प्रथम भेटते ती त्याची प्रेयसी होते, असेंहि घडतें.

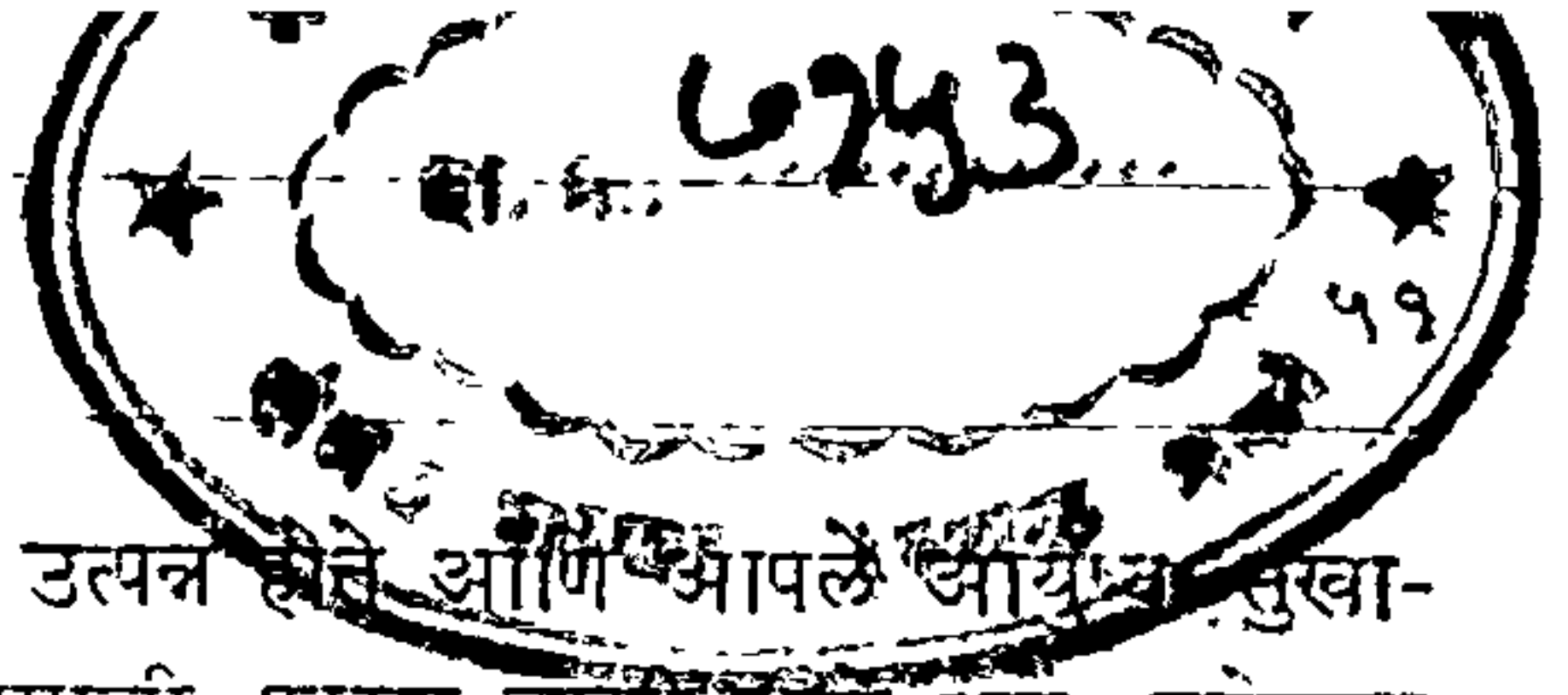
शिवाय हे सर्व व्यवहार लपून आणि चोहून होत असतात. कारण आपल्या मनांतील विचार वडिल मंडळींस सांगितल्यास आपणास सहानुभूतीचा सल्ला मिळेल याची खात्री तर त्यांना वाटतच नाही, पण निश्चित विरोध होईल याचीच खात्री असते. शिवाय तरुण असल्याने ते एकंदरीत गडबडीतच असतात. पण मुलांमुलींच्या पालकांनीं त्यांच्याशीं सहकार्य केलें तर पालकांचा सल्ला ते घेणार नाहीत इतकी कांहीं आजची तरुण पिढी वेपवा झालेली नाही. आपल्या वडिल माणसांचें मार्गदर्शन त्यांना हवें आहे. पण असा सहानुभूतीचा सल्लागार त्यांना मिळत नाही, म्हणून परकीं माणसें त्यांना यावेळीं जवळचीं वाटूं लागतात; किंवा त्यांना सुचेल तसें तीं वागतात.

पालकांनीं आपलीं मुलें कोणत्या संगतींत असावीत याची काळजी घेतली व त्यांचे त्यांचे जोडीदार शोधून काढण्याची परवानगी त्यांना दिली, तर

पालकांच्या व मुलांच्याहि मनासारखें हाणें शक्य आहे. योग्य तें स्वातंत्र्य व मोकळेपणा तरुणतरुणींना मिळाला तर अनुरूप वधुवरांची निवड होत जाणें जास्त सुलभ होईल. 'योग्य तें स्वातंत्र्य' हा शब्दप्रयोग मी मुद्दामच वापरला आहे. कारण कांहीं ठिकाणीं लग्नाचें बंधन स्वीकारण्यापूर्वीच अधिक जवळ येण्याचा धोका तरुणतरुणी पत्करतात व त्यामुळें नैतिक दृष्ट्या ते अविचार करून वसतात असें दिसतें. पण त्यांचीं कारणें, त्यांना दिलेल्या स्वातंत्र्याला मर्यादा नसते आणि दिलेल्या स्वातंत्र्याचा किती उपयोग करावा याची जाणीवहि त्यांना नसते, हीच आहेत. त्यामुळें तरुणतरुणी आपली नैतिक जबाबदारी विसरण्याचा वेडेपणा करतात. अशा तरुण मंडळींना त्यांच्या जबाबदारीची जाणीव त्यांना विश्वासांत घेऊन करून देणें व त्यांच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा घालणें हीं दोन्ही कामें पालकांचीं आहेत; व याबाबतींत पालकांचें ऐकून संयमानें रहाणें हें तरुण मंडळींचें प्रथम कर्तव्य आहे.

कोणत्याहि विवाहांत एकमेकांची अनुरूपता यालाच महत्त्व आहे. पण एखाद्या ठिकाणीं आपणांस असें दिसतें कीं एकजण सुंदर तर एकजण कुरूप असतो. किंवा मुलगा गरीब तर मुलगी चांगल्या श्रीमंतींत वाढलेली असते. वरवर पहाणारांना हा फरक विशेष जाणवतो. आणि 'कसें पटत असेल यांचें?' अशी शंका येते. पण माणसाचें मन ही एक अजब चीज आहे. मानसिक साधर्म्य, स्वभावाचा सारखेपणा असला कीं, सुसंस्कृत मनुष्य स्वरूप आणि पेसा या गोष्टींना योग्य तें आणि जरूर तेवढेंच महत्त्व देतो आणि एकमेकां-वरच्या प्रेमानें वरवरचा फरक नाहींसा होऊन हीं जोडपीं सुखीं होतात. उलट, सौंदर्य आणि संपत्ति असूनहि कित्येक जोडपीं स्वभावभिन्नतेमुळें मनानें अत्यंत दुरावलेलीं नि म्हणूनच दुःखीं असतात; याचें कारण हेंच आहे कीं, संसाराचीं पहिलीं चारदोन वर्षे सोडलीं तर, सांसारिक यशापयश हें दोन व्यक्तींच्या मानसिक साधर्म्यावरच अवलंबून आहे.

पण असें असलें तरी प्रत्येकाचा प्रीतिविवाहच होईल असें नाहीं. अशा माणसांनीं आणि प्रीतिविवाह करणारांनींसुद्धां कांहीं गोष्टींचा विचार करणें आवश्यक आहे. प्रेम म्हणजे नक्की काय हें कोणास एका शब्दांत आणि एका व्याख्येंत सांगतां आलेलें नाहीं. पण असें जरी असलें तरी ह्या प्रेमाची भावना

प्रत्येकाच्या मनांत केव्हां ना केव्हां उत्पन्न होते आणि आपले आयुष्य सुखा-
चह, निदान मुसह्य होण्यास या प्रेमाची फारच जरूरी आहे अस प्रत्येकास
वाटत असते. याच प्रेमाच्या लाभाने आपल्या आयुष्याचे अनेकांनी नंदनवन
करून घेतले आहे तर उलट याच प्रेमाच्या अभावी कित्येकांची आयुष्ये
सहारा वाळवंटाप्रमाणे रुक्ष झालेली आहेत. एवढेच नव्हे तर काहींना या प्रेमा-
भावी आपले आयुष्यच असह्य होऊन त्यांनी जीव दिलेले आहेत. यावरून
एवढे निश्चित दिसते की स्त्रीपुरुषांना एकमेकांच्या सोबतीची जरूरी असली
तरी आपले आयुष्य वाटेल त्या स्त्रीच्या स्वाधीन करून किंवा वाटेल त्या
पुरुषाच्या जीवनास आपले जीवन अर्पून स्त्रीपुरुष सुखी होत नाहीत; तर
स्त्रीपुरुष सहवासांत प्रेमाची जरूरी असते, तशी प्रत्येकाची अपेक्षा असते.
आणि म्हणूनच ते प्रेम मिळवून सुखी होण्याचा प्रत्येकास हक्क असणे न्याय्य
आहे.

पण हा हक्क व्रजवितांना, किंवा व्रजविण्यापूर्वीच, म्हणजे कोणीहि कोणा-
च्याहि प्रेमपाशात सर्वस्वी गुंतून जाण्यापूर्वी, एकमेकांशी वचनबद्ध होण्यापूर्वी,
काहीं गोष्टींचा विचार तरुणतरुणींनी आपल्या मनाशी अगोदरच करावयास
हवा. माणसाचे संबंध आयुष्य हे कोणत्याहि एकाच गोष्टीने कधीच परिपूर्ण
होत नसते. किंबहुना कोणत्याहि गोष्टीची पूर्णता म्हणजे अनेक साधनांचे
सहाय्य असते. भात हा तांदुळाचाच होतो, गव्हाचा होऊ शकत नाही हे
खरे आहे. पण एक साधा भात तयार होणे म्हणजे पाणी, भांडे, विस्तव व
तांदुळ एवढी सामुग्री असल्याशिवाय भात होणे अशक्य आहे. आणि सर्वांत
महत्वाची गोष्ट अशी की विस्तव, पाणी आणि तांदुळ यांचा तारतम्याने उप-
योग करणे हाच सारासार विचार आहे.

विवाह हा प्रेमाशिवाय होऊ नये असे म्हटले तरी आंधळ्या प्रेमाच्या
मार्गे लागण्यांत अर्थ नाही, हे प्रत्येकाने ध्यानांत ठेविले पाहिजे. प्रेमविवाह
झाला तरी तो डोळसपणाचा आणि विचारांची सावधानता ठेवूनच व्हाव-
यास हवा. कोणत्याहि कृत्याच्या मार्गे भावनेचा ओलावा नसला म्हणजे ते
जसे रुक्ष, कोरडे वाटते, तसेच कोणत्याहि कृत्याची बैठक वैचारिक आधारा-
शिवाय असेल तर परिणामी ती अविचारीपणाची ठरते.

माणूस नुसत्या भावनेवर जगत नाही आणि नुसत्या विचारांवरहि तरत

नाहीं. सहानुभूतीच्या ओलाव्यानें त्याला जगतां येतें हें खरें आहे. पण विचारांचे प्रवाहच त्याची नौका पुढच्या टप्प्यावर नेत असतात हें विसरून चालणार नाही. माणसाचें मन जिवंत राहाण्यास त्यास भावनेचा ओलावा मिळावा लागतो हें जितकें खरें आहे, तितकेंच मानसिक पोषण हें विचारां-वरच अवलंबून असतें हेंहि खरें आहे. भावना, मग ती कोणतीहि अमो, ती केवळ आकस्मिक निर्माण होणें यापेक्षां विचारांच्या आधारानें निर्माण होणें हें अधिक योग्य आहे. केवळ भावनेतून निर्माण झालेल्या भावनेला अल्पायुषी ठरण्याचा जास्त धोका आहे. पण विचारांच्या आधारानें निर्माण झालेली भावना ही दीर्घायुषी ठरण्याची अधिक खात्री आहे; म्हणून विचारांना अजिबात धुडकावून लावून भावनेच्या आहारीं जाण्याचा वेडेपणा कोणीहि करतां कामा नये.

विशेषतः लग्नासारखी महत्त्वाची गोष्ट ठरवितांना, प्रेमविवाहांतहि डोळसपणा व विचारांची सावधानता अवश्य असावयास हवी. बहुधा समान स्वभावाचीं माणसेंच मित्रत्वाच्या नात्यानें जवळ येत असतात. तरी पण स्त्री-पुरुषांच्या मैत्रींत नैसर्गिक आकर्षणाचा भर पडत असल्यानें तरुणतरुणींनीं अशा मैत्रींत अधिक डोळसपणा ठेवावयास हवा. त्या दृष्टीनें आपला सामाजिक दर्जा, आपलें वय, आपलें रूप, आपलें शिक्षण, आपले संस्कार, आपली सांपत्तिक परिस्थिति व आपल्या स्वभावांतील गुणदोष इत्यादि गोष्टींचा विचार करूनच आपल्याहि अपेक्षा ठेवावयास हव्यात. कारण कोणत्याहि गोष्टींत अपयश येतें तें आपला शहाणपणा जरा कमी पडतो व दूरदृष्टि त्या मानानें कमी काम देते म्हणून ! अर्थात् जुन्या किंवा नव्या कोणत्याहि पद्धतीच्या विवाहांत सर्वच गोष्टी जमणें नेहमींच शक्य नसते. मग कोणती गोष्ट सोडावयाची व कोणत्या गोष्टीस महत्त्व द्यावयाचें हें ज्याचें त्यानें ठरवावें व त्याप्रमाणें वागावें. हें ठरविणें व यशाचें माप पदरांत पाडून घेणें हेंच तारतम्य आहे.

हें तारतम्य, भावना आणि विचार यांची योग्य सांगड घालून देण्यावरच अवलंबून आहे. हा समतोलपणा तरुणतरुणींनीं ठेवणें जरूर आहे असें आपण म्हणतो; पण हें काम त्यांच्या एकट्याचेंच नाही. या कामी त्यांच्या पालकांची मदत त्यांना झाली पाहिजे. मुलें व मुलीं वयांत आल्यानंतर, स्वतःच्या वैवा-

हिक जीवनावद्दल त्यांनीं विचार करूं लागावें, औत्सुक्य दाखवावें, यात अनै-
सर्गिक किंवा अनैतिक असं कांहींहि नाही. परन्तु कित्येक पालकांना आपल्या
मुलांनीं ही धिट्टाई दाखवावी याचाच राग येतो. एवढेंच नव्हे तर ते आपल्या
चागणुकींत, मुलांना सतत, 'तुम्ही गुन्हेगार आहांत' अशी जाणीव देत
असतात. पण हें चूक आहे. राग मानणारांनीं आपल्या तरुणपणाची आठ-
वण करून पहावी आणि प्रौढपणांतहि स्त्री-पुरुष आकर्षणांतून माणूस सुटू
शकत नाही या नैसर्गिक गोष्टीचें विस्मरण होऊं देऊं नये.

हे ध्यानांत घेतलें तर आपल्या वैवाहिक आयुष्याबद्दल ज्याचा त्यानें
विचार करणें हें बरोबरच आहे. पण वडिलधाऱ्या माणसांच्या धाकानें, असा
विचार करणें हें पाप आहे असा समज अनेक तरुणतरुणींच्या मनाचा झालेला
असतो. त्यामुळें अशा विचारांना मनांतून घालवून लावण्याचाच प्रयत्न
त्यांच्याकडून होत रहातो. पण गंमत अशी होते कीं, या जबरदस्तीमुळें ज्या
विचारांना खरोखरी वैचारिक अधिष्ठान असतें तेंच नेमकें मनांतून बाहेर
फेकले जातात आणि जे विचार तारुण्यसुलभ भावनेनें निर्माण होत असतात
ते नैसर्गिक असल्यानें पापपुण्याच्या धाकदपटशानें कधींहि नाहीं होत
नाहींत. उलट माणसांना बेंचेंन करून सोडतात; एवढेंच नव्हे तर बंडखोर
बनवितात, बंडखोरी शिकवितात. विचारानें केलेलें बंड परिणामी बहुधा
यशाचें माप पदरांत घालतें. आणि भावनेच्या भरांत केलेलें बंड पुष्कळदां
अपयशाकडे खेचतें, त्यालाच आपण म्हणतो कीं हें भावनेच्या आहारीं जाणें
आहे.

लग्न करणाऱ्या सर्वच तरुणतरुणींना वैवाहिक जीवनावद्दल नीटशी कल्पना
पुष्कळ वेळां नसते. आपण विवाह कां करावयाचा, आपलें वैवाहिक आयुष्य
कसें असावें, आपल्या परिस्थित्यनुरूप कसें असणें शक्य आहे, वैवाहिक जीव-
नांतील आपल्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये कोणतीं व या दृष्टीनें आपण कार्यक्षम
झालों आहोंत कीं नाहीं, इत्यादि सर्व बाजूंनीं सर्वच तरुणतरुणींचा विचार
झालेला असतो असें दिसत नाहीं. आणि वडिलधाऱ्या मंडळींच्या दडपणानें
तसा विचार करण्याची त्यांना सवडहि सांपडत नाही.

ह्या सर्व गोष्टींचा विचारविनिमय खुल्या दिलानें तरुणतरुणी व त्यांची
पालकमंडळी ह्यांच्यामध्ये अवश्य झाला पाहिजे. आपले पालक हे आपणांस

केवळ धाकदपटशा दाखविणारे, चुकले कीं चमकावणारे, शासनकर्ते नसून, आपले खरोखरीचे हितकर्ते, आपले प्रेमळ जिवाभावाचे मित्र आहेत असा विश्वास, असा आदर आणि असले प्रेम मुलांना पालकांविषयीं वाटलें पाहिजे. असले प्रेम निर्माण करणें हें पालकांचेंच काम आहे. त्यासाठीं आपल्या मुलांच्या भूमिकेशीं समरस होऊन, त्यांच्या म्हणण्याचा विचार करण्याचा समजसपणा पालकांनीं दाखवावयास हवा.

प्रत्येक पुढची पिढी ही मागल्या पिढीपेक्षां नेहमींच दोन पावलें पुढें असते, हें त्यांनीं विसरून चालणार नाहीं. प्रत्येक पिढीचा दृष्टिकोन थोड्या थोड्या फरकानें निराळा होत गेलेला असतो. पिढी पालटतांना सुखाच्या कल्पनाहि त्या दृष्टिकोनाप्रमाणें पालटत असतात हेंहि पालकांच्या अनुभवाला आलेलेंच असतें. असें असतांना पालकांनीं आपल्याच मतांचा आग्रह धरून मुलांच्या आयुष्यावर आपल्याच कल्पनांची बळजबरी करतां कामा नये. ज्या गोष्टी मुलांना समजून सांगावयाच्या त्या अवश्य सांगाव्या. कारण अनुभव नसल्यानें तरुणांचे आराखडे बरोबर असतात असें मुळींच नाहीं. ते तसे नसतात याचें कारण तरुणांना अनुभव नसतो हें जसें आहे तसेंच वैवाहिक जीवनावहल त्यांना खऱ्याखऱ्या कल्पना जिव्हाळ्यानें कोणी सांगितलेल्या नसतात हेंहि आहे. एवढ्यासाठींच मुलांना पालकांच्या सल्ल्याची, पालकांच्या मार्गदर्शनाची जरूरी असते. पण सल्लागार हा जिव्हाळ्याचा मित्र असावा लागतो. हुकूमशहा असून चालत नाहीं. ही मित्रत्वाची भावना मुलांच्या मनांत उत्पन्न झालेली असेल तर आजची पिढीच काय पण कोणतीहि पिढी आई-बापांचे उद्गार कस्पटासमान लेखण्याइतकी कधींहि मुर्दाड होऊं शकणार नाहीं.

मुलांच्या वैवाहिक प्रश्नांत आईबापांचा संसार निम्या टप्प्यापर्यंत येऊन पोचलेला असतो. आणि मुलांच्या संसारास म्हणजे आयुष्यासच सुरुवात व्हावयाची असते, ही गोष्ट आईबापांनीं विसरून चालणार नाही. 'आमच्या सुखासाठीं, आमच्या लौकिकासाठीं तूं या मुलीशीं किंवा मुलाशीं लग्न करूं नकोस' अशी आपल्या प्रेमाची भीड घालणारे आईबाप आपल्या समाजांत थोडेथोडेके नाहीत. आणि ज्या तरुण पिढीच्या नांवानें नेहमीं खडे फोडले जातात त्याच तरुणतरुणींनीं आपल्या आईबापांच्या सुखासाठीं आपल्या प्रेम-

भंगाचें दुःख जन्मभर सोसलें आहे अशीं हि उदाहरणें कांहीं थोडीं थोडकीं नाहींत. पण तरुण पिढीचें दुर्दैव कांहीं ठिकाणीं असें दिसतें कीं त्यांच्या या स्वार्थत्यागाची किंमत शून्य मानावयाला त्यांची पालक मंडळी मुळींच कचरत नाहींत. पण मुलांना दुःखी करून, त्यांच्या स्वार्थत्यागाची मातब्बरी दृष्टीआड करून आपल्या लौकिक कल्पनेचें सुख उपभोगीत रहाणें हें ‘ आईवडील ’ या पवित्र नात्याच्या उच्च प्रेमाला खचित शोभण्याखेळें नाहीं.

हें सारें ध्यानांत घेऊन, पालकांनीं आपल्या मुलांना विश्वासांत घेऊन, त्यांच्या वैवाहिक प्रश्नांत मित्रत्वाचो सल्लामसलत देणें अत्यंत जरूर आहे.

असा सल्ला देण्याची वेळ येईपर्यंत मुलगा व मुलगी सांसारिक भार उचलण्याइतकीं कार्यक्षम झालेलीं आहेत कीं नाहींत याचा विचार पालकांनीं व स्वतः वधुवरांनीं करणें अवश्य आहे. नुसत्या लौकिकानें व संपत्तीनें संसार मुखी होऊं शकत नाहींत हें जसें पालकांनीं विसरतां कामा नये तसेंच, नुसत्या प्रेमानें संसाराचें सौख्य उपभोगतां येणार नाहीं, तर तें प्रेम ‘ आणि सौख्य टिकविण्यासाठीं वधुवरांनीं अनेक दृष्टींनीं कार्यक्षम असणें जरूर आहे, हें तरुण मंडळींनीं ध्यानांत ठेवणें अत्यंत अगत्याचें आहे. याचा विचार कांहीं ठिकाणीं होत नाहीं म्हणून वैवाहिक जीवनांत असंतुष्टता निर्माण झालेली दिसते. म्हणून वधुवरांनीं मुख्यतः एकमेकांची वैचारिक पातळी, स्वभावसाधर्म्य, सांपत्तिक परिस्थिति, आरोग्य आणि गुणांबरोबरच स्वरूपाची आवडानिवड यांचा विचार करावा. या सर्वच गोष्टी जमणें शक्य नसेल—आणि पुष्कळदां नसतेंहि—तर कोणत्या गुणाचें महत्त्व आपणांस अधिक वाटेल याचा आपल्या मनाशीं खराखुरा अंदाज व्यावा, आणि मगच पुढचें पाऊल उचलावें. प्रेम-विवाह हा नुसत्याच सौख्याचा निर्माता नाहीं, जबाबदारी उचलण्याइतका आत्मविश्वासहि वधुवरांत असावा लागतो, याची जाणीव वधुवरांनीं सतत ठेविली पाहिजे.

आपण ठरवीत असलेल्या लग्नाचे अंदाज चुकूं नयेत व खात्री करून घेतां याची यासाठीं एक सूचना मला करावीशी वाटते. लग्नाच्या शपथा घेण्यापूर्वी स्वतःची परीक्षा घेण्यासाठींच तरुणतरुणींनी वर्ष सहा महिने तरी आपल्या नियोजित व्यक्तीचा विरह सहन करावा. आणि केवळ पत्रानेंच गांठीभेटी

घेण्याचा परिपाट ठेवावा. एवज्या अवर्धांत त्यांचें आकर्षण कायम राहिलें, लग्न करण्याची निश्चितता अधिक दृढ झाली तरच मग लग्नास तयार व्हांवें.

यात्रावर्तींत धीटपणा दाखविण्याचें मुलींनीं विशेष लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण कित्येक मुलीं आधीं प्रेम करून नंतर ऐन विरोधाच्या वेळीं कच्च खाऊन आपल्या जोडीदारास तोंडवशीं पाडतात व स्वतःहि दुःखी होतात. हा भित्रेपणाच अगदीं घातक आहे. मुलांच्यापेक्षां मुली भिड्या असतात म्हणून त्यांना मुद्दाम इशारा द्यावासा वाटतो. नार्हांतर विरोधाला न जुमानतां आपला प्रेमविवाह पार पाडणें याची जबाबदारी मुलीइतकीच मुलावरहि आहेच.

मुलींच्या यात्रतींत आणखी एक विशेष सूचना करणें अत्यंत जरूर आहे. स्त्रीपुरुष एकमेकांच्या आकर्षणानें मोहांत पडतात ही गोष्ट खरी असली तरी परिणामाच्या दृष्टीनें स्त्री ही पुरुषापेक्षां निसर्गाची अधिक बांधील आहे. आपल्या प्रियकराबद्दल तिला कितीहि विश्वास असला तरी लग्न-बंधनानें एकमेकांचें होईपर्यंत, आपल्यावरील बंधनें विसरण्याचा वेडेपणा तिनें करूं नये. ही जागरूकता दोघांनींहि ठेवणें जरूर आहे. ही जबाबदारी दोघांच्यावरहि वास्तविक सारखीच असावयास हवी. पण परिणाम पुरुषास भोगावे लागत नसल्यानें तो ज्या बेफिकीरीनें वागेल त्या बेळूटपणाला बळी पडून स्त्रीचें चालावयाचें नाहीं. पुरुषांवर आरोप करण्याची माझी इच्छा नाहीं, पण पारशी, ख्रिश्चन किंवा युरोपियन मुलींप्रमाणें आमच्या समाजांतील मुलींच्या वागण्यांत मोकळेपणा असावा असा एक विचारांचा सूर वहात असलेला आमच्या तरुण मुलांमुलींत ऐकूं येत असतो.

पण मुलींनीं या वरवर गोंडस दिसणाऱ्या विचारांच्या मोहानें या मन-मोकळ्या वागणुकीला आपल्या मनांत थारा देऊं नये असें मला वाटतें. मुलींच्या भावड्या वागण्याचा अर्थ सरळच घेण्याइतका आमचा समाज आज तरी निदान समंजस वृत्तीचा आणि सरळ संस्कारांचा नाहीं, ही गोष्ट सर्वांनींच ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. आपल्या भोंवतालचें जग साधेपणानें आणि सरळपणानें भरलेलें आहे असें अननुभवी लहान वयाला वाटत असतें. पण हीच समजूत कायम ठेवणें म्हणजे भोळेपणानें स्वतःची फसवणूक करून घेण्यासारखें आहे. असल्या भोळसट समजुतीग्यालीं फस-

लेल्या मुलांमुलींची उदाहरणे समाजांत आपणांस दिसत असतात. त्यापासून हाच बोध घेण्यासारखा आहे. असो.

विवाह हा प्रीतिविवाहच व्हावयास पाहिजे, असा माझ्या या सर्व लिहिण्याचा सारांश नाही. सर्वांचे प्रीतिविवाहच होतील असें मुलींच नाही. पण माहीत नसलेल्या, सर्वस्वी अनोळखी माणसाच्या गळ्यांत माळ घालून आंधळेपणाने एकमेकांच्या आयुष्यांत प्रवेश करण्यापूर्वी दहा वेळां विचार करावा आणि हा धोका पत्करून नये हेंच मला कटाक्षाने सांगावयाचें आहे.

अजिबात अनोळखी किंवा लग्नापूर्वी एकमेकांना प्यार करणारी वधुवरं या दोन्ही पद्धतींत नाही म्हटलें तरी धोका आहेच. त्यापेक्षा संपूर्णपणे माहिती असलेल्या, पण प्रेमाच्या आकर्षणांत न सांपडलेल्या वधुवरांची निवड व्हावी हें सर्वांत उत्तम. यांत एकमेकांवद्दलचें जसें अज्ञान नाही तसेंच आंधळ्या प्रेमाची कोशींभीरहि नाही. या सुवर्णमध्यावर वधुवर व पालक न खटकतां विचारविनिमय अधिक खुल्या दिलाने करूं शकतील.

माझ्या ओळखीची एक बाई फार शहाणी आणि समंजस आहे. मुलेंसुद्धां तशींच शहाणी आणि विचारी आहेत ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. बाईने आपल्या मुलांना सर्व तऱ्हेचे शिक्षण दिलें आणि त्याचबरोबर विवाह ठरविण्याचें स्वातंत्र्य दिलें. पण मुलांना अगोदरच समजावून सांगितलें कीं “आपल्या जातीच्या कोणत्याहि पोट जातीची मुलगी अगर मुलगा तुम्ही ठरवा. मला चालेल. किंवा माझ्या चालण्यापेक्षां तुमच्या सुखाच्या दृष्टीनें मी तुम्हांला सल्ला देते कीं घरांत मांसाहार करणारा वर किंवा वधु यांची निवड तुम्ही करूं नका. ज्यांचें संस्कार तुमच्यासारखे नाहीत त्यांच्या भानगडींत तुम्ही पडूं नका. गुण आहेत या भ्रमांत प्रकृति व स्वरूप यांची उपेक्षा करूं नका. बापजायाचा पैसा असलेल्या वरापेक्षां स्वतः पैसे मिळविणारा मुलगा पसंत करणें बरें; आणि पैशाकडे न पहातां मुलगी ठरविणें बरें. आणि ठरविण्यापूर्वीहि तुम्ही मला सांगा. चोरून भेटूं नका. तुमच्या अडचणी मी ओळखते. तुम्हांला भेटण्याची संधी मीहूनच देईन.”

ह्या बाईचीं मुलें तिच्या सल्ल्याप्रमाणें वागून आतां सुखांत आहेत,

पण वधुवरांनीं आणि पालकांनीं एक गोष्ट ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे कीं परस्परांची पसंती ठरविण्याची कसोटी कितीहि कसोशीनें ठरविली तरी ती सर्वस्वी यशस्वी कधींच होणार नाही. आजचे प्रश्न सोडवावेत तों नव्या अडचणी समोर उभ्या राहतात. त्यावर उपाय शोधावेत तों त्याला आणखी नव्याच शाखा फुटत असतात. हें रहाटगाडगें असेंच चालावयाचें. स्त्रीपुरुष आकर्षणांतून जोंवर मानव मुटला नाही तोंवर नवे प्रश्न, नवीं उत्तरे नवे अनुभव येतच रहावयाचे.

विवाह हा एक सौदा आहे. सौदा हा शब्द भावनाशील मनाला कर्ण-कटु वाटतो. पण तसें न म्हणावें तर काय करावें ? कर्तृत्व कर्तृत्व म्हटलें तरी मानवाच्या शक्तीला, कल्पनेलासुद्धां अग्वेर कुठें तरी मर्यादा पडतेच. त्याला कोणी अकर्तृत्व म्हणो कीं नशीव म्हणो ! नांव कांहींहि दिलें तरी लग्नाचा सौदा फायद्यांत पडणार कीं महाग पडणार हें माणसाला अगोदर सांगतां येणार नाही. मग ज्याचें त्याचें कर्तृत्व आणि ज्याचें त्याचें नशीव एवढेंच हातीं उरतें !

एका मोठ्या पाश्चात्य ग्रंथकारानें आपल्या पत्नीला असें म्हटलें आहे कीं “ लग्नाला पंचवीस वर्षे झाल्यानंतर पतिपत्नींना समजतें कीं आपलें एकमेकांवर खरेंच प्रेम आहे कीं नाही ? ”

याचा उघड अर्थ हाच दिसतो कीं पतिपत्नी प्रेम, मानवी स्वभाव आणि वैवाहिक जीवन या गोष्टींच इतक्या गुंतागुंतीच्या आणि गूढ आहेत कीं त्यांची उकल माणसाला पंचवीस वर्षांनंतरसुद्धां होतेच असें नाही.

हें सारें पाहिलें म्हणजे वाटतें कीं जुन्या पद्धतीचे अनोळखी विवाह आणि घायकुतेपणानें केलेले प्रेमविवाह या दोन्हीपेक्षां ओळखीच्या वधुवरांचे “समंजस विवाह” हे अधिक यशस्वी होतील. “वैवाहिक यशस्विता” या शब्दार्थाकडे थोड्या चिकित्सेनें पहाणें जरूर आहे. कोणाच्याहि यशस्वी संसारांत डोकावून पहा. त्याचें संसार यशस्वी झाले याचा अर्थ त्यांच्यात भांडणाचे, मतभेदाचे प्रसंग कधीं आलेच नाहीत असें समजणे वेडेपणाचें आहे. वादविवाद मतभेद हे असावयाचेच. पण ते जिथल्या तिथें सोडून देणें ही सुखी संसाराची गुरुकिल्ली आहे. नव विवाहितांना हें माहीत नसतें.

म्हणून सांसारिक जीवनांत शंभर टक्के यश ते अपेक्षितात. पण या जगांत एका सारखा दुसऱ्याचा स्वभाव, साऱ्यांतून काढल्या सारखा कधींच भेदावयाचा नाही. तेव्हां वधुवरांनीं एकमेकांना सर्वस्वी संवादी असण्याची शक्यता शंभर टक्के अपेक्षिणें, ही अपेक्षाच मुळांत चूक आहे. पन्नास टक्क्यांच्यावर आपलें वैवाहिक जीवन सुखाचें जाईल असा ज्यांना विश्वास असेल त्यांनीं आपल्याला शंभर टक्के यश मिळणार आहे असेंच ममाधान मानण्याचें मनाला शिकविलें पाहिजे. कारण वैवाहिक जीवनांत शंभर टक्के यश ही कवि कल्पना आहे. पण सत्य याहून वरेंच निराळें आहे. या सत्याची जाणीव वधुवरांनीं करून घेतली पाहिजे. अपेक्षा बेतानें टेवाव्या म्हणजे दुःख करण्याची पाळी कमी येते. हा वेदांत नाही म्हटलें तरी माणसाला संसारांत अंगिकारावाच लागतो. त्याचीच ही सुरुवात असें समजावें. सांसारिक जीवन हें असें आहे कीं सुखाची सांवली आणि दुःखाचें ऊन, दोन्ही असावयाचेंच. जबाबदारी पतकरल्याशिवाय सुख कधीं हातीं लागावयाचें नाही. तेव्हां लग्नाला उभे राहण्यापूर्वीं हजार वेळां विचार करावा. पण जेव्हां एकमेकांच्या गळ्यांत माळ घालावयाची त्यावेळीं वधुवरांचा दृढ निश्चय हवा कीं माझ्या जोडीदाराला मी जास्तीत जास्त सुखी करण्याचा प्रयत्न करीन. मांडलेला हा संसार मी आनंदानें तडीस नेईन. 'हें असेंच आहे, तें तसेंच आहे' अशा तक्रारी होतां होईल तों करणार नाही; आणि शक्य तों तडजोडीनें वागून समाधानी राहीन.

अशा वृत्तीनें वागणारांचे संसार सर्व साधारणपणें, वधुवरांत कोणत्याहि प्रकारची विप्रमत्ता नसेल तर, सुखाचे होतात. नाही तर सर्व यथास्थित असून केवळ जिकीरखोर स्वभावामुळें संसारांत असमाधान माजतें.

सॉक्रेटिसला एकानें विचारलें 'लग्न करण्यांत सुख आहे कीं लग्न न करण्यांत सुख आहे ?'

त्यानें उत्तर दिलें 'लग्न केलेंस तरी तूं पस्तावशील. नाही केलेंस तरीहि तूं पस्तावशील.'

याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ सूज्ञांस सांगणें नलगे.

आतां वैवाहिक प्रश्न केवळ प्रेमविवाहावरच थांबलेला नाही. घटस्फोटा-सारखीं त्रिलें पास होऊं लागलीं आहेत. आणि घटस्फोट घेण्याचा प्रसंग न यावा असेंच नव्या किंवा जुन्या कोणत्याहि पिढीला वाटत असतें, तेव्हां वधुवरांनीं आपली वैवाहिक जबाबदारी उचलावी व पालकांनीं त्यांना योग्य तो सल्ला व जरूर तें सहकार्य द्यावें, हेंच उभयपक्षां समंजसपणानें आहे.

विवाह हा विषय एकट्या स्त्रीचा होऊं शकत नाही, म्हणून या विषयावर मीं माझे सर्व विचार तरुण तरुणींचा अंतर्भाव करून मांडले आहेत. तरी पण लग्न करणाऱ्या मुलीच्याहि आपल्या वराबद्दल कांहीं अपेक्षा असतात; आणि त्यासंबंधींच मी पुढील लेखांत लिहिणार आहे.

आजच्या मुलींच्या अपेक्षा

: : ५

मागील दोन्ही लेखांत आमच्याकडील विवाहासंबंधीं तरुणींच्या बरोबरच तरुणांचाहि अंतर्भाव करून मी माझे बरेचसे विचार सांगितले. मुलीचें लग्न म्हणजे मुलाचेंहि लग्नच असल्यानें तरुण व तरुणी या दोघांच्याहि दृष्टीनें हा विषय मी लिहिला. पण एवढेंच लिहून भागण्यासारखें नाहीं. यांत मुलींच्या बाजूनेंहि सांगण्यासारखें कांहीं शिल्लक आहेच.

आणि तें म्हणजे हेंच कीं विवाहांत स्त्रीपुरुषांचा सारखाच भाग असला तरी पुरुषाच्या विवाहाकडे आणि स्त्रीच्या विवाहाकडे पहाण्याचा आमचा दृष्टिकोन फार निराळा आहे. पुरुष छत्तीस गुण जमणारी बायको शोधीत असतो. आपल्या भावी वधुसंबंधीं तो आपल्या स्वतःच्या लायकीच्या मानानें जास्त अपेक्षा ठेवूं शकतो. आणि त्या पुष्कळदां त्याला कमी कमी करीत आणाव्या लागल्या तरी, अनेकदां त्या सफल होतातहि. पण मुलीचें मात्र असें होत नाहीं. अगदीं कितीहि सुधारणा झाली म्हटली तरी मुलींच्या आपल्या वरासंबंधीं काय अपेक्षा आहेत हें बहुधा कोणी विचारीत नाहींत. विचारीत नाहींत याचें कारण हेंच आहे कीं मुलाप्रमाणेंच मुलीच्याहि अपेक्षा असणें शक्य आहे, स्वाभाविक आहे, हें मानसशास्त्र आम्हांला माहीत नाहीं; कोणी समजावून घेतलेलें नाहीं. “ किती झालं तरी तो मुलगा आहे. आणि कांहीं झालं तरी ती मुलगी आहे. ” हा जो महामंत्र कोणत्या तरी काळीं कोणीतरी एकानें उच्चारला तो कानमंत्र दिल्यासारखा अद्याप चालूच आहे.

स्त्रीपुरुषांत जे नैसर्गिक फरक आहेत ते आहेतच. ते मान्य करावयाला लाज वाटण्याचें कारण नाहीं. पण लग्नाच्या वेळीं नवऱ्याला बायको आवडली पाहिजे ही जशी काळजी घेतली जाते, तशी बायकोलाहि नवरा आवडण्यासारखा असला पाहिजे अशी फिकीर मात्र पुष्कळ ठिकाणीं केली जात

नाहीं. पुरुषाला बायको जशी त्याच्या तोलाची, त्याला शोभेशी, त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे हवी, तरच त्याचा संसार सुखाचा होणार, हें जसे खरे, तसेच मुलीलाहि नवरा तिच्या पसंतीचा, तिला शोभेसा आणि तिचे मन आर्कषित करून वेणारा हवा, हेंहि खरे आहे. पूर्वीपेक्षां मुली आतां वयानें, शिक्षणानें मोठ्या झालेल्या असतात. “ह्यांच्याशीं माझे लग्न व्हावयाचें आहे” असें इतरांना सांगण्यांत तिला आनंद, अभिमान वाटावयास हवा, तरच तिचा संसार सुखाचा होणार.

कोणी म्हणतील कीं पूर्वीच्या बायकांनीं नाहीं का संसार केले ? त्यांना कुठें होत्या अपेक्षा ? त्यांचे नाहीं कोठें वेवनाव झाले ?

खरे आहे हें म्हणणें. पण तेंसुद्धां अर्धसत्यच आहे. पूर्वीच्या स्त्रियांना अपेक्षा नव्हत्या ही गोष्ट बरीचशी खरी आहे. पण कित्येकींना अपेक्षा होत्या हीहि पुष्कळशी खरीच गोष्ट आहे. ज्यांना अपेक्षा नव्हत्या त्यांना शिक्षणाचा गंध नव्हता. घरांतील कामकाज, मुलांचें संगोपन, पतीची सेवाचाकरी आणि त्याला देवासारखा मानून पण कडक दैवतासारखें भिऊन वागणें, हाच आपला धर्म, हेंच आपल्या आयुष्याचें पैलतीर, अशी त्यांची श्रद्धा होती. ह्याच श्रद्धेचे संस्कार त्यांच्या मनावर बुध्याच केले जात होते. त्यामुळे त्यांच्या मनांत अपेक्षा उद्भवणेंच कठीण होतें. आणि ज्या अपेक्षा मनुष्यस्वभावानुरूप उत्पन्न होत त्या रुढींत बसत नसल्यानें त्यांच्या त्याच दडपून टाकीत असत. अपेक्षा करणें हें पाप हीच जिथें श्रद्धा तिथें अपेक्षाभंग होण्याचा संभव कसा असणार ?

पण पूर्वी, ज्या काळांत अशा श्रद्धालु स्त्रिया होत्या त्याच काळांत स्वतःच्या अपेक्षा ठेवणाऱ्याहि स्त्रिया होत्याच. धैर्याच्या अभावीं किंवा शिक्षणाच्या अभावीं त्यांनीं त्या बोलून दाखविल्या नसाव्यात. पण ज्या माणसांना उपजतबुद्धि असते, त्यांच्यावर शिक्षणाचे संस्कार घडले नाहींत तरी त्यांनाहि स्वतःचे विचार असतात; आणि ज्यांना विचार असतात त्यांना अपेक्षाहि असतातच. मग तो काळ जुना अगर नवा कोणताहि असो.

पूर्वीच्या काळींहि अशा कित्येक विचारी स्त्रियांची अपेक्षाभंगानें फार कुचंबणा झालेली आहे. पतीचीं दुरुत्तरे ऐकून मूग गिळून गप्प बसणाऱ्या

स्त्रिया पूर्वी होत्या, तशाच अपमानाच्या टोंचणीने सतत जळत रहाणाऱ्या स्त्रियाहि होत्याच. ज्या काळांत सिंधूचे चित्र गडकऱ्यांनी रंगविले त्याच काळांत गीतेचेहि चित्र त्यांनीच रंगविले आहे. सिंधूची असामान्य सहन-शक्ति दाखविणाऱ्या स्त्रिया पूर्वी अनेक आढळत असत तरी अपेक्षाभंगाने दुःखी- कष्टी झालेल्या स्त्रिया “ या माणसाच्या पदरीं मी पडलें नसते तर पवित्र झालें नसते का ? ” असे उद्गार आपल्या मनाशीं काढून तळमळत नव्हत्या असे थोडेच आहे ?

म्हातान्या नवऱ्याच्या गळ्यांत बांधलेली तरणी बायको ही सुखाने आणि मनापासून संसार करीत असते असे मानणे ही निव्वळ फसवणूक आहे. व्यसनी नवऱ्याची बायको, सतत आजारी माणसाची पत्नि, तिरसट, पिमाट माणसाची बायको सुखाने नांदत असते असे समजावयाचे काय ? तरी पण त्यांचे संसार झालेच. आणि त्यांचे कारण एकच की बायकांची जात म्हणजे मन नसलेला जीव, आत्मा नसलेला प्राणी. स्त्रीचा जन्म म्हणजे पापांची परंपरा, असले जे संस्कार स्त्रियांच्या मनाशीं निगडीत झाले होते, त्यामुळे पुढे आलेला घास त्यांनी निमुटपणे गिळला. नापसंतीचा उद्गार काढला तो स्वतःच्या मनाशीं. अपेक्षाभंगाचे अश्रु गाळले ते एकांतांत. ते उद्गार कोणाला ऐकू गेले नाहीत, ते अश्रु कोणाला दिसले नाहीत, म्हणजे त्यांचे अस्तित्वच नव्हते असे मानणे हे स्त्रीच्या मनाशीं समरस न होण्यासारखे आहे.

आजसुद्धां कित्येक तरुणी सर्वस्वीं विरुद्ध टोकांच्या पर्तीशीं संसार करीत आहेत. त्यांची उदाहरणे किती म्हणून सांगावी ! माझी एक मैत्रीण लहानपणापासून फार चांगली गात असे. तिची माझी एका मंगळागौरीच्या समारंभाला गांठ पडली. तेव्हां तिच्या गोड आवाजाची आठवण होऊन मी तिला गाण्याचा आग्रह करू लागले. म्हण म्हटल्याबरोबर गाणे म्हणणारी मुलगी, पण फार आढेवेढे धेऊ लागली. तेव्हां मी तिची थेटने जरा कानउघाडणी करू लागले, तर गाण्याऐवजी ती हुंदकेच देऊ लागली ! लग्न झाल्यापासून गेलीं चार वर्षे तिच्या नवऱ्याने तिला गाणे म्हणण्याची बंदी केली होती. कारण बायकांनीं गायलेले त्याला आवडत नाही. गायनावर एवढा कटाक्ष होता तर त्याने शास्त्रोक्त गायन शिकलेली मुलगी केली कशाला ? तिच्या

गाण्याची एवढी मुस्कटदात्री होईल अशी मुलीकडील मंडळींना मुळीच कल्पना नव्हती. “घरांत अगदीं गुणगुणायचें सुद्धां नाहीं” हा घरांतील माणसांचा नि विशेषतः पतिराजांचा हुकूम पाळतांना या मुलीला काय आनंदाच्या उकळ्या फुटत असतील ? ज्यांना गायनाचा आनंद उपभोगण्याचें समजतें त्यांना या अरेरावीची खरी कल्पना येईल. हाच अरेरावी स्वभाव त्याचा प्रत्येक वावतींत आहे.

माझी दुसरी एक मैत्रीण आहे, शिकलेली नाहीं, पण हुशार आहे. लग्न झालें तेव्हां नवरा श्रीमंत होता. पण कांहीं काम न करतां बापाचा पैसा हवा तसा उधळून टाकला. आतां अशी स्थिति झाली आहे कीं, काम केल्याशिवाय हातातोंडाची गांठ पडणें मुष्कील झालें आहे. नवरा तर काम करीत नाहीं. शंभर रुपयांची कारकुनी त्याला आवडत नाहीं. पांचशें रुपये मिळविण्याची अक्कल नाहीं. आणि बायको बाहुल्यांच्या कारखान्यांत जाऊन काम करीन म्हणते, तर तिला जाऊ देत नाहीं ! कारण ह्याच्या बायकोनें पैसे मिळवावयाचे म्हणजे त्याची अब्रु जाते ! मग प्रपंच चालावा कसा ? हा खुशाल घरांत निजून रहातो. आणि ती पुढें कसें होणार याचा विचार करीत बसून रहाते. असल्या वेजवावदार नवऱ्याचें आकर्षण वाटणें, खरेंच कसें शक्य आहे ? तिला पैसे मिळविण्याचें स्वातंत्र्य दिलें तर संसाराची दुर्दशा तरी टळेल, एवढी ती हुशार आहे. पण तिची अशा मूर्ख माणसाशीं गांठ पडली ह्याबद्दल तिच्या मनाला किती यातना होत असतील ? न्यूनगंड उत्पन्न होण्याची परिस्थिति नवऱ्याची असतांना, केवळ तो नवरा म्हणून हिच्यावर अरेरावी गाजवितो. आणि बायकोजवळ कर्तृत्व असूनहि परंपरागत चालत आलेला न्यूनगंडाचा वारसा तिला पत्करावा लागतो !

आमच्या शेजारीं एक जोडपें रहातें. त्यांना एकच मुलगा आहे. पण या मुलापारीं त्यांची किती आदळआपट व्हावी ! बायको खरोखर अगदीं गरीब आणि शांत स्वभावाची आहे. पण नवरा म्हणजे जमदग्नीचा अवतार. मूल रडूं लागलें कीं, याच्या तोंडाचा पट्टा सुरू होतो. शिव्यांची मुक्तकंठानें उधळपट्टी होते आणि अखेर घरांतील विळी उचलून तो त्या पोराला नाहीं तर बायकोलाच मारावयाला उठतो ! त्यावेळीं तो एवढ्या कर्कश स्वरांत आणि जीव खाऊन ओरडतो कीं, आम्हीं शेजारपाजारची मंडळीसुद्धां दटावलेल्या

पोरांसारखीं गप्प बसतां. मला वाटते, बापाचा हा आरडाओरडा सतत ऐकून ऐकून तो मुलगा मोठा होईल तेव्हां बहिरा झालेला असेल ! कोण हा आक-
स्ताळा स्वभाव ! अशा माणसापुढे शांत माणसाने काय समाधि लावून
बसावयाचे ? दिवसभर चाललेल्या त्याच्या या आरड्याओरड्याने बायकोचा
जीव अगदीं दमून जातो. तिच्या शांत स्वभावाची केवढी करूर थड्डा आहे ही !

अशी किती उदाहरणे सांगावी ? पूर्वीच्या मुलींनी या सान्या गोष्टी
सहन केल्या असल्या तरी आजच्या मुली इतक्या आंधळेपणाने माल
घालून कोणाचा तरी जन्माचा जुलूम सहन करायला तयार नाहीत. सर्व-
साधारण सुशिक्षित पांढरपेशा मुलींच्या मनांत स्वतःच्या वराबद्दल कांहीं
अपेक्षा उत्पन्न झालेल्या आहेत. नवरा हा देव आहे, दैवत आहे ह्या कल्पना
मानावयास आजच्या मुली तयार नाहीत. पति हा जीवाभावाचा सोबती,
जन्माचा सहचर, जिवलग मित्र असावा, अशी त्यांची अपेक्षा आहे. अशा
अपेक्षा करणाऱ्या मुली पतीची सेवा करणार नाहीत, त्याच्याशी मी नूं
करीत केवळ वाद घालीत बसतील, त्याला केर काढण्यास लावतील, असें
समजण्याचे मुलींच कारण नाही. बी. ए. झालेली मुलगी आपला पति
बाहेर जावयास निघाला असता त्याचे बूटसुद्धां चटदिशी त्याचेसमोर
ठेवण्यांत मुलींच कमीपणा मानीत नाहीं हें मी प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे.

स्त्रिया शिकल्या कीं शेफारून जातात, त्यांनी अपेक्षा ठेवल्या कीं त्या
बेजबाबदार होतात, त्या मनमिळाऊपणाने वागत नाहीत; तडजोडीची वृत्ति
त्यांच्यात नसतेच, नम्रता, शालीनता या गुणांची मातब्बरी त्यांना वाटत
नाहीं, हे नव्वद टक्के पुराणमतवादी लोकांनी सुशिक्षित स्त्रियांवर केलेले
पूर्वग्रहदूषित निव्वळ आरोप आहेत. अशा बेजबाबदार स्त्रिया कोणी अस-
तील तर त्यांना सुशिक्षित म्हणतांच येणार नाही.

शिक्षणाने, अपेक्षा ठेवण्याने स्त्रिया बेजबाबदार होत असल्या तर कै.
आगरकर, महर्षि कर्वे यांच्यासारख्या स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या
विचारवंतांनी आपले आयुष्य स्त्रीदास्यविमोचनार्थ खर्ची घातले नसते.
पुरुषवर्ग आजपर्यंत शिकत आला तेव्हां त्यांच्या शिक्षणाने ते बेजबाबदार
झाले असें कां नाही. कधी कोणास वाटले ? खरी गोष्ट अशी आहे कीं
आ. ५

शिक्षणानें वृत्ति निर्भय होते, आत्मविश्वास वाढतो, जबाबदारी उच्चलण्याची पात्रता अधिक येते हें सर्वांना माहीत आहे. परंतु हे सर्व सद्गुण पुरुषांना जसे शोभून दिसतात तसे स्त्रियांना दिसत नाहींत असें आम्हांस वाटतें. कारण असेच संस्कार आमच्यावर झालेले आहेत. पण स्त्री निर्भय असणें, तिच्या आत्मविश्वास वाढणें, जबाबदारी उच्चलण्यास अधिक समर्थ होणें यांत वाईट काय आहे ? तीहि आतां कार्यक्षम होत आहे तेव्हां तिच्या पिचारांचा विचार करणें जरूर आहे ही गोष्ट समाजानें आतां ध्यानांत घेतली पाहिजे. मग शिकलेल्या मुलीला किंवा स्वतःच्या लग्नासंबंधीं कांहीं अपेक्षा ठेवणाऱ्या मुलीला विनाकारण नांवें ठेविण्याचें किंवा विचकून जाण्याचें मुळांच कारण नाहीं.

पूर्वीच्या स्त्रियांना आपल्या पतीचें सारें कांहीं आपण करावें असें वाटत असें तसेंच आतांच्याहि मुलींना वाटत असतेंच. ज्यांना वाटत नसेल, आळस असेल त्यांची ती चूक आहे असें म्हणावें लागेल. स्त्रीनें पुरुषाची सेवा करणें हा एक शृंगाराचाच प्रकार आहे. यांत कमीपणा मुळांच नाहीं. तें जिव्हाळ्याचें प्रेम आहे. हा जिव्हाळा, हें प्रेम आणि हा शृंगार, कोणत्याहि काळांत, कोणत्याहि लग्नाच्या पद्धतींत स्त्रीपुरुषांना सोडून जाणें अशक्यच आहे. आज फरक एवढाच झाला आहे कीं, पूर्वीची स्त्री पतीला वाढून मग आपण जेवते आणि आजची स्त्री आपल्या पतीबरोबरच जेवावयास वसण्याची इच्छा करते. अर्थात् शक्य असेल तर ! पूर्वी पतीला कांहीं आजार झाला तर पत्नी सेवासुश्रुषा करी. पण ती स्वतःच आजारी पडली तर पतीनें आपलें कांहीं करावें ही कल्पना फार करून तिच्या मनांतच येत नसे. आजची पत्नी पतीची सेवा करील आणि त्याच्याकडूनहि आपलें कौतुक करून घेण्यांत संकोच मानणार नाहीं. आजची मुलगी नवऱ्याचा मान जरूर राखील. पतीचा मोठेपणा तो आपलाहि गौरवच आहे हें समजण्याइतकी ती शहाणी खास आहे. पण आपला मोठेपणा तो पतीला उणेपणा वाटतां कामा नये, त्यानेंहि त्यांत आनंद मानाला पाहिजे अशी अपेक्षा ती करणारच.

आपल्याला संतति किती असावी हा प्रश्न दोघांचाहि आहे; आणि त्यांतल्या त्यांत स्त्रीच्या अधिक जिव्हाळ्याचा आहे. पण आजपर्यंत तो पुरुषाच्या मनावरच जास्त अवलंबून राहिलेला दिसतो. आजच्या मुलीला

हा प्रश्न पतीच्या सल्ल्याने, पण स्वतःला समाधानकारक, सोडविला जाण्याची इच्छा आहे. पतीच्या कलाने वागण्याचे धोरण आजच्या मुलीनेहि ठेविलेच पाहिजे. पण आपलेहि मन मोडण्याची बेफिकीरी त्याने दाखवू नये, असे तिला वाटत असते. पतिपत्नीनीं उभा केलेला संसार हा दोघांच्याहे विचार-विनियमाने सुशोभित व्हावा अशी आजच्या मुलीची मागणी आहे. 'मी म्हणेन तीच गोष्ट या घरांत झाली पाहिजे, मी म्हणतो म्हणून असं कर' अशा तऱ्हेच्या एकतर्फी संसारांत आजची मुलगी सुखी होणार नाही.

ती आपल्या पतीची जिवापाड काळजी घेईल, पण आपला प्रियकर आपल्या जीवालाहि जपत असतो ही अंतर्मनाची साक्ष तिला प्रत्यक्षांत मिळायला हवी आहे. ज्याच्या सहवासासाठीं आपण व्याकूल होतो तो आपल्या जीवाचा आधार आहे ही खूण तिला पटावयाला पाहिजे. ज्याच्याबरोबर आपण जन्माचा प्रवास करायला निघालो त्यांच्या हातांत हात घालून चालण्याचे सौख्य उपभोगायला मिळणे हे ती आपले भाग्य समजते आहे. पतीच्या मागून रेंगाळत, न्यूनगंडाचे ओझे पाठीवर घेऊन येण्यांत आजच्या मुलीला सौख्य वाटणार नाही. ज्या संसाराचे कष्ट ती पतीच्या बरोवरीनें उपसणार, ज्या पुरुषाची अधोंगी म्हणून ती भिरवणार आणि ज्या घराकडे वळून ती 'हे माझे घर आहे, आमचे घर आहे, आमच्या दोघांचा हा संसार आहे' असे अभिमानाने आणि जिह्वाळ्याने म्हणणार, त्या घरांत दोन चार रुपयेसुद्धां खर्च करतां न येण्याचे आर्थिक पारतंत्र्य तिला रुचण्यासारखे नाही.

सारांश, तिला तिच्या संसारांतील स्थान आपल्या जोडीदाराच्या शेजारचे हवे आहे. समान भूमिकेवरून वावरण्याची इच्छा करणे म्हणजे सदोदित भांडणाची तयारी करणे असा याचा अर्थ नाही. समंजस मुली कांहीं असा अर्थ लावणार नाहीत. आजच्या मुली आपल्या पतीकडून प्रेमळ वागणुकीचीच अपेक्षा करीत असतात. ही वागणूक मिळावी यासाठीं नवऱ्याची सांपत्तिक परिस्थिति वेताची असली तरी त्यांत त्या संतोष मानावयाला तयार आहेत. आजच्या विचारी सुशिक्षित मुलींना संसारास जरूर त्या पैशाची मातबरी समजते. एवढेच नव्हे तर शक्य तर स्वतः या गोष्टीस हातभर लावण्याची त्यांची तयारी असते. मात्र स्वभावाने,

बुद्धीनें तो आपल्या मानां आपणांस मिळावा हीच त्यांची खरी अपेक्षा आहे. स्वरूप आणि पैसा यांचा योग्य तो विचार करून स्वभाव आणि बौद्धिक पातळी या गोष्टींना आजच्या मुलीं अधिक महत्त्व देतात, आणि हें चूक आहे असें कोणतीं विचारीं माणसें म्हणतील ?

मात्र, मुलींनीं स्वतःच्या पसंतीनें लग्न करणें, अपेक्षा ठेवणें हें बरोबर आहे, असें म्हणतांना मुलींनीं एक गोष्ट ध्यानांत ठेवावयास हवी. वरपसंती करण्याची, अपेक्षा ठेवण्याची वैचारिक पात्रता आपल्यांत आणण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला पाहिजे. नाही तर स्वातंत्र्य पाहिजे या नांवाखालीं मूर्ख मुलीहि भळत्याच माणसाशीं लग्न ठरवून आपल्या पालकांना पेंचांत टाकतात व स्वतःहि फसतात. असें होतां कामा नये. त्याचप्रमाणें सुबुद्ध मुलींना दुराग्रहानें मूर्ख ठरवून त्यांना विरोध करण्याचें धोरण पालक मंडळीनींहि सोडून दिले पाहिजे.

असो. पुरुषांनीं दुसरीं लग्नें केलीं तेव्हां बौद्धिक पातळीचा अभाव हें प्रथम पत्नी न आवडण्याचें एक कारण दाखविलें गेलें. आणखीहि कांहीं कारणांनीं पुरुषांनीं आपल्या बायका टाकल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. आपल्या ह्या उणीवा स्त्रियांनीं भरून काढणें जरूर आहे. ज्या अपेक्षा मुलींच्या असतात त्यापेक्षा कितीतरी जास्त अपेक्षा पुरुषांनीं आज कित्येक वर्षे आपल्या उराशीं कवटाळून धरलेल्या आहेत. पुरुषालाहि त्याची बायको त्याला आवडेल अशी, पुरुषांच्या भाषेंत म्हणजे 'स्मार्ट' आणि बायकांच्या शब्दांत म्हणजे 'चुणचुणीत' मिळायला हवी असते, हें खरें आहे. तशा 'स्मार्ट' होण्याचा प्रयत्न मुलींनीं करणें जरूर आहे हें त्यांनीं विसरून चालणार नाही. संसार सुखी होण्याला स्त्रीपुरुषांत शारीरिक आणि मानसिक आकर्षण नेहमींच कायम असावें लागतें, याची जाणीव उभयतांनीं सतत ठेविली पाहिजे. लग्न झाल्यानंतर, 'आतां कुठें जायचें आहे दाखवायला ?' असें म्हणून मुलींनीं उदास वृत्तीनें वागतां कामा नये. आपले विचार, आपला पोशाख, आपली राहणी याविषयीं अव्यवस्थित राहून चालणार नाही. कारण लग्न झाल्यानंतरच याची खरीखुरी जरूरी असते. आपल्या पतीचें मन आपणच एकटीनें अंकित केलेलें असावें अशी दक्षता कोणत्याहि प्रेमळ पत्नीनें घेतलीच पाहिजे.

पण हा उपदेश स्त्रियांना नव्याने करण्याची गरज नाही. तो उपदेश प्रा. प्र. के. अत्रे यांनी ' लग्नाच्या वेडीं ' त केलेला आहे आणि सौ. मालतीबाई दांडेकर यांच्या ' आकर्षक संसारा ' नेही केलेला आहे. मला फक्त एवढेच सुचवावेसे वाटते की, आजपर्यंत पत्नी गबाळी किंवा बौद्धिक तोलाची नाही म्हणून पतीच्या मनातून ती उतरत असे. तोच प्रकार उद्यां उलट पायरीने होणारच नाही असे समजून मात्र कोणी गैरसावध राहू नये. निवृद्ध पतीच्या तोंडचे शब्द झेलून दिवस काढणाऱ्या पतिव्रतांचा जमाना आता संपत आला आहे. जी बौद्धिक पातळी आणि जो व्यवस्थितपणा पुरुषाने स्त्रीकडून अपेक्षिला त्याच अपेक्षा आजच्या उद्यांच्या मुलींच्याहि आपल्या पतीसंबंधी आहेत. तेव्हा पुरुषांनी सुद्धा आपली बौद्धिक पातळी आणि आपला व्यवस्थितपणा यांची द्याय करून चालणार नाही.

शिक्षित गृहिणीवृद्धलच्या अपेक्षा आणि आक्षेप

: : ६

मागील लेखांत वैवाहिक जीवनावृद्धलच्या मुलींच्या अपेक्षा मी सांगितल्या. स्त्रीचें वैवाहिक जिवन सुखाचें व्हावें आणि तिच्या विचारांना महत्त्व देण्याचें, तिच्या भावना ओळखण्याचें अगत्य दाखविलें जावें, हाच माझा मुख्य हेतु, “मुलींच्या अपेक्षा” लिहिण्यांत होता. संसार सुखाचा होणें ही गोष्ट पति आणि पत्नी या दोघांच्याहि जबाबदारीची आहे. परंतु वैवाहिक जीवनावृद्धल असें कांहीं नेमकें अनुमान काढतां येत नाहीं, एखादा खात्रीचा उपाय सुचवितां येत नाहीं, किंवा निश्चित सिद्धान्त बसवितां येत नाहीं, कीं अमुक अमुक गोष्टींची काळजी घेतल्यानंतर वैवाहिक जिवन सर्व दृष्टींनीं समृद्ध होईल. सर्व तऱ्हेची काळजी घेऊनहि, चांगल्याच गोष्टी योजूनहि, परिणामीं कांहीं विपरीतच घडतें, असा अनेक विचारी व अनुभवी लोकांचा अखेरचा निर्णय आहे. नाहीं तरी जगांत अशी कोणतीहि संस्था नसेल कीं, जिच्यांत नित्य नव्या सुधारणांची भर घालावी लागत नाहीं, नव्या दृष्टिकोनांतून विचार करावा लागत नाहीं. मानवी जीवनाचीं मूल्यें ‘दोन आणि दोन चार’ अशा गणिती सिद्धान्तावर अवलंबून नसल्यामुळें आज केलेली सुधारणा उद्यां जुनी ठरण्याचा काळ केव्हां तरी येतोच.

जी सुधारणा नव्यानें करावी ती कांहीं काळ तरी समाजव्यवस्थेस पोषक अशी होते. पण काळ पुढें जात असतो, आणि परिस्थिति रोज नव्या रूपांत पालटून माणसापुढें उभी राहात असते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, इत्यादि बाबी माणसापुढें रोज नवीं प्रश्नचिन्हे टाकून त्याच्या बुद्धीचा कस पहात असतात; आणि माणसांना या प्रश्नचिन्हांचा निकाल लावण्याची पराकाष्ठा करावी लागते. कारण माणसांना आपलें जिवन मानवी स्वभावाच्या

अभ्यासावर अवलंबून ठेवावे लागते. आणि माणसाचे मन हे इतक्या उलट-सुलट गति घेत असते की त्यानेच केलेल्या सुधारणा त्यालाच जुन्या वाटू लागतात, किंवा ज्या जुन्या व त्याज्य म्हणून त्याने मार्गे सारलेल्या असतात त्याच त्याला पुन्हा अंगिकाराव्या लागतात. या गोष्टींना कांही उपाय नाही असे म्हटले तरी आपणच ठरविलेल्या गोष्टी आपणांसच अमान्य होण्याची वेळ निदान फार लौकर तरी येऊ नये एवढी काळजी घेणे अत्यंत जरूर आहे. म्हणून आपल्या वैवाहिक जीवनाविषयी विशिष्ट अपेक्षा ठेवणाऱ्या मुलींच्याबद्दल लोकांच्या अपेक्षा काय असतात आणि अलिकडील मुलींवर जुन्या मंडळींनी घेतलेले आक्षेप काय आहेत, याचा विचार प्रांजलपणे व्हावयास पाहिजे असे मला वाटते, व त्याचाच विचार आजच्या लेखांत करण्याचा माझा मानस आहे.

तीस चाळीस वर्षांपूर्वी स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व कोणास वाटत नव्हते. पण सध्यांच्या काळांत शहरांतील मुली तरी बऱ्याच प्रमाणांत मुलांच्या बरोबरीचे उच्च शिक्षण घेऊ लागल्या आहेत. खेड्यांतून मात्र पांढरपेशा वर्गातील किती तरी मुली नांवाला साक्षर झालेल्या असतात. मग मागासलेल्या जातीति साक्षरतेचे प्रमाण किती अल्प असेल याची सहज कल्पना करता येईल. पण ज्या काळांत स्त्रीशिक्षण फारसे नव्हते त्या काळांत स्त्रीपुरुषांचे संसार सुखाचे होत असत, व आतां स्त्रीशिक्षण वाढले आहे तर जिकडे तिकडे सांसारिक असंतोषच माजून राहिला आहे, असे बऱ्याच जुन्या व कांही नव्या पिढीतील स्त्रीपुरुषांचे म्हणणे आहे. एक सुशिक्षित तरुण गृहस्थ तर मला असे म्हणाले की, “अहो, कसलं स्त्रीशिक्षण आणि कसलं स्त्रीस्वातंत्र्य तुम्ही घेऊन बसला आहांत ? स्त्रिया शिकू लागल्या आणि संसारांत समाधान उरलं नाही. स्त्रिया स्वातंत्र्य मागू लागल्या आणि संसारांतला आनंद नाहीसा होऊ लागला. त्यापेक्षा पुन्हा आपण आपले जुन्या काळाकडे जाऊ या हे वरं. नको बुवा ते स्त्रीशिक्षण !”

सदर गृहस्थांप्रमाणेच पुष्कळ ठिकाणी असे उद्गार ऐकू येतात खरे. पण मला वाटते, स्त्रीशिक्षणावर हे विनाकारण शिंतोडे आहेत. बऱ्याच तेल वांग्यावर काढावे त्यांतला हा प्रकार आहे. स्त्री ही पुरुषासारखीच मानवी प्राणी आहे हे मान्य केल्यावर, शिक्षण हे पुरुषाच्या बाबतींत अमृत ठरते

तर स्त्रीच्या बाबतींत तरी तें विष कां ठरावें ? आणि ज्ञान हें जर अमृत आहे तर “ स्त्रीशिक्षणाचा परिणाम विपरीत होतो आहे ” अशी जी हाकाटी पुष्कळदां ऐकूं येते त्याला उत्तर काय ?

याचें उत्तर अनेकांनीं अनेक वेळां दिलें आहे. तें नवीन मुळींच नाहीं. आमची शिक्षणपद्धतीच अद्याप सदोष आहे असें मोठमोठ्या तज्ज्ञांचें मत आहे. स्त्रियांना किंवा पुरुषांनाहि अनेक विषयावर भाराभर पुस्तकें असतात. पण प्रत्यक्ष जीवनास जेव्हां आरंभ होतो तेव्हां त्यांना समजतें कीं, आपण शिकलों त्या गोष्टींचा आणि आपल्या अनुभवास येणाऱ्या गोष्टींचा फार थोडा संबंध आहे. आपण शिकलों खरें, पण आपले प्रश्न आपण सोडवूं शकत नाहीं. अनेक शिक्षणतज्ज्ञांचें असें मत आहे कीं, मुलांमुलींना पुस्तकी शिक्षण पुष्कळ मिळतें, पण एकंदर जीवनाची रूपरेषा, प्रत्यक्ष व्यवहार, जीवनांतील अडीअडचणी याविषयीं विद्यार्थीवर्ग अज्ञानांतच असतो. नाहीं तरी आयुष्य जगण्याचा काळ विद्यार्थीदशेनंतरच असतो.

मागल्या लोकांचे अनुभव जमेस धरून पुढच्यांनीं आपलीं पावलें टाकावीत हें खरें असलें, तरी कोणत्याहि सामान्य माणसाच्या मनाची ठेवण अशीच असते कीं जें भूतकाळांत एकदां होऊन गेलें त्याची आठवण शिली होऊन जाते. माणसाच्या डोळ्यांना जें प्रत्यक्ष दिसतें त्याचा ठसा त्याच्या अंतःकरणावर कायमचा उठतो. याचा अर्थ असा कीं, होऊन गेलेल्या इतिहासापेक्षां घडत असलेल्या इतिहासाचा परिणाम माणसाच्या मनावर अधिक होतो. भाड्याच्या घरांत राहून समजत नाहीत एवढ्या गोष्टी स्वतः घर बांधल्यावर समजतात. घर बांधून पहावें लागतें. संसार हा जंजाळ आहे, कीं नंदनवन आहे हें ज्याचा त्यानें अनुभव घेतल्याशिवाय ठरवितां येत नाहीं.

पण असें जरी असलें, स्वतःचा अनुभव स्वतःच घेतल्याशिवाय जीवनांतील प्रश्नांचीं नेमकीं उत्तरें माणसास सांपडत नसलीं, तरी जीवन म्हणजे काय, आमचें जीवन कोणत्या रस्त्यानें जाणार आहे, त्यांत अडचणी कोणत्या, त्या टाळण्याच्या युक्त्या कोणत्या, आम्हीं काय केलें म्हणजे आमचें जीवन सर्व बाजूंनीं अधिकांत अधिक समृद्ध होईल इत्यादि

प्रश्नांची रूपरेषा, आणि सामान्यमानानें त्याचें टोकळ स्वरूप तरी निदान आम्हांस कल्पनेनें प्रतीत व्हावयास पाहिजे. भोंवतालच्या परिस्थितीचें आकलन करून त्यांतून सावधनतेचे इशारे आम्हांस अचूक टिपून घेतां येतोल्ह अशा तऱ्हेनें आमच्या बुद्धीची वाढ झाली पाहिजे. आजच्या शिक्षणानें हा मानसिक विकास होतो असें वाटत नाहीं.

दिवसानुदिवस माणसाची देवाधर्मावरची श्रद्धा कमी होऊं लागली आहे. अंतःकरणांत ही श्रद्धा उरली नाहीं आणि नवी श्रद्धा निर्माण झाली नाहीं. त्यामुळें मनाच्या धर्मांना धड श्रद्धेचें अधिष्ठान नाहीं व बुद्धिप्रधान अशी वैचारिक ठाम बैठकहि नाहीं. ज्या श्रद्धा अंतःकरणांतून निघून चालल्या आणि ज्या श्रद्धेचा आदर बुद्धीला मानवेनासा झाला, ती श्रद्धा पुन्हां अंतःकरणांत प्रस्थापित करा या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. माणसाच्या अंतःकरणांत कोणत्याहि गोष्टी बळजबरीनें उत्पन्न होत नाहींत. हेंसू आपोआप फुटावें लागतें. श्रद्धा मुळांत असावी लागते. ती नसेल तर माणसाच्या मनाला वैचारिक अधिष्ठान जरूर हवें. त्रिनबुडाचें मन स्थिर नसतें. त्या मनाची मूळची बैठक पक्की नसते. ही बैठकच विचारानें पक्की व्हावयास पाहिजे. हें आजच्या शिक्षणपद्धतीनें होत नाहीं असें दिसतें.

वाङ्मय, काव्य, इतिहास, भूगोल इत्यादि जे अनेक विषय आम्हांस शिकविले जातात त्यामुळें आमच्या बुद्धीला धार येते, कल्पनेची झेप वाढल्यासारखी होते. पण बुद्धीनें चार-दोन विषय चाखून पाहिले, कल्पनेला अगोदर जाणीव होते त्यापेक्षा अधिक कांहीं समजूं लागलें, तरी आमचा मानसिक विकास होईल, आमची सारासार विवेकशक्ति वाढेल, आम्ही सारख्या स्वप्नाळूच राहाणार नाहीं, परिस्थितीचें आकलन करून तोंड देण्याचा खंबीरपणा आमच्यांत निर्माण होईल आणि कल्पनेंतील काव्य व व्यवहारांतील रोकडे सवाल यांतील फरक समजण्याची पात्रता आमच्यांत येईल असें शिक्षण आम्हांस मिळावयास हवें आहे. तें मिळत नाहीं म्हणून शिक्षणाचे परिणाम जसे व्हावेत अशी आपली अपेक्षा असते तसे झालेले दिसत नाहींत. म्हणून मिळतें हेंच शिक्षण फार आहे, एवढें नसलें

तर बरें होईल असें वाटूं लागतें. त्यामुळें मुलींच्यासुद्धां अपेक्षा व वागणूक ही समंजसपणाची दिसत नाहीत.

आणि याबद्दल कोणी दोष दिला तर तो आम्ही स्त्रियांनीं कबूल केला पाहिजे हें खरें. पण स्त्री-शिक्षण हें याचें कारण नव्हे. स्त्रीस्वातंत्र्य हेंहि नव्हे. शिक्षणपद्धति सुधारा म्हणजे हे दोष नाहीसे होतील.

आतां संसारांतील समाधान नाहीसें होतें म्हणजे काय ? तर सर्वांची ओरड अशी कीं अलिकडील शिकलेल्या मुलींना काम करावयास नको. नुसता ऐषआराम पाहिजे. स्वयंपाक, मुलांचें संगोपन, पाहुण्यांचें आदरातिथ्य, घरांतील माणसांशीं पटवून घेणें इत्यादि बाबतींचा त्यांना कंटाळा आहे. या शिक्षणानें हा सर्व घोटाला केला.

स्त्रीशिक्षणासंबंधानें ही विनाकारण ओरड आहे. तरीपण पूर्वींच्या स्त्रियांतील काममूपणा, सहनशीलता, दिवसभर कष्ट करण्याची संवय या गोष्टी आतांच्या पिढींतील स्त्रियांत थोड्या कमी आहेत हें खरें. पण पूर्वींच्या व आतांच्या पुरुषांच्या बाबतींतही हीच तक्रार करतां येईल. पूर्वींचे पुरुष पाण्यानें भरलेली कळशी दांतांनीं उचलून आणीत होते. वीस वीस मैल पायीं चालत होते. दोनदोनशें नमस्कार घालीत होते. ही करामत, ही सर्कस आतांचे पुरुष करून दाखवितील काय ? तेव्हां या बाबतींत केवळ स्त्रियांवर घसरण्यांत अर्थ नाही. अर्थात् एकांनें गाय मारल्यावर दुसऱ्यानें वासरूं मारण्यांत शहाणपणा नाही हें खरें. पण मला एवढेंच म्हणावयाचें आहे कीं अलीकडील मुलींतच हा फरक झाला आहे असें नव्हे तर तो मुलांतही तसाच झाला आहे.

आणि दुसरी गंमत अशी कीं मुलींनीं स्त्रीस्वातंत्र्याचा झेंडा उभारण्या-पूर्वींच पुरुषांनीं पुरुषी अहंकाराचा झेंडा अगोदरच उंच फडकवीत ठेवला आहे. तो खालीं घेण्यांत त्यांना अजून कमीपणा वाटतो. पण या मुद्यावर मी आज जास्त लिहिणार नाही. कारण यासंबंधीं मी यापूर्वींच्या एका लेखांत लिहिलें आहे. आणि आजच्या लेखाचा माझा मुख्य हेतु आमचें चुकतें कोठें, सुशिक्षित स्त्रियांसंबंधीं पुरुषांच्याहि काय अपेक्षा असतात व गृहिणी या दृष्टीनें स्त्रीच्या स्वातंत्र्याच्या, व्यक्तिमत्त्वाच्या मर्यादा कोणत्या असाव्यात हा आहे.

स्त्री ही सुशिक्षित असो कीं अशिक्षित असो, ज्या स्त्रीला संसार कराव-
याचा आहे—आणि बहुतेक सर्व स्त्रिया संसारच करणाऱ्या असतात—तिला
संसारांत आळस आणि केवळ ऐषआराम करून चालावयाचें नाहीं. पुरुषसुद्धां
कांहीं नुसताच ऐषआराम करीत नाहीं. आपल्या संसारासाठीं दिवसभर त्यांच्या
जीवाचा आटापीटा चाललेला असतो. मग तो बाहेरून आल्याबरोबर पत्नीनें
थोडें त्याच्या तैनातींत राहिलें तर त्यांत काय बिघडलें ? पण कांहीं स्त्रियांच्या
स्त्रीस्वातंत्र्याच्या कल्पना फारच विपरीत असतात असें दिसतें. “मी नाहीं
रोज स्वयंपाक करणार. रोज रोज मलाच मुलांचें सारें बघावें लागतें. हे
बाहेरून आले कीं लगेच त्यांना चहा लागतो. इतकं कोण बाई बांधील
रहाणार यांचं ? ” असें त्या म्हणतात.

पण हें कांहींतरीच नाहीं काय ? निदान जी पतिपत्नी एकमेकांना
अनुरूप असतात, जी पतिपत्नी एकमेकांवर प्रेम करतात, ज्यांचें विवाह
स्वतःच्या पसंतीनें झालेले असतात त्यांच्या बाबतींत तरी असें होऊं नये.
दिवसभराच्या दगदगीनें कंटाळून पति घरीं येतो तेव्हां त्याला साहजिकच
वाटतें कीं, पत्नीनें स्वतः चहा करावा आणि आरामखुर्चीत बसून आपण
तो व्यावा. तिच्याबरोबर गप्पा मारीत बसावें, फिरावयास जावें, यांत
अस्वाभाविक असें काय आहे ? सहजीवनाचा आनंद उपभोगण्यासाठींच
त्यानें आणि तिनेंसुद्धां लग्न केलेलें असतें ना ? कांहीं काळ तरी एकमेकांचें
निरालेपण विसरून, जीवाभावाचें हितगुज करावें, एकमेकांचा आनंद
द्विगुणित करावा असें पतीस वाटणें व त्याची ती अपेक्षा पत्नीनें आनंदानें
झेलून धरणें यांत अनैसर्गिक, अस्वाभाविक किंवा स्त्रीस्वातंत्र्यावर घाला
पडण्यासारखें काय आहे ?

स्वातंत्र्य याचा अर्थ बेळूटपणा किंवा बेपर्वाई असा मुळींच कोणीहि
केलेला नाही. पतीला पत्नीनें स्वतः स्वयंपाक करून वाटणें यांतच खरें
काव्य आहे. पतीलाहि पत्नीच्या हातचाच स्वयंपाक आवडणें यांतहि
रसिकताच नाही काय ? पति जेव्हां पत्नीच्या हातचा स्वयंपाक जेवण्याची
इच्छा दर्शवितो तेव्हां तो कांहीं त्याचा अरेरावीपणा नसतो. तें पत्नीबद्दलचें
त्याचें प्रेमच आहे हें पत्नीनें समजून घेतलें पाहिजे. एखादी विदुषी पत्नी जर
म्हणेल कीं, “मला काव्याची स्फूर्ती केव्हां येईल आणि केव्हां नाही याचा

कांहीं नेम नाहीं, पतीला वाढतां वाढतां मला जर दोन ओळी सुचल्या तर मी मध्येच उठून कविता लिहावयास जाणार. पतीनें मग तेव्हां मला आडवितां कामा नये, ” तर मी म्हणेन जरूर अडविलें पाहिजे. भलत्याच वेळीं स्फूर्ति येऊन कसें चालेल वरें ? जेवतांना कविता करून कसें पोट भरेल ? संसार हें जीवन आहे, कीं काव्य हें जीवन आहे ? मूर्तीमंत काव्य समोर असतांना त्या काव्याशीं बोलावयाचें, हंसावयाचें, तें काव्य डोळे भरून पहात रहावयाचें कीं खरेंखुरें चालतें चालतें काव्य दृष्टीआड करून निर्जीव कागद पेन्सीलीच्या सहवासांत बसावयाचें ? जेवण अर्धवट टाकून अकालीं स्फुरलेल्या काव्याच्या ओळी लिहिण्यापेक्षां पतीला आग्रहानें चार पुण्या जास्त वाढण्यांत खरें काव्य आहे.

माणसाची सारी धडपड नाहीतरी कल्पनेंतील काव्य प्रत्यक्षांत जगावयाला मिळावें यासाठींच असते. तें सोडून तो जर नुसत्या काव्यकल्पनेंत सदैव दंग झाला असता तर त्याच्यावर एवढे उसासे सोडण्याचे प्रसंगच आले नसते. लिहिलेल्या काव्याची महति कमी समजण्याचा माझा हेतु नाही. स्त्री-शिक्षणाची आणि स्त्रीस्वातंत्र्याची मी भोक्ती आहे. पण लिहिलेलें काव्य माणसाला क्षणभराची सोबत करील तर अनुभवलेल्या काव्यावर माणूस सबंध जीवनहि जगूं शकेल. काव्य केवळ लिहिणारोपेक्षां काव्य जगणारा माणूस एक प्रकारें भाग्यवान समजला पाहिजे.

स्त्रीपुरुष कितीहि सुशिक्षित असले, तरी ज्यांनीं प्रीतिविवाह केले आहेत, ज्यांचीं लग्नें अनुरूप ठरलीं आहेत त्यांनीं आपल्या व्यक्तिमत्वाचे फाजील देव्हारे माजविण्यांत कोणतेंच शहाणपण नाही. आमच्या भावना ओळखल्या पाहिजेत असें आम्ही स्त्रिया म्हणतो तेव्हां पुरुषांच्या भावना ओळखण्याची जबाबदारी आमच्यावर आपोआपच येते. पतिपत्नींत असलेलें प्रेम त्यागा-शिवाय, सहनशीलतेशिवाय टिकूं शकणार नाही; आणि काटकसर, कामसू-पणा, स्वच्छता यांशिवाय संसार होणार नाही. या गोष्टी आम्ही करणार नाहीं असें कोणत्याहि स्त्रीनें म्हणून चालावयाचें नाही. संसारांत नुसतीच गम्मत आणि मौज नाही. त्याच्या जोडीला जबाबदाऱ्याहि आहेतच याचीच जाणीव लग्नापूर्वी स्त्रीला पुष्कळदां झालेली नसते, आणि तीच

होणें जरूर आहे. संसारांत पडावयाचें तर जबाबदाऱ्या संभाळणेंहि ओघानेंच आलें.

बाल संगोपनावद्दलहि हेंच म्हणतां येईल. “मुलांचें मलाच करावें लागतें” अशी कुरकुर करण्यांत काय स्वारस्य आहे ? निसर्गानें जो पक्षपात केला त्याला कोणाचाच इलाज नाही. आणि निसर्गाला शिव्या देऊन तो कांहीं आपल्यांत कधीं सुधारणा करावयाचा नाही. ज्या स्त्रियांना संसाराच्या या कटकटी नको असतील त्यांनीं संसारांत न पडणेंच उत्तम ! ज्यांना संसार करण्याची इच्छा आहे त्यांनीं संसाराच्या निम्या जबाबदाऱ्या हंसतमुखानें उचलण्याची तयारी करणें जरूर आहे. संसारांत पडावयाचें तर “मला मुलें आवडत नाहीत” असें स्त्रीनें म्हणून चालावयाचें नाही. मुलें किती असावीत हा दोघांच्या सहकार्यानें सुटणारा प्रश्न आहे, तो ज्यांचा त्यांनीं एक विचारानें सोडवावा. पण मुलांचें व्यवस्थित झालेंच पाहिजे या गोष्टीवर आई या नात्यानें स्त्रीचा विशेष भर असावयास पाहिजे.

यासाठीं जी स्त्री मुलांची जबाबदारी पत्करणार ती सुशिक्षित असणें अत्यंत जरूर आहे. हा मुद्दा मी पूर्वीच्या एका लेखांकांत मांडलेला आहे. पण आई सुशिक्षित असावी या म्हणण्याचाहि अर्थ हाच आहे कीं मुलांचें शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक संवर्धन बापाइतकेंच आईवरहि अवलंबून आहे. हल्लीं मुलांचें पाठांतर फार कमी झालें आहे. पण आईनें आपल्या मुलाचा अभ्यास व त्याचें पाठान्तर करून घेणें ही तिचीच जबाबदारी आहे. वडिल दिवसभर कामावर गेलेले असतात. त्यामुळे मुलांना शिकाविण्यासाठीं त्यांना वेळ मिळणें बहुधा कठीण असतें. तेव्हां आईवरच हें काम आलें. या बाबतींत वेळ होत नाही वगैरे ठराविक सबबी सांगण्यांत कांहीं मौज नाही. चोवीस तास कांहीं बाई कामांत गुंतलेली नसते. तेव्हां मुलांच्या संवर्धनाकडे तिनें लक्ष पुरविणें ही तिची जबाबदारी आहे व ती तिला टाळतां यावयाची नाही.

हें सर्व करतां यावें यासाठीं लग्नापूर्वी प्रत्येक स्त्रीला बालसंगोपनाची माहिती असणें फार महत्वाचें आहे. बालसंगोपन, साध्या आजारावरील औषधे, आरोग्याची कल्पना, स्वयंपाकाचें तंत्र, सकस अन्नाची माहिती व मुलांचें मानसशास्त्र इत्यादि गोष्टींची बरीचशी कल्पना

लग्नापूर्वीच मुलीला आणून दिलेली असणें जरूर आहे. मुलांची काळजी समजून उमजून न घेणाऱ्या स्त्रिया माझ्या फारशा पाहाण्यांत नाहींत, थोड्याशा आहेत. पण यात्रावर्तींत लोकमत थोडेंसें असें आहे कीं अलीकडच्या मुलींना बालसंगोपनावद्दल अनास्थान आहे.

एक उदाहरण तर मी असें बघितलें आहे कीं डोळ्यांनीं बघूनहि माझा त्या गोष्टीवर विश्वास बसेना. बी. ए. झालेली मुलगी. लग्न झाल्यानंतर दीड दोन वर्षांनीं तिला मुलगा झाला. मुलगा झाला तेव्हां चांगला सशक्त होता. पण मुलाला अंगावरचें दूध पाजल्यानें आपलें शरीरसौंदर्य कमी होणार याची त्या मुलीला धास्ती पडली म्हणून ती त्याला वरचें दूध घालूं लागली—म्हणजे काय, तिची मोलकरीण घालूं लागली. आई बालंतपणा-नंतर पंधरा दिवसांतच मोटारीतून फिरावयास जाऊं लागली. महिन्या दोन महिन्यांत तो मुलगा रिकेटी झाला. आणि त्याला फिटस् येऊं लागल्या. तरीहि बाईचें फिरावयास जाणें सुरूच होतें. नवराहि तिच्या म्हणण्यावरहुकूम बागत होता.

एकदां या बाईसाहेब फिरावयास निघाल्या आणि मुलाला फिट् आली. त्यानें डोळेच फिरविले. वरें, आईचें फिरणें चुकलें कीं तिच्या सौंदर्यावर परिणाम होणार ! ती भडकली. आणि “ढोंग करतो, लुच्चा !” म्हणून त्या कोंवळ्या पोराच्या मांडीवर चांगल्या सटासट् तीनचार चापट्या तिनें मारल्या. मारामुळे पोरगें फिटमधून तावडतोच शुद्धीवर आलें खरें, पण डॉक्टर त्या बाईला म्हणाले, ‘तूं शुद्ध राक्षशीण आहेस. आई होण्याची लायकी नाहीं तुझी.’

असलें हें उदाहरण पाहिलें, त्यांतून सुशिक्षित मुलीनें केलेलें ऐकलें कीं, लोक म्हणणारच कीं हा स्त्रीशिक्षणाचा परिणाम ! म्हणून शिकलेल्या मुलीं-वर समंजसपणा दाखविण्याची जास्त जबाबदारी आहे; पण म्हणणारांनींहि हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं असलीं उदाहरणें अगदीं क्वचित्, अपवादात्मक असतात. शिकलेल्या मुली अशा मूर्ख नसतात. शिकलेल्या मुलींत यांचे जेवढें प्रमाण दिसेल तेवढेंच किंवाहुना जास्तीच अडाणी मुलींतहि दिसेल. वर मी जें उदाहरण सांगितलें ती मुलगी शिकलेली होती म्हणून तिनें असें केलें असें मुळींच नाहीं. तिचा स्वभावच तो ! ती शिकलेली होती म्हणून

नुसत्या चापट्यांवरच त्या मुलाचें निभावलें. ती शिकलेली नसती, अडाणी असती तर तिनें आणखी काय केलें असतें हें सांगवत नाहीं. ज्यांचा स्वभाव असा क्रूर, निर्दय किंवा वेपर्वा असतो त्या स्त्रियांना सौजन्याचें महत्त्व जर कधीं समजलेंच नाहीं तर, त्या सुशिक्षित असोत, कीं अशिक्षित असोत थोड्याफार फरकानें पण एकाच पद्धतीनें वागतात. फक्त वागण्याचीं कारणें त्या निरनिराळीं सांगतात एवढेंच. अडाणी स्त्री कारणमीमांसा पुढें करणार नाहीं, नुसतीच आदळआपट करील आणि शिव्याश्राप देईल. आणि चार पुस्तकें वाचलेली स्त्री शरीरसौन्दर्याचें आणि मानसशास्त्राचें एखादें कारण दाखवील, एवढाच फरक.

मुद्दा हा आहे कीं पुस्तकें वाचण्यावरच मनाची नुसंस्कृतता अवलंबून आहे काय ? शिक्षणानें मनें नुसंस्कृत होतात—व्हावयास हवीत ही अपेक्षा चरोवर आहे. आणि कितीहि ओरड केली तरी शिक्षणानें मनावर चार चांगलें संस्कार घडल्याशिवाय राहात नाहीत हें खरेंच आहे. पण वैचारिक कार्यक्षमता अंगीं येण्यास आजच्या शिक्षणाचें सामर्थ्य तोकडें पडतें आहे. शिक्षणाचें कार्य हें आहे कीं माणसाचें मन नुसंस्कृत, विकसित झालें पाहिजे. कोणाचें थोड्या शिक्षणानेंहि होईल, एखाद्याला उपजतच शहाणपण जास्त असेल किंवा एखादा डिग्न्या वेऊनहि अडाण्यासारखा वागेल. हें ज्याचे त्याचे मनोधर्म आहेत, ही ज्याची त्याची विचारशक्ति आहे. परीक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना एकच अभ्यासक्रम असतो, तेच शिक्षक असतात, आणि तेवढाच वेळ असतो. पण असें असूनहि सर्वांचे मार्क्स सारखेच कां असत नाहीत ? शिक्षण तेंच, संस्कारहि तेच, पण प्रत्येकाच्या वाचर्तीत परिणामाचें मान कमी अधिक होतें. याचें कारण प्रत्येकाची निराळी बुद्धि, प्रत्येकाचे निराळे मनोधर्म, प्रत्येकाची निराळी ग्रहणशक्ति हेंच आहे. शिक्षण तत्त्वतः वाईट नाही. बी. ए. झालेल्या सर्वच मुली अशा असतात असा समज करून घेणें हा गैरसमज आहे. आणि जी मुलगी आपल्या अर्भकाशीं चर लिहिल्याप्रमाणें वररूपणानें वागूं शकते ती बी. ए. असली तरी तिला सुशिक्षित तरी कसें म्हणावें ?

पण सुशिक्षित मुलींवर या आक्षेपाचा थोडासा जरी अंश येऊं पाहात असला तर त्यांनीं तो अगोदर नाहीसा करणें जरूर आहे. नाहीं तर सुशि-

क्षित मुलींच्यावर आक्षेप घेणाऱ्यांची संख्या वाढेल, आणि आतांच कोटें स्त्रीशिक्षणाला भरती येत आहे. त्यांत हा एक नवा अडथळा येऊन उभा राहील.

आतां आणखी एक आक्षेप राहिला. पाहुण्यांचें आदरातिथ्य. याबाबतींत मात्र मला मुशिक्षित मुलींच्या तक्रारीचा विचार करावासा वाटतो. स्त्रियांनीं संसार करावयाचा म्हणजे स्वयंपाक, बालसंगोपन, आदरातिथ्य इत्यादि निरनिराळे विभाग त्यांत आले हें खरें. या दृष्टीनें आतांपर्यंत स्त्रीच्या सांसारिक जबाबदाऱ्या मी सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण आदरातिथ्याच्या बाबतींत मला मुलींची बाजू न्यायाची आहे असें वाटतें. आमच्याकडे पाहुण्याराउळ्यांनीं वेळीं अवेळीं हवा तसा धुमाकूळ घालण्याची फार वाईट पद्धत आहे. जों जों भलेपणानें वागावें तों तों आदरातिथ्याचें घोंगडें गळ्यांत येऊन पडतें. पाहुण्यांचा कंटाळा करावा अशा अर्थानें मी हें लिहीत नाहीं हें मला अगोदरच स्पष्ट केलें पाहिजे. पण संसार राजाराणीचा असो कीं कुटुंबांत पुष्कळ माणसें असोत, सर्वसाधारण घरांतील स्त्रियांनाच चहापाणी, खाणें-पिणें, जेवणें, उष्टीखरकटीं यांची उसाभर करावयाची असते. त्यांनीं जर चोवीस तास रांधा, वाढा, उष्टी काढा यांतच गुरफटून पडावयाचें तर मग इतर व्यवसाय, महत्वाचीं कामें केव्हां करावयाचीं?

पूर्वीच्या बायका चोवीस तास त्याच उसाभरींत गुरफटलेल्या असत. कारण याशिवाय दुसरें व्यवधान त्यांच्या मनाला नव्हतें. पण आतां मुलींना कांहीं वाचावेसें वाटलें, लिहावेसें वाटलें, एखाद्या क्लासांत जाऊन कांहीं शिकण्याची त्यांना इच्छा असली, तर त्यांनीं हे उद्योग केव्हां करावेत? कित्येकांच्या घरीं तर त्यांच्या भोंवतीं माणसांचा सारखा गराडाच पडलेला असतो. चहापाण्याची धामधूम चालूं असते. कांहींना हें आवडतेंहि; पण चोवीस तास डोक्याशीं माणसें असलीं तर गृहिणीला विश्रांति तरी कधीं मिळावयाची? तेव्हां आजच्या मुलींना सारखें त्याच त्याच गोष्टींत गुरफटून राहावें हें पसंत पडण्यासारखें नाहीं. त्यांनासुद्धां फिरायला जातां आले पाहिजे. त्यांनाहि व्याख्यानें ऐकावयास मिळालीं पाहिजेत. कोणी स्त्रिया उपेक्षेनें जात नसतील तर त्यांना पुरुषवर्गानें आपल्याबरोबर यावयास भाग पाडलें पाहिजे.

असो. पाहुण्यांचें आदरातिथ्य हा स्त्रीजीविनांतील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे हें खरें; पण मुलींना आपल्या भावी आयुष्यांत उपयोगी पडेल असें शिक्षण मिळालें पाहिजे. शाळा—कॉलेजांतूनसुद्धां पुरवणी वाचनाला जीं पुस्तकें नेमतात तीं पुस्तकें अशीं असावीत कीं मुलींना—मुलांनासुद्धां—आपल्या भावी आयुष्यावद्दल कांहीं अंदाज करतां यावा. वैवाहिक जीवन, कुटुंबसंस्था, विवाह-संस्था सांसारिक जबाबदाऱ्या वगैरे गोष्टींचें जरूर तें ज्ञान त्यांना करून देणें फार महत्त्वाचें आहे. त्या दृष्टीनें २—३ वर्षांपूर्वी बी. ए. ला नेमलेलें आचार्य अत्र्यांचें “ उद्यांचा संसार ” हें नाटक फारच सुंदर व उद्बोधक आहे. नवीन पिढीनें शिकण्यासारखें, जागें होण्यासारखें त्यांत पुष्कळच आहे. शाळा—कॉलेजांत शिकणाऱ्या विद्यार्थी—विद्यार्थिनींचें वय बहुधा पंचवीसच्या आंतच असतें. आणि गळेपंचविशीं हें कोणाचेंहि वय असें असतें कीं, मूर्खपणा करण्याच्या संधि माणसाला जास्त मिळतात.

तेव्हां शहाणपणाच्या चार गोष्टी ऐकलेल्या असल्या, निदान धोक्याच्या जागीं कोणी लाल कंदील दाखविला तर पंचवीसाच्या आंतल्या मुली किंवा मुलगेसुद्धां जागें होण्याचा शहाणपणा दाखवितात. बाकी विवाह आणि संसार ही एकच गोष्ट अशी आहे कीं, हजारों वर्षें या विषयावर अनेक लोकांनीं लिहिलें, असंख्य लोक यावर बोलले, अगणित लोकांनीं ते विचार वाचले किंवा ऐकले, पण ह्या विषयाला कांहीं अंत नाही. या विषयाचा कांहीं कोणाला कंटाळा येत नाही. आणि एवढें होऊन यांतून कांहीं नेमका मार्ग निघत नाही. स्त्रीपुरुषांतील आकर्षण—मग तें शारीरिक म्हणा कीं बौद्धिक म्हणा कायम आहे तोंवर हें असेंच चालावयाचें. पुष्कळदां ज्याचा त्यानें अनुभव घेऊन शहाणें व्हावयाचें असतें असें जे अनुभवी लोक म्हणतात त्यांत बरेंच तथ्य आहे.

पुनर्विवाह

: : ७

स्त्रीचा पुनर्विवाह ही गोष्ट आजच्या काळांत कोणाला राहिलेली नाही. पहिला नवरा मेल्यानंतर परावलंबी जीवन जगून जन्मभर कुचंबणा करून घेण्यापेक्षां विधवा स्त्रीने पुनर्विवाह करावा असें गेलीं पन्नास—साठ वर्षे तरी समाजसुधारक सांगत आलेले आहेत. महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांनी पुनर्विवाह केला तेव्हां त्यांचा छळ किती झाला, इत्यादि गोष्टी आतां सर्वांना विदित आहेतच. त्यांच्या काळीं ज्या ज्या कोणी तुरळक व्यक्तींनीं खरीखुरी सुधारणा कृतीने करून दाखविली त्या त्या स्त्रीपुरुषांचे असेच हाल, अपमान झालेले आहेत.

पण आज आतां ती स्थिति राहिलेली नाही. सरसकट पुनर्विवाहाचें समर्थन जरी होत नसलें, पुनर्विवाह ही गोष्ट अजूनहि जरी कमी दर्जाची मानली जात असली, तरी पूर्वीच्या विरोधाचें स्वरूप आतां राहिलेलें नाही. याचें कारण परिस्थितीनें, शिक्षणानें माणसाच्या मनावरील धार्मिक संस्कार थोडे बदलले आहेत, नकळत बदलत गेले आहेत. पुनर्विवाहास विरोध करणारे लोक अजूनहि आहेत. विधवा मुलीनें लग्न न करतां आजन्म कुचंबणा करून घेतली, तर तिचें जिणें श्रेष्ठ दर्जाचें आहे, असें समजणारीं माणसें अजून पुष्कळच आहेत. मग तिचें मन मृत पतीच्या स्मृतीवर प्रेम करीत नसलें तरी चालेल. पण जिला देवाधर्मात, समाजसेवेत, आपल्या आप्तेष्टांत मन गुंतवितां येत नाही तिनें नाईलाजानें पुनर्विवाहाची पाऊलवाट अनुसरावी, मात्र होतां होईतों त्या मार्गानें जाऊं नये, कारण तो राजमार्ग नव्हे, असे विचारप्रवाह अजूनहि आमच्याकडे वहात आहेत. कारण स्त्रीचा पुनर्विवाह ही गोष्ट निषिद्ध असल्याचें आमच्या शास्त्री—पंडितांनीं आम्हांला सांगितलें. त्याचा परिणाम इतका वज्रलेप होऊन बसला कीं एका पत्नीच्या

मृत्यूनंतर पुरुषाचा पुनर्विवाह सर्वस्वी योग्य ठरतो मग स्त्रीचा तरी अयोग्य कां ठरावा, असें कोणाच्या मनांत आलें नाहीं.

नैतिक बंधनें स्त्रीपुरुषांना सारख्याच तऱ्हेनें बंधनकारक नव्हतीं, अजूनहि नाहींत. आणि याची कोणी फारशी दखल घेतली नाहीं. शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र यांच्या सल्ल्यानें स्त्रीच्या पुनर्लगाचा विचारच झाला नाहीं. पहिली पत्नी गेल्या-नंतर लोकांनीं “ झालें गेलें विसरून जा ” असा उपदेश विधुरांना करून पुन्हां अंतरपाट धरण्याची व्यावहारिक घाई केली. पण दहा वर्षांच्या विधवा मुलीला हा उपदेश कोणी केला नाहीं. कारण मुलीलाहि झालें गेलें विसरणें जरूर आहे, नैसर्गिक आहे याची जाणीवच त्यावेळीं कोणाला नव्हती. आमचे सर्व नियम, रुढी ह्या पारमार्थिक कल्याणावर विसंबून होत्या. म्रियांच्या वावर्तीत तर त्या विशेषच होत्या. स्त्रीचा जन्म, स्त्रीची मूर्ति ही अनेक पापांची मोठी खाणच होती. तिला जेवढीं बंधनें घालावीं तेवढीं थोडींच; तिला जेवढी जखडून टाकावी तेवढ्या लौकर ती आपला आणि आपल्या ब्रेचाळीस कुळांचा उद्धार करणार. अशा कल्पना त्या काळीं लोकांत प्रसृत असल्यानें शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र, नैसर्गिक प्रवृत्ति यांचा समावेश स्त्रीजीवनाचा विचार करतांना मुळीं झालाच नाहीं. जेव्हां झाला तेव्हां उलट अर्थानेंच झाला.

स्त्री ही पतिनिधनानंतर विरक्त होते, असें त्या वेळच्या समाजशास्त्रज्ञांनीं गृहीत धरलें होतें असें वाटत नाहीं. तशी विरक्ति तिच्या ठायीं आपोआप निर्माण होत असती तर विधवाधर्म निराळा सांगण्याची जरूरीच नव्हती. पण विधवा स्त्रीनें विरक्त असावें यावर मात्र त्या काळीं समाजाचा कटाक्ष होता. म्हणून तिची वैराग्यवृत्ति वाढेल असे आचार, नेमधर्म त्यांनीं तिला सांगितले. एवढेंच नव्हे तर मुळांत शास्त्राधार नसलेली केशवपनासारखी दुष्ट, राक्षसी रुढीहि सुरू केली. आजहि ही रुढी नाहींशी होत असलेली दिसली तरी सकेशांच्या हातचें न खाणारे, श्राद्धपक्षादि स्वयंपाकांत तिचा स्पर्शहि न चालणारे महाभाग या विसाव्या शतकांत आहेत. पुरुषांवरोबर स्त्रियाहि आहेतच. पण त्यांच्यासंबंधीं लिहिण्याची आतां जरूरी नाहीं. त्यांच्या मतांत बदल होणें जवळजवळ अशक्यच. शिवाय हीं माणसें आतां जुन्या पिढींत जमा झालेलीं आहेत.

पण स्त्रीचा पुनर्विवाह हा पुरुषाच्या पुनर्लगासारखाच शास्त्रशुद्ध, न्यायाचा आणि पवित्र आहे, हें शास्त्री-पांडितांपैकीं जे समाजसुधारक आहेत, त्यांनीं शास्त्राधार दाखवून लोकांना पटविलें पाहिजे. तो त्यांचाच अधिकार आहे. स्त्रीचा पुनर्विवाह शास्त्रानें योग्य आहे असें समाज-सुधारकांनीं, शास्त्र जाणणारांनीं लोकांच्या मनावर विंबविलें म्हणजे पुनर्विवाहा-संबंधीं आजहि दिसणारी अनास्था कमी होईल. माणसांना बुद्धीनें एकादी गोष्ट पटते. पण संस्कारांचा पगडा असा विलक्षण असतो कीं विचारांनीं पटणाऱ्या गोष्टींच्या कल्पनासुद्धां माणसाला दुःसह होतात. असें होऊं नये म्हणून विचारांनीं पटणाऱ्या गोष्टीं भावनेलाहि झेंपतील असे नवे संस्कार माणसांवर होणें जरूर आहे; आणि हें अवघड काम समाजांतील विद्वान्, विचारी, शास्त्रीपांडित असलेल्या समाजसुधारकांचेंच आहे. त्यांनींच हें अधिकारानें सांगितलें म्हणजे लोक विचार करूं लागतील.

पन्नास साठ वर्षांपूर्वीं जेव्हां बालविधवेचा पुनर्विवाह व्हावा असें समाजसुधारक सांगत होते त्यावेळीं बालविधवेच्या परावलंबी जिण्याचाच विचार त्यांना प्रामुख्यानें करावा लागला. कारण त्यावेळीं स्त्रीशिक्षण अजिबातच नव्हतें. रुढीचें आणि धार्मिक संस्कारांचें भलतेंच दडपण जनतेच्या मनावर होतें. एकत्र कुटुंबपद्धति सर्रास होती. त्यामुळें अन्नावारी रावणारी मोलकरीण असें विधवेचें जिणें होतें. आर्थिक परावलंबन, शारीरिक कावाडकष्ट, मानसिक कुचंबणा, बंधनांची पराकाष्ठा, अशुभ दर्शन आणि जन्मभर राबून तिचीच अडचण ही विधवा स्त्रीच्या जीवनाची रोजनिशी होती.

आजहि खेड्यापाड्यांतील पांढरेपशा समाजांतील विधवांची हीच स्थिति आहे. किंबहुना जी जी विधवा आजच्या घटकेला आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी आहे, किंवा आर्थिकदृष्ट्या मृत नवऱ्याच्या संपत्तीचा आधार असूनहि जी एकत्र कुटुंबपद्धतींत सासऱ्याच्या किंवा दिराच्या ताब्यांत आहे, ती खेड्यांत किंवा शहरांत असली तरी तिचें जिणें असेंच आहे.

अशी वस्तुस्थिति पन्नास वर्षांपूर्वीं फार मोठ्या प्रमाणांत असल्यामुळें स्त्रीनें पुनर्विवाह करावा हें सांगण्यांतील मुख्य हेतु, तिची या परावलंबी जिण्यांतून मुक्तता व्हावी हाच प्रामुख्यानें होता. सांसारिक सुखोपभोग घेण्याचा तिचा न्याय्य हक्क आहे हें सांगण्यापेक्षांहि, “ घरांतील एक अड-

गळ ” हें तिच्या जीवनाचें स्वरूप नाहींसं झालें पाहिजे, तिचें मानहानीचें जिणें संपलें पाहिजे, हा हेतु यांत प्रामुख्यानें होता. आणि त्या वेळच्या परिस्थितीचा विचार करतां या हेतुला प्राधान्य होतें हें बरोबरच आहे. इतरांना अडगळीसारखें वाटणारें आयुष्य संपवावयाचें असेल, तर तिनें प्रथम आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झालें पाहिजे हें सांगणें बरोबरच होतें. शिवाय लोकांनाहि विधवा मुलीनें एकदम पुनर्विवाह करावा यापेक्षां शिक्षण घेऊन स्वतःचा भार कोणावर टाकूं नये या गोष्टी लौकर पटण्यासारख्या होत्या. कारण या सुधारकी विचारांना, धार्मिक संस्कार फारसें दडपण आणूं शकत नव्हतें. आणि विधवा मिळवती झाल्यानें तिच्या पालकांच्यावरील भार हलकाच होत होता.

पण केवळ आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबन आल्यानें विधवेचा प्रश्न सुटत नाहीं. पूर्वीच्या स्त्रियांना शिक्षणच नव्हतें. म्हणून धार्मिक श्रद्धेमुळे घातलेलीं बंधनें त्या निमूटपणें सहन करीत. स्वतःची जीवापाड कुचंबणा करून घेऊन घाण्याला जुंपल्याप्रमाणें ठरलेल्या मार्गांनें जात. पण शिक्षण मिळूं लागलें, एकंदर रोजच्या कार्यक्रमांत धार्मिक आचार—विचारांचा कडकपणा कमी झाला, तसतसें विधवेच्या लग्नाचा विचार मानसशास्त्रीयदृष्ट्या होणें अगत्याचें होऊन बसलें आहे.

पुरुषानें प्रथम पत्नी गेल्यानंतर दुसरी पत्नी करण्याचें जें नैसर्गिक कारण आहे तेंच कारण विधवा स्त्रीच्या बाबतींतहि आहेच. पुरुषाला स्त्रीसहवासाची शी जरूरी असते, तशीच स्त्रीलाहि पुरुषाच्या सहवासाची गरज असतेच. प्रथम पत्नी गेल्यानंतर पुरुष जसा विरागी, बरागी, संन्यासी होत नाहीं, तशीच स्त्रीहि वृत्तीनें संन्यासी होत नाहीं. तिनें संन्यासी असावे अशी अपेक्षा धरण्याची अनैसर्गिक संवय आपल्या मनाला लागलेली आहे, म्हणून आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या विधवेचें कोणीच कौतुक करीत नाहीं, एवढें कौतुक ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या पुरुषाचें केलें जातें. कारण स्त्रीपुरुषांना एकमेकांचा सहवास पतिपत्नी म्हणून प्रिय असतो, जरूर असतो असें एकदां गृहीत धरूनहि, विधवेला मात्र तो निषिद्ध आहे अशा खोऱ्या, अस्वाभाविक कल्पना आम्ही उराशीं कवटाळल्या.

पण माणसांनीं कांहींहि समजलें तरी निसर्गाचें कार्य त्याच्या ठरलेल्या

पद्धतीनें चालूंच असतें. ज्या स्त्रीचा संसार वीस पंचवीस वर्षे प्रेमानें, सुखा-समाधानानें झाला आहे, तिला पतिनिधनानंतर त्याच्याच स्मृतीवर जगावें असें वाटेल हें साहजिक आहे. पण ज्यांचे संसार अर्धवटच झाले, त्या स्त्रियांना कांहीं काळ गेल्यानंतर आपण पुन्हां संसार करावा असें वाटत असतें यांत मुळींच शंका नाहीं. पुरुषाच्या सहवासाची ओढ, निसर्गसहज शृंगाराच्या भावना या तरुण स्त्रीच्या ठायीं असणें अगदीं सहाजिक आहे. त्यांचा कोंडमारा होऊं न देणें हाच सुविचार आहे. नाहीं तर पावित्र्याच्या कल्पना उराशीं धरून माणसांनीं बंधनें घालून व्यावीं आणि एखादे वेळीं मनावरचा तावा सुटून पाय घसरून पडावें, अशीं विधवा स्त्रियांचीं उदाहरणें काय थोडीं आहेत ? अशा तऱ्हेनें जगांतून उठण्याची वेळ विधवेवर येतां कामा नये. या दृष्टीनेंही स्त्रीच्या पुनर्विवाहाकडे पहाण्याचा काळ आतां आला आहे.

आजच्या विधवेला पारमार्थिक कल्याणाचें आकर्षण वाटणें अशक्य आहे. ज्यांचें वय संसार करण्याचें आहे त्यांच्या मनाची ओढ सांसारिक जीवनाकडे असणें हें स्वाभाविक आहे. अत्यंत नैसर्गिक, अटळ गोष्टींवर बंधनें घातलीं गेलीं म्हणजे काय परिणाम होतात हें अनाथ महिलाश्रमांचे वृत्तांत वाचल्यानें सहज कळून येतें. पुरुषाप्रमाणेंच विधवा स्त्रीला नैसर्गिक भावनांचें आकर्षण टाळतां येणें कठीण असते. वैवाहिक जीवनाचें प्रलोभन तिच्याहि मनाला असतें, हें समाजांत दिसणाऱ्या अनेक विधवांच्या उदाहरणांवरून सहज दिसून येण्यासारखें आहे. त्याला कोणा मोठ्या मानसशास्त्रज्ञाची जरूरी नाहीं.

या गोष्टींची संपूर्ण जाणीव समाजानें घेतली, शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र यांच्या विचारानें विधवा स्त्रीच्या लग्नाची आवश्यकता समाजास पटली म्हणजे पुनर्विवाहाचें समर्थन करणें कोणास अवघड वाटणार नाहीं. आजहि पुनर्विवाह सरसहा सुरू नाहींत. कित्येक विधुर पुरुष पुनर्विवाह करण्यास तयार असतात. पण पुनर्विवाहास तयार असणाऱ्या मुलीच त्यांना मिळत नाहींत. ही गोष्ट शहरांत राहाणाऱ्या स्त्रियांची आहे. मग खेड्यांतील स्त्रियांना अजून पुनर्विवाह करण्याचें धैर्य होत नाहीं यांत नवल काय ?

पण पुनर्विवाहाचें उघड उघड धैर्य होत नाहीं म्हणून, निश्चयानें त्या आपलें मन संसारांतून काढून घेतात असें तरी होतें काय ? मुळींच नाहीं.

कोणी आजारी होतात. कोणी वेड्या होतात. कोणी कुड्या, चिरचिऱ्या स्वभावाच्या होतात तर कांहीं कायमच्या उदास, विषण्ण होऊन बसतात. समाज-सेवेसारख्या कार्यांत मग होणाऱ्या स्त्रिया हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्या निघतील. सासर-माहेरच्या कुटुंबांत चारित्र्याने शुद्ध राहून ज्यांच्या वयाची पन्नास-पन्नास वर्षे गेलेली असतात त्यांचे नकळत निघणारे उद्गार ऐकले, तर ते उद्देगाने कसे कडवट झालेले असतात हे समजून येते. दहादहा वर्षे निर्धाराने रहाणाऱ्या स्त्रियांच्याहि आयुष्यांत असा एखादा मोहाचा क्षण येतो की तेवढ्याने त्यांनी केलेल्या तपश्चर्येवर अखेर पाणी पडते.

वरवर विरक्तीने रहाणाऱ्या किती तरी विधवा, प्रौढ विधवा मनांतून अत्यंत असंतुष्ट आणि चिडलेल्या असतात. त्यांनी केलेल्या त्यागाची कोणी क्षिति वाळगीत नाही. कारण तो त्याग त्यांनी स्वतःच्याच अब्रूसाठी केलेला असतो. त्या त्यागाचा समाजाला प्रत्यक्षांत कांहींच उपयोग होत नाही. त्यामुळे जन्मभर एकलकोंडे राहूनहि त्याची जाणीव ठेविली जात नाही. जे कोणी आस्था दाखवितात त्यांत कधी धोक्याची भीति असते; तर ज्यांची आस्था प्रामाणिकपणाची असते त्यांची तेवढीच आस्था त्यांना पुरत नाही. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्या अपेक्षा ठेवू शकत नाहीत. आणि अपेक्षा ठेवणेच अशक्य असल्याने त्या पुऱ्या होण्याचीहि शक्यता अर्थातच नसते. पण असे असले तरी अपेक्षाच कमी करण्याचे मानसिक सामर्थ्य बहुतेकांच्या ठिकाणी नसते. स्त्रीपुरुषांच्या जीवनाला एकमेकांच्या साहचर्याने, आधाराने जी परिपूर्णता येत असते, किंबहुना निम्मे जीवन याच साहचर्याने निसर्गतःच व्यापिलेले असते, ते अंशमात्रहि त्यांच्या वाट्याला येत नाही, त्यामुळे त्यांचा आत्मा नेहमी असंतुष्ट असतो.

ज्या घरांत विधवा राहते त्या घरांत तिची सत्ता नसते. सत्ता नसते म्हणून हे आपले घर आहे असा आपलेपणा, असा आधार, विश्वास, तिच्या मनाला कधीच वाटत नाही. जेथे तिची गरज अधिक ते तिच्या रहाण्याचे ठिकाण. आणि त्या प्रत्येक बदलत्या ठिकाणाला तिला आपले घर समजून रहाण्याचा प्रसंग येतो. हे कसे शक्य आहे ? माणसाला पोटभर अन्न मिळाले नाही तर तो अर्धपोटी राहून जगतो. कसे तरी समाधान मानून घेण्याचा प्रयत्न करतो. पण अजिबात उपाशी पोटी राहून संतुष्ट असल्याचा आव आणणे, विरक्तीचे

नाटक करणें हें एक भयकर दिव्य आहे. तें आजच्या काळांत, धार्मिक संस्कारांचीं बंधनें शिथिल झालेलीं असतांना, संस्कारांवरची श्रद्धा उडत चालली असतांना, असलीं दिव्यें यापुढें होणें अशक्यच आहे.

शिवाय वयाच्या चाळीसाव्या वर्षींहि कित्येक विधवा स्त्रियांची अशी तक्रार असते कीं, त्या कितीहि शुचिर्भूतपणें रहात असल्या तरी त्यांच्या वागण्यावर लोकांची बारीक दृष्टि असते. आपला जीव मारून त्या रहात असतात; आणि तरीहि त्यांच्या आचरणाविषयीं लोक खात्री वाळगतोच हा विश्वास नाहींच. वाघ म्हटलें तरी खातो, वाघोवा म्हटलें तरी खातोच. मग वाव्याच कां न म्हणावें ? घरांतील पुरुषांशीं किंवा शेजारच्या माणसाशीं विवाहित स्त्रीनें बोललेलें कोणाला फारसें आक्षेपार्ह वाटत नाहीं. पण विधवा स्त्रीनें असें बोलणें संशयाला कारण होतें. यांत विधवा स्त्रीसंबंधानें जनतेची काक दृष्टि असते असें मानलें तरी तिलाहि इतर चार विवाहित स्त्रियांप्रमाणेंच संरक्षणाचें जीवन हवें आहे हा हेतु उघड दिसतो. माळावरच्या मातीप्रमाणें कोणीहि तुडवावें ही गोष्ट तिला सहन होत नाहीं. विवाहित स्त्रीसारखें मानाचें निर्धास्त जिणें तिला हवें असतें. आणि तिच्या अंतर्मनाची खरी इच्छा हीच असते हें अगदीं उघड सत्य आहे. मग ती तोंडानें दुसरें कांहींहि म्हणो.

वयाच्या चाळीसाव्या वर्षींहि स्त्रीच्या या भावना असतात यांत खरोखरी नवल कांहींच नाहीं. चाळीस वर्षांनंतर स्त्रीचें मन संसारांतून विरक्त होतें ही आपल्या मनाची खोटी समजूत आहे. संसाराचा अनुभव घेतल्यानें त्या-बद्दलची तिची उत्सुकता कमी होईल हें खरें. पुरुषांचें सुद्धां असेंच होतें. पण तरीहि वयाच्या चाळीसाव्या वर्षीं त्याला सांसारिक गोष्टीचें व स्त्रीसहवासाचें आकर्षण असतेंच. स्त्रीचेंहि असेंच आहे. पुरुषांप्रमाणें त्या धडाकून लग्नें करीत नाहींत याचें कारण स्त्रियांचे संस्कार पुरुषांहून निराळे असतात हें आहे. पण त्यांच्या अंतरांत त्यांना पुरुषांचें साहचर्य हवें असतें. उलट वय वाढत जातें तशी शृंगारिक वासनांपेक्षांहि खात्रीच्या आधाराची तिला जास्त गरज वाटूं लागते. स्त्रीपुरुषांचें जीवन एकमेकांच्या साहचर्याशिवाय पूर्ण होत नाहीं या नियमाला वयाच्या चाळीसाव्या वर्षींहि स्त्री अपवाद होऊं शकत नाहीं.

समाजांत बालविधवा फसतात आणि प्रौढ विधवा फसत नाहीत असा समज करून घेणे वेडेपणाचें आहे. प्रौढ विधवाहि पुरुषसहवासाची भुकेली असते. बालविधवा आणि प्रौढ विधवा यांच्या फसण्याच्या उदाहरणांत जो फरक दिसतो त्याचें कारण बालविधवा या अजिवात अननुभवी असतात त्यामुळे औत्सुक्य, उतावळेपणा यांचें प्रमाण त्यांच्यात जास्त असतें. म्हणून त्या संयम राखूं शकत नाहीत; आणि प्रौढ विधवा अनुभवी असल्यानें संयमानें वागूं शकतात. पण तरीहि या वासनांचें नियमन होतेंच असें नाही. आठ आठ मुलें झालेल्या विधवांनासुद्धां दिरानें किंवा आणखी एकाद्यानें फसविल्याचीं उदाहरणें समाजांत आहेत. आठ-आठ मुलें झालेल्या विधवेनें आपली जबाबदारी न ओळखतां आडमार्गानें जावें ही गोष्ट समर्थनीय खासच नाही. पण इतकीं वर्षे संसार केल्यानंतरहि स्त्रीचें मन संसारांत, शृंगारांत किती गुरफटलेलें आहे हें सत्य या विषयाचा विचार करतांना दृष्टीआड करून चालणार नाही.

हें सत्य जर उघड्या डोळ्यांनीं पाहिलें तर असें लक्षांत येईल कीं, आजच्या पुनर्विवाहाचा विचार केवळ बालविधवेच्या दृष्टिकोनांतून करून भागण्यासारखें नाही. समाजांतील चाळीस-चाळीस, पन्नास-पन्नास वर्षांचे पुढारलेले स्त्रीपुरुष विवाहवद्ध होतांना आपणांस दिसत आहेत. यावरून ही गोष्ट अगदीं उघड आहे कीं प्रौढ वयांतहि पुरुषसहवासाचें आकर्षण ही नैसर्गिक गोष्ट आहे. मग त्यांत शारीरिक वासना आणि मानसिक प्रेमाचें समाधान यांचें प्रमाण कमीअधिक कसेंहि असो. याबाबतींत स्त्रियांवर बंधनें घालून त्यांनीं आपलें जीवन तसेंच कसें तरी रेंदीत न्यावें असें म्हटलें तरी आणखी कांहीं दिवसांनीं असा काळ येईल कीं, आजच्यापेक्षांहि धार्मिक संस्काराचीं बंधनें अधिक ढिलीं होतील. यापुढील स्त्रिया शिकलेल्याच असणार आहेत, निदान लिहावाचायला तरी शिकलेल्या असणारच असें गृहीत धरलें पाहिजे. आणि शिक्षण जों जों वाढेल तों तों विचारांना न पटणाऱ्या सर्वच पारमार्थिक कल्पनांची पकड मनावर बसणें, किंवा शास्त्रांत सांगितलें म्हणून डोळे मिटून अंधश्रद्धेनें वागणें, या गोष्टी अर्थातच कमी होणार आहेत. या एकदां कमी झाल्या म्हणजे स्त्रीपुरुष-सहवासाचें

आकर्षणहि जास्त वाढेल. नाहीं तरी स्त्रीपुरुषसंबंधांवर जीं बंधनें घातलेलीं आहेत त्यांचा बहुतेक भर धार्मिक श्रद्धेवरच होता.

समाजाची घडी व्यवस्थित बसावी यासाठीं धार्मिक बंधनें स्मृतिकारांनीं घातलीं हें खरें. पण त्या बंधनांचें स्वरूप समाजव्यवस्था असें न दिसतां, पारलौकिक कल्याण, मोक्ष असेंच सामान्य जनतेच्या मनावर ठसून राहिलें. याचाच पगडा सामान्य जनतेच्या मनावर बसल्यानें समाजव्यवस्थेसाठीं हीं बंधनें आहेत हें बहुतेकांना समजलेंच नाहीं; त्यामुळें आपल्या सुरक्षिततेसाठीं बंधनें आहेत, आपल्या सौख्यासाठीं हे नियम आहेत असें न वाटतां, या नियमांच्यासाठीं आम्ही आहोंत, आणि आमचें कांहीं झालें तरी बेहेत्तर, ह्या शास्त्रवचनांप्रमाणेंच आम्ही वागणार, याच मार्गानें जाणें भाग आहे, असा विपरीत परिणाम लोकांच्या मनावर झाला. असलें हें अंधश्रद्धेचें अज्ञानच लोकांत फैलावले, म्हणून श्रद्धेच्या पोटीं घातलेल्या बंधनांचें आजवर पालन झालें.

पण आतां तसें होणार नाहीं. धार्मिक बंधनें हींसुद्धां मोक्षावर दृष्टि न ठेवितां, समाजनियंत्रणाचा विचार करून ठरविलीं गेलीं होतीं हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. त्यावेळच्या अज्ञ जनतेला हा खोल विचार त्यावेळच्या समाजधुरीणांनीं न सांगतां पारमार्थिक कल्याण आणि मोक्ष इत्यादि श्रद्धेच्या गोष्टींनीं त्या त्या नियमांची महति पटविली. पण समाजनियंत्रणाचें कार्य श्रद्धेपेक्षां विचारांवरच अवलंबून ठेविलें पाहिजे. तें तसें पूर्वीच्या स्मृतिकारांनीं ठेविलें नाहीं म्हणून नवीन विचार ग्रहण करण्याची ताकद आमच्या अंधश्रद्धालु मनांत उत्पन्न होत नाहीं. आम्ही सुधारणापराङ्मुख राहिलों, पुरोगामी विचार आम्हांला झेंपेनासे झाले, एवढ्यासाठीं पारमार्थिक कल्याणाव्यतिरिक्त, प्रत्यक्ष घडत असलेल्या गोष्टींचाच विचार करण्याची संवय बहुजनसमाजाला समाजसुधारकांनीं लाविणें जरूर आहे.

मुलें असलेल्या विधवा स्त्रीनें लग्नाच्या भानगडींत पडतां कामा नये असें अनेकांना वाटतें. पण म्हातारपणींहि स्त्रीला पतिसहवासाचें केवढें आकर्षण असतें, त्याच्या आधारावर जगण्याची केवढी जरूरी असते, हें खरोखरी पाहिलें तर त्यांनीं तरुण अथवा प्रौढ विधवा स्त्रियांसंबंधीं इतकें असहिष्णुतेनें बोलवें याचें सखेदाश्चर्य वाटतें. कारण स्वतःपुरत्या सुधारणा करणें ज्यांना

मानवतें, त्यांनीं विधवांच्या वावतींत मात्र जुन्या शास्त्रवचनांकडे धांव व्यावी हें किती विपरीत आहे ! पन्नास पन्नास वर्षे वयाला झालीं, दहा-बारा मुलांचा पसारा निर्माण झाला, तरीहि ज्यांना एकमेकांपासून दूर रहाणें अवघड वाटतें, एकमेकांशिवाय चैन पडत नाहीं, त्यांनीं मोठ्या तोंडानें विधवा स्त्रोला मुलें झालीं म्हणून विरक्तीचा उपदेश करावा हें धडधडीत ढोंगीपणाचें आहे. नवरा जीवंत असला म्हणजेच पतिसहवासाच्या इच्छा स्त्रीच्या मनांत म्हातारपणींहि असतात, आणि तो जीवंत नसला तर मात्र तरुणपणींहि त्या नष्ट होतात असें समजणें, किंवा अशी अपेक्षा करणें ही त्या विधवा स्त्रीची, अपेक्षा करणारांची आणि समाजाची निव्वळ फसवणूक आहे.

वयोवृद्ध स्त्रिया किंवा पुरुष एकत्र जमून जेव्हां पतिपत्नी प्रेमाच्या गोष्टी एकमेकांशीं बोलतात तेव्हां तीं आपलें म्हातारपण विसरून पुन्हां तरुण झालेलीं आपणांस दिसून येतील. असें असतांनाहि वयोवृद्ध माणसें जेव्हां, विधवा स्त्रीनें लग्नाच्या मोहांत पडूं नये असें विरक्तीचा आव आणून सांगतात, तेव्हां सर्व उपभोग घेत असूनहि आपण आतां विरक्त आहोंत असा खोटा आव आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो, आणि आमच्या सारखेंच तिनेंहि त्यागानें, विरक्तीनें राहावें असा अर्थ त्यांत अभिप्रेत असतो. ती जर खरोखरीच त्यांच्यासारखी विरक्त राहिली तर त्यांना चालेल काय ? उपभोग घेत असूनहि हीं माणसें विरक्तीचा दिमाख मिरवूं शकतात. पण हें ढोंग आहे. हा स्वार्थीपणा आहे. ते सुखी असतात म्हणून दुर्दैवी स्त्रियांच्या संबंधीं अशी निष्ठुर भावना दाखविण्यास त्यांना दिक्कत वाटत नाहीं. मनुष्य-स्वभावाला दुर्दैवी जीवांना कोरडी सहानुभूति दाखविणें आवडतें. कारण त्यांत त्यांना मोठेपणा मिळत असतो. पण कोणी आपल्या परिस्थितींत सुधारणा करून घेऊन आनंदी झाले तर तें मात्र त्यांस मानवत नाहीं. पण ही संकुचितवृत्ति कोणी कितीहि दाखविली तरी म्हातारपणींहि स्त्रीपुरुषांना एकमेकांच्या सहवासाची—मग तें समाधान शारीरिक, मानसिक कसेंहि असो—ओढ असते, ही गोष्ट विधवा स्त्रियांना विरोध करणाऱ्या वयोवृद्ध माणसांच्या उदाहरणांवरूनच सिद्ध होण्याजोगी आहे.

हें मान्य केल्यानंतर प्रौढ विधवा स्त्रियांच्या दृष्टीनेंहि पुनर्विवाहाचा

विचार करणें जरूर आहे हें ओघानेंच आलें. वाटल्यास शरीरशास्त्रज्ञ व मानसशास्त्रज्ञ या दोघांनीं, स्त्रीपुरुषांनीं विवाह करणें कोणत्या वयोमर्यादेपर्यंत योग्य आहे हें ठरवून द्यावें. हा त्यांचाच अधिकार आहे. पण ती वयोमर्यादा कांहींहि ठरली तरी इथून पुढें स्त्रीचा पुनर्विवाह ही गोष्ट जेवढी आवश्यक ठरेल तेवढीच ती विचारार्हहि होऊन वसेल. कारण आतां लग्नें अगदीं लहानपणीं होत नाहींत. लग्नांत मुलगी मोठी असते, आणि जिच्यावर वैधव्याचा प्रसंग येतो तिला एक दोन मुलेंहि झालेलीं असतात.

मुलें नसलेल्या विधवेशीं लग्न करणें आणि मुलें असलेल्या विधवा स्त्रीशीं लग्न करणें यांत फरक आहे. मुलें असलेल्या विधवेशीं लग्न करण्यास पुरुष तयार नसतात. कारण, सावत्र मुलें आहेत हें सांगतांना स्त्रीला नैतिकदृष्ट्या कमीपणाचें वाटत नाहीं, पण पुरुषाला आजपर्यंत तसा प्रसंग न आल्यानें कमीपणाचें वाटतें. शिवाय पुरुषाला जरी दोन बायकांचीं मुलें असलीं तरी तीं त्यांचींच असल्यानें त्याच्यावरच अवलंबून असतात. स्त्रीचें मात्र तसें नसतें.

एक तर पुनर्विवाह करतांना तिला आपलीं मुलें पहिल्या घरींच सोडून दिलीं पाहिजेत, किंवा पुनर्विवाहित पतीच्या घरीं नेलीं पाहिजेत. मुलें पहिल्या घरीं सोडून देणें, निदान लहानपणीं सोडून देणें हें मातृहृदयाला मानवण्यासारखें, सहन होण्यासारखें नाहीं. मुलांच्या दृष्टीनेंहि हें योग्य नाहीं. आणि स्त्रीचें वय विशेष प्रौढ नसल्यानें पुनर्विवाह तर करावयाची जरूरी असते. बरें, पुनर्विवाह केला तरी तिचीं मुलें सांभाळण्याची जबाबदारी पुरुष मान्य करीलच हें फारसें संभवत नाहीं. कारण जबाबदारी घेण्यास तो कशाला बांधील राहातो आहे ? व अशी जबाबदारी घेतलीच पाहिजे असें तरी पुरुषांना स्त्रियांनीं म्हणणें कसें सयुक्तिक आहे ?

शिवाय सर्वसाधारण समाज द्रव्यानें मध्यम स्थितींतला, बहुतेक गरीब असाच आहे. तेव्हां आर्थिक अडचणींत पुरुष पुनर्विवाहास तयार झाला तरी तिच्या पहिल्या घरचीं मुलें सांभाळण्याची आर्थिक जबाबदारी तो पत्करणें अशक्यच आहे. त्यानें तशी ती न घ्यावी हेंहि व्यवहाराच्या दृष्टीनें एकापरी दोघांनाहि सुखाचेंच आहे. आर्थिक जबाबदारी त्यानें घेतली म्हणजे त्या मुलांवर व मुलांच्या आईवर नाहीं म्हटलें तरी दडपण येणारच.

कारण तीं मुलें तिचीं असलीं तरी त्याचीं नसतात. एवढ्यासाठीं मुलें असलेल्या विधवेनें प्रथम आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असणें अत्यंत जरूर आहे.

कित्येकांना वाटतें स्त्रीच्या आर्थिक स्वावलंबनानें तिचे सगळे प्रश्न सुटणार आहेत काय ? पण तें स्वावलंबन नसेल तर मात्र प्रश्न अडून राहतात ही अगदीं अनुभवास येत असलेली गोष्ट आहे. लो. टिळक म्हणत “घोडा अडला कशानें ? पानें कुजलीं कशानें ? आणि भाकरी जळली कशानें ? ” याला एक उत्तर ‘ न फिरविण्यानें ’ हें आहे.” तसें स्त्रियांच्या प्रश्नांचें आहे. त्यांचें गाडें पुढें कां जात नाहीं ? याचें कारण “ आर्थिक परावलंबन ” हें आहे. विधवा आपल्या मुलांची जबाबदारी स्वतः उचलूं शकणार असेल तरच तिच्याशीं लग्न करण्यास कोणी तयार होईल. किंवा तिच्या मृत नवऱ्याची जी संपत्ति असेल ती मुलांच्या प्रीत्यर्थ खर्च करण्यास तिला मिळाली पाहिजे. तिनें दुसरें लग्न केल्यामुळें पहिल्या नवऱ्याच्या इस्टेटीवर तिचा काडीमात्र हक्क उरत नाहीं हें बरोबर आहे. पण तिनें दुसरें लग्न केलें तरी नवऱ्याच्या पाठीमागें, तिच्या मुलांची सर्वांत जवळची, जिव्हाळ्याची खरी पालक तीच आहे.

म्हणून मुलें वयांत येईपर्यंत कायद्यानें तीं तिच्याच स्वाधीन असावयास पाहिजेत. तिनें लग्न केलें तरी तिच्या मुलांचें पालकत्व, बाप हयात नसल्यामुळें तिच्याकडेच आलें पाहिजे. बापानंतर मुलांच्या जिव्हाळ्याची आणि प्रामाणिक पालक खरोखरी आईच होऊं शकेल. तिच्यावर विश्वास न टाकतां मुलें दुसऱ्या कोणाच्या तरी स्वाधीन करणें हें सर्वांच्या दृष्टीनें चुकीचें आणि धोक्याचें आहे. आईनें लग्न केलें म्हणून, मुलांच्यावरचें तिचें प्रेम कमी झालें, किंवा मुलांची जबाबदारी तिला नको आहे असें समजण्याचें कारण नाहीं. तसेंच जर समजावयाचें असेल, आईच्या प्रेमावरहि विश्वास ठेवावयाचा नसेल तर इतरांच्या प्रेमाचा निर्वाळा तरी कसा द्यावा ? पुरुष जेव्हां पहिल्या पत्नीचीं मुलें असतांना दुसरें लग्न करतो तेव्हां त्याचें आपल्या मुलांवर प्रेम नसते असें कोणी म्हटलें आहे काय ? किंवा असें कोणी म्हणूं शकेल काय ?

स्त्रीसुद्धां पुनर्विवाहास मुलें असतांनाहि तयार होते तेव्हां तिचें आपल्या मुलांवर प्रेम नसतें म्हणून ती तयार होते असें नाहीं. पण तिला हवा

असलेला आधार मुलांच्याकडून मिळणें शक्य नसतें. उलट तीच मुलांचा आधार असते. पण मुलांनाहि तिच्या आधाराची कांहीं एका ठरावीक व्यापार्यंतच जरूरी असते. नंतर त्यांच्या सौख्याचे विषय निराळे होतात. आणि ज्या विधवेनें आपल्या मुलांवर विसंबून त्यांच्यासाठीं एकटेपणाचें जिणें काढलेलें असतें ती मात्र अखेरपर्यंत एकटीच रहाते. मुलांच्या सहवासचें सौख्य आणि पतिसहवासाचें सौख्य यांत फार मोठें अंतर आहे.

पति आणि पत्नी यांच्या जीवनाचे प्रवाह समुद्र आणि नदीच्या प्रवाहासारखे एकांत एक मिसळून वहात असतात. त्यांच्या जीवनाचे मार्ग अभिन्न असतात. एकमेकांना मरेपर्यंत, सतत साथ देण्यासाठींच ती जवळ आलेली असतात. त्यामुळें त्यांनीं एकमेकांसाठीं कांहीं करणें किंवा करून घेणें हें अधिक हक्काचें, अधिक जिव्हाळ्याचें, प्रेमाचें आणि निःसंकोच असतें. पतिपत्नीचें नातें हें बरोबरीचें असतें. त्यांत कोणाचे कोणावर उपकार नसतात, म्हणून ती जाणीवहि ठेवावी लागत नाही.

पण मुलांचें व आईचें नातें कितीहि म्हटलें तरी असें अभिन्न नसतें. मुलांच्या सौख्याचे विषय निराळे होतात यांत वावगें कांहीं नाही. शिवाय मुलानें आईशीं प्रेमानें वागणें, तिला आर्थिक मदत करणें हें मुलाचें कर्तव्य आहे, आणि आईचा तो हक्क आहे हें सारें खरें. तरी नवरा नसताना आईला या सर्व गोष्टींचें ओझेंच होत असतें. नाही म्हटलें तरी तिला उपकाराच्या जाणीवेनेंच वागावें लागतें. ती न वागेल तर मुलांचें हें प्रेम कायम टिकेलच याची शाश्वति खरोखरीच नसते.

आई व मुलगा यांच्यांत एका पिढीचें अंतर असल्यानें आपल्या सुख-दुःखाचे उमाळे ती त्याला बोलून दाखवूं शकणार नाही. प्रथम लहान असतात म्हणून व मोटेपणीं संकोच उत्पन्न होतो म्हणून. तेव्हां अशा कारणानें पति-सौख्य, पतिसहवास, पतीचा आधार इत्यादि गोष्टींची उणीव मुलांकडून भरून निघणें अशक्यच असतें. हीं दोन्ही नातींच तुलना करतां येण्यासारखीं नाहींत. म्हणून मुलांकडे बघून विधवांनीं आपलें आयुष्य कंठावें असें म्हणणें चूक आहे. एक दोन मुलें होऊन पतिनिधनाचा प्रसंग यावा असें किती तरी स्त्रियांचें होतें. आणि या प्रसंगानंतर त्यांचें आयुष्य रुक्ष उदास आणि एकलकोंडें होत जातें. अशा मुलें असलेल्या विधवा स्त्रियांचाच मुख्य प्रश्न

यापुढें उपस्थित होणार आहे. कांहीं प्रमाणांत तो आजहि समाजापुढें आलेलाच आहे. त्याचाच विचार समाजानें जास्त उदारपणें करणें जरूर आहे.

पुनर्विवाह झाल्यानंतर आपलीं मुलें स्त्री पुनर्विवाहित पतीच्या घरीं घेऊन गेली तर त्या मुलांचे हाल होतील असें कांहीं लोक म्हणतात. पण मुलांचा आर्थिक भार पुनर्विवाहित पतीवर राहिलाच नाही म्हणजे हा प्रश्न सुटेल. अशा तऱ्हेचा कायदाच झाला पाहिजे, आणि त्यासाठीं मुलांच्या मृत वडिलांची संपत्ति मुलें वयांत येईपर्यंत त्यांच्या सर्व तऱ्हेच्या खर्चास पुरण्या-इतकी असली पाहिजे. किंवा मुलांची आई त्यांच्या खर्चापुरते पैसे मिळविण्याइतपत स्वावलंबी तरी असलीच पाहिजे. असें असल्याशिवाय त्या स्त्रीस पुनर्विवाहास कायद्यानें परवागी मिळतां कामा नये. अन्यथा, एकादा पुरुष जर तिच्या मुलांची आर्थिक जबाबदारी घेण्यास तयार असेल व आर्थिक दृष्ट्या पूर्णपणें समर्थ असेल तर मग कागदोपत्रीं तसा करार होऊन मग त्यांना पुनर्विवाहाची कायद्यानें संमति मिळावी व हेंच सर्व दृष्टीनें हिताचें आहे.

ही आर्थिक व्यवस्था एकदां चोख झाली म्हणजे मग मुलांचे हाल होण्याचा प्रश्न उद्भवण्याचें फारसें कारण पडणार नाही. मुलांचें खाणेंपिणें, कपडालत्ता, आजार—दुखणें, शिक्षण या सर्व गोष्टींवर तिची स्वतःचीच देखरेख रहाणार असल्यानें—आणि या गोष्टी पुरुषांपेक्षा स्त्रीच्याच हातांत असल्यानें—ती स्वतःच आपल्या मुलांचे हाल करील ही गोष्ट विश्वसनीय वाटत नाही. इतर कोणाहिपेक्षां प्रत्यक्ष आईच मुलांचें संगोपन जिव्हाळ्यानें, प्रेमानें आणि प्रामाणिकपणानें करील असा विश्वास धरणें अधिक सयुक्तिक आहे. शिवाय पुरुष जेव्हां दुसरें लग्न करतो तेव्हां प्रथम पत्नीचीं मुलें जर तिच्या स्वाधीन करण्याइतपत विश्वास तिच्यावर टाकतो व त्याबद्दल कोणीहि आक्षेप घेत नाही, तर तिच्याच मुलांचा विश्वास तिच्यावर टाकणें यांत अयोग्य, अनैसर्गिक असें कांहींच नाही. म्हणून पतीच्या मरणानंतर मुलांचें पालकत्व तिनें दुसरें लग्न केलें, तरीहि इतर कोणाकडेहि न जातां तिच्याकडेच कायद्यानें आलें पाहिजे. तिनें स्वखुशीनें व स्वतःच्या खात्रीनें मुलें आपल्या नातेवाईकांकडे ठेवलीं, तर ती तिची जबाबदारी आहे. तिच्या विश्वासाचा तो प्रश्न आहे. पण होतां होईतों आई, आपलें मूल जवळ ठेवणें शक्य असतांना दुसरीकडे कधींहि ठेवणार नाही.

मात्र विशेष कारणानें किंवा स्वतःच्या आईकडे अगर प्रथम नवऱ्याच्या आईजवळ तिनें आपलीं मुलें ठेवून लग्न केलें व तीं मुलेंहि खुशीनें आजोळीं किंवा स्वतःच्या घरीं राहिलीं तर त्यांत आईला नांवें ठेवण्याचें कारण नाहीं. कारण आईवडिल जिवंत असूनहि मुलांच्या शिक्षणासाठीं त्यांना बोर्डिंगांत किंवा इतरत्र ठेवतात. किंवा आईवडिल नोकरीधंद्याच्या निमित्त्यानें परदेशांत राहून मुलें स्वदेशांत इतर नातेवाईकांजवळ ठेवतात तेव्हां त्यांचें आपल्या मुलांवर प्रेम नसतें काय ? पण त्यांना कोणी नांवें ठेवीत नाहीं. कारण आईवडिलांनीं चांगल्या परिस्थितींत ही गोष्ट केलेली असते. मग प्रसंगीं विधवेनें असें केलें तर तिच्यावर कठोर हृदयाचा आरोप कां ?

आईनें पुनर्विवाह केला म्हणजे कांहीं मुलांचीं आडनांवें बदलत नाहींत. त्यांनीं आपल्या बापाचें नांव लावावें. त्याच्याच संपत्तीवर शिक्षण व्यावें. व पुढें त्याच्या संपत्तीचें मालक व्हावें. मुलें लहान असल्यानें त्यांना कांहीं काळ आईबरोबर दुसऱ्या घरीं रहावें लागेल हें खरें. पण त्याला इलाज नाहीं. आईनें जन्मभर एकलकोंडें राहून अखेर मुलांवरच विसंबून राहण्यापेक्षां मुलांचें सर्व दृष्टीनें व्यवस्थित होत असतांना त्यांना आपलें लहानपण दुसऱ्या घरीं घालवावें लागणें यांत फारसें वावणें नाहीं. मुलगा वयांत आल्यानंतर, त्याचें शिक्षण झाल्यानंतर त्यानें आपला संसार थाटून वेगळें रहावें म्हणजे झालें. नाहीं तर तीन वर्षांत दोन मुलें झालेल्या विधवा स्त्रीनें आपल्या आयुष्याची कड गांठावी कशी ? ती उद्यां फसली, तिचें पाऊल वांकडें पडलें, तिला आडमार्गानें जाण्याची बुद्धी झाली तर या साऱ्या अनर्थांला जबाबदार कोण ?

अशीं उदाहरणें समाजांत घडत आहेत. दोन-दोन मुलें झालेल्या स्त्रियाहि या मोहांत पडत आहेत. एकदां आपल्या माणसांना तोंड दाखविण्याची चोरी झाली म्हणजे याच स्त्रिया परधर्माच्या अमिषांना बळी पडतात. किंवा चोरून मारून धंदा करण्याच्या दुष्ट मार्गालाहि लागतात. अशा गोष्टी होणें हें समाजाच्या, मुलांच्या व त्या व्यक्तीच्या दृष्टीनेंहि अत्यंत अनिष्ट, अनहिताचें आहे. असें होतां कामा नये व एवढ्यासाठीं मुलें असलेल्या विधवांचाहि समाजानें व कायद्यानेंहि सहानुभूतीनें विचार करणें जरूर आहे. आजच याची जरूरी उत्पन्न झाली आहे. उद्यां ती जास्तच होणार आहे.

घटस्फोट

: : ८

स्त्रियांच्या उन्नतीच्या दृष्टीने अलिकडील काळांत घटस्फोटाचें बिल पास होऊन त्याचें कायद्यांत रूपांतर झालेलें आहे. स्त्रीपुरुषांच्या जन्मगांठी ब्रह्मदेव लग्नाआधींच बांधून ठेवीत असतो आणि आपण मंत्राक्षतांनीं चारचौघांसमक्ष त्या गांठी जाहीर करून टाकीत असतो, अशी आजपर्यंत समजूत होती. यामुळें विवाहबद्ध झालेल्या जोडप्यास कोणत्याहि परिस्थितींत कायद्यानें घटस्फोट मिळत नसे. याचा स्त्रीमनावर परंपरागत असा परिणाम होत आला कीं कोणताहि बावळट मूर्ख नवरा आपला देव आहे, अशी भावना तिच्या मनांत निर्माण झाली. समाजांतलि पुरुषांचीहि हीच भावना—ती इतकी खोल रुजलेली आहे कीं अजूनहि नालायक नवऱ्यास देव माना असें सांगणारे स्त्रीपुरुष कितीतरी आहेत ! पण जुनी पिढी नाहीशी होईल तेव्हां असें सांगणारे स्त्रीपुरुष फार कमी निघतील असें अनुमान काढण्यास हरकत नाही.

तेव्हां आजपर्यंत हिंदु कायद्यांत घटस्फोटास मान्यता नसल्यानें ज्या स्त्रियांची कुचंबणा झाली किंवा होत आहे त्यांना सुटकेचा बराचसा मार्ग मोकळा झाला आहे यांत शंका नाही. डॉ. देशमुखांनीं मांडलेलें बिल व त्या बिलावर विधिमंडळानें केलेला हा कायदा समग्र वाचून पाहिला तर असें दिसून येईल कीं स्त्रीपुरुषांच्या वैवाहिक जीवनासंबंधीं त्यांनीं अत्यंत सहानुभूतीनें, समजूतदारपणानें व त्यांतल्यात्यांत समतोल बुद्धीनें पाहिलें आहे. आपलें वैवाहिक जिणें ज्यांना असह्य झालें, त्यांनीं त्यांतून आपली सोडवणूक करून व्यावी अशी सोय या कायद्यांत झालेली आहे. या कायद्यानें घटस्फोटासाठीं स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या झंडी कोर्टाकडे धांवत जातील अशी ज्यांची समजूत असेल त्यांना ही भीति बाळगण्याचें खरोखर कारण नाही. घटस्फोट इतका सुलभ असावा, वाटेल त्या लहरीखातर तो मिळावा, स्त्रीपुरुषांच्या आ. ७

स्वैराचारांस त्यानें उत्तेजन मिळावें असा या कायद्याचा मुळांच हेतु नाही. ज्यांच्यावर रुढीनें अन्याय केला आणि सुखाचे दरवाजे दैवाच्या नांवावर ज्यांना कायमचे बंद झाले, त्या दुर्दैवी जीवांना या कायद्यानें आशेचा किरण दाखविला आहे. कायद्यामुळे घटस्फोट जास्तीत जास्त व्हावेत असा कायदे करणारांचा दृष्टिकोन नसून, जरूर त्या योग्य व न्याय्य ठिकाणीं स्त्रीपुरुषांची कुचंबणा होऊं नये एवढाच त्यांचा हेतु दिसतो. घटस्फोटाच्या कायद्यानें स्त्रीजीवनांतील अंधार कमी करण्याचा जो प्रयत्न डॉ. देशमुख व विधिमंडळानें केला त्याबद्दल स्त्रीसमाजानें त्यांना पुनःपुन्हां धन्यवाद दिले पाहिजेत. त्यांच्याबद्दल जेवढी कृतज्ञता व्यक्त करावी तेवढी थोडीच आहे.

असो; खालील कारणांवरून घटस्फोट मिळावयाचा आहे—

(१) नपुंसकत्व; (२) चार वर्षेपर्यंत टाकून देणें; (३) सात वर्षेपर्यंत नाहीसें होणें; (४) सात वर्षेपर्यंत असणारें वेड किंवा महारोग; (५) नवऱ्यानें दोन किंवा अधिक लग्नें केलीं असल्यास कोणत्याहि पत्नीस घटस्फोट घेतां येईल; (६) रखेली ठेवणें, (७) बायको जर दुसऱ्या कोणाची रखेली असेल, वेद्याव्यवसाय करीत असेल तर मात्र २० वर्षे संसार केलेल्या पतिपत्नीस २ व ६ कलमांखेरीज करून घटस्फोटाचा हक्क नाही.

‘नवभारत’ मासिकांत या कायद्यासंबंधीं लिहितांना श्री. ना. गो. चाफेकरांनीं, रखेली ठेवणें व व्यभिचार करणें यांतील अर्थभेद स्पष्ट केला आहे व असें दाखविलें आहे कीं नुसत्या व्यभिचारानें घटस्फोट मिळवितां येत नाही. दुसरी कोणी ठेवलेली बाई असल्यासच मिळतो. वास्तविक व्यभिचाराचे दुष्परिणाम व धोके जास्त ! असें असतांना कायद्याला तो संमत आहे, असें दिसतें. श्री. ना. गो. चाफेकरांचा हा आक्षेप रास्त वाटतो.

या कायद्यासंबंधीं लिहितांना श्री. ना. गो. चाफेकर पुढें म्हणतात, ‘पतिपत्नीपैकीं एकांनें दुसऱ्यास सोडून दिलें असतां वीस वर्षांचा काळ होऊन गेल्यावरसुद्धां कोणालाहि घटस्फोटाचा दावा आणतां येतो एवढी घटस्फोटाची हौस विधिमंडळाला वाटतें हें आश्चर्य आहे.’ २ व ६ या कलमांनुसार त्यांत घटस्फोटाची जी सवलत ठेवली आहे ती श्री. ना. गो. चाफेकरांना मान्य नाही. माझें म्हणणें थोडक्यांत असें कीं, ही सवलत आजच्या परि-

स्थितीला अपुरी आहे. वीस वर्षे प्रेमाने ज्यांनी संसार केला त्या पतिपत्नी-पैकी कोणी वेडे झाल्यास, महारोगी झाल्यास किंवा शरीरसौख्यास अपात्र झाल्यास कोणी कोणास सोडून देऊं नये हें पतिपत्नी-प्रेमाला खरोखरी साजेसेच आहे. असें प्रेम पतिपत्नीमध्ये खरोखरीच असेल तर-पुष्कळ टिकाणीं असतेंहि-समाजांतील किती तरी प्रश्न सोपे होतील; कित्येक प्रश्न नाहीसेच होतील; कित्येक कायद्यांची जरूरीच पडणार नाही; आणि असें झाल्यानें समाजांतील व्यक्तींचें वैवाहिक जीवन अधिक सुखी होईल.

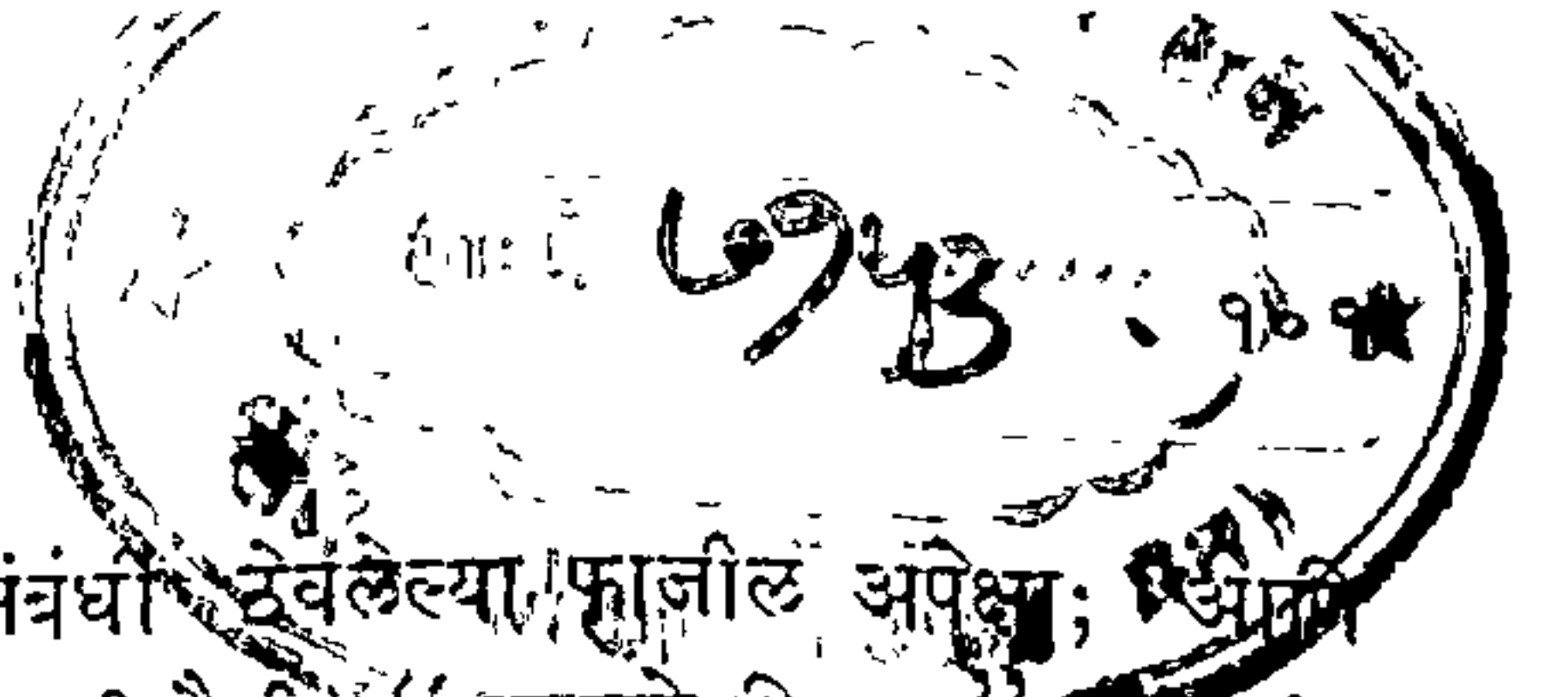
पण असें असतें काय ? याचें उत्तर अस्ति अगर नास्ति—कोणत्याच पक्षां देतां येणार नाही. म्हणूनच हौसेनें, उमेदीनें केलेले विवाह कधीं कधीं व्याधिसारखे होऊन बसतात. ज्यांनी लग्नाचे वेळीं “ धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरामि ” म्हणून हातांत हात घालून शपथ घेतली, त्यांनींच कांहीं अवधीनंतर घटस्फोटास तयार व्हावे हा एक भयंकर भेसूर विनोद आहे ! ‘वदतो व्याधाता’चें हें एक सुंदर पण भयानक उदाहरण आहे. ज्यांचे संसार प्रेमाने झालेले असतील त्यांचें ठीकच आहे. नाहींतर कित्येकांचे संसार वीस वीस वर्षे झाले, पण कसे झाले ह्या प्रश्नाचा विचार करण्यासारखा असतो. कित्येक नवरा-बायकोच्या उदाहरणांवरून हें उघड उघड दिसण्यासारखें असतें कीं, त्यांचें एकमेकांवर प्रेम असण्याचा आणि त्यांना मुलें असण्याचा कांहींहि संबंध नसतो. तरीपण त्यांच्या संसारास वीस वर्षे होतात. अशा बदसूर जोडप्यांना दूर राहाण्यास मिळेल किंवा शक्य झाल्यास दुसऱ्या विवाहाची संधि मिळेल तर हवी असते. पण वीस वर्षे संसार केला म्हणून दोन व सहा कलमांशिवाय इतर कलमान्वये त्यांना घटस्फोटाची सवलत मिळू नये हा त्या माणसांवर अन्याय आहे. नपुंसकत्व, वेड किंवा महारोग या कारणांस्तव तरी त्यांना घटस्फोट मिळणें जरूर आहे.

घटस्फोटाचे हे कायदे होण्यापूर्वी घटस्फोट घेण्यासारखी परिस्थिती समाजांत निर्माणच होणार नाही अशी काळजी घेणारे कायदे अगोदर पास व्हावयास पाहिजेत. आपलें नशीब सुधारण्याची संधी मिळणें जेवढें जरूर आहे त्याहिपेक्षां कोणाच्याहि वांट्यास दुर्दैवाचा भाग शक्य तितका येणारच नाही अशी व्यवस्था सुसंस्कृत समाजानें केली पाहिजे. अनुरूप वधुवरांची निवड होणें, त्यांच्या वयाला मर्यादा घालणें, तरुण मुली व म्हातारे पुरुष

यांच्या विवाहास कायद्याने बंदी घालणें, शिक्षणाचें बंधन सर्वत्र जारी करणें, वैद्यकीय तपासणी होणें; द्रव्यार्जिनाची पात्रता कांहीं प्रमाणांत तरी स्त्रीची व मुख्यतः पुरुषाची असणें, गृहसंसार व बालसंगोपनाचा शिक्षणक्रम मुलीनें पुरा करणें, व वधूवर एकमेकांस संपूर्ण पसंत असल्याची खात्री करून घेणें वगैरे सुखी संसाराचे जे ठोकळ नियम ते सक्तीनें अमलांत आणले गेले पाहिजेत. अशा पद्धतीनें ज्यांचे विवाह झाले आणि ज्यांनीं प्रेमानें वीस वर्षे संसार केला त्यांच्यावर हें बंधन घालणें अगदीं वाजवी आहे. असे स्त्रीपुरुष, विशेषतः स्त्रिया 'वीस वर्षे आपलें पटलें पण आतां पटत नाहीं' असें म्हणून घटस्फोट मागतील हें शक्य वाटत नाहीं.

पण या बंधनास अजून अवकाश आहे. अनुरूप वधूवरांची निवड सर्वत्र होतेच असें नाहीं. यापुढें होण्याची शक्यता आहे हें खरें. पण वीस वर्षे नको असेल त्या संसाराची कुचंबणा ज्यांनीं सहन केली त्या स्त्रीपुरुषांचें काय ? संस्कारांच्या दडपणांनीं ज्यांनीं संसार केले व घटस्फोटासाठीं मनाची तयारी करण्यांत ज्यांचीं वर्षे खर्ची पडलीं, त्यांच्या लग्नाला वीस वर्षे झालीं म्हणून त्यांस महारोग, नपुंसकत्व किंवा वेडासारख्या कारणास्तवहि घटस्फोट मिळू नये हा जुलूम आहे. घटस्फोटाची गोष्ट नवीन आहे व कायद्यानें ठरविलेल्या कारणाकरतां हि तो घेण्याची ज्यांना मनाची तयारी करणें अवघड असतें, अशांच्या दृष्टीनें पहातां वीस वर्षांची मर्यादा घालूं नये. पुनर्विवाह कायद्यानें संमत ठरून इतकीं वर्षे झालीं तरी कित्येक स्त्रिया लोकलजेमुळें दहा दहा वर्षे तशींच बालवितात व मग चाळीसाव्या वर्षीहि त्या लग्नाने तयार होतात. आतां त्यांच्या या चाळीसाव्या वर्षीच्या लग्नास जर बंदी केली तर त्यांची अवस्था फार कठीण होईल. तेव्हां अनुरूप विवाहांची व्यवस्था अस्तित्वांत येईपर्यंत तरी ही वीस वर्षांची मर्यादा घालावयास नको होती.

परंतु त्यापूर्वीं पूर्वीपेक्षां आजच्या काळांत घटस्फोटाची आवश्यकता जास्त कां उत्पन्न झाली हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. पूर्वीच्या संसारांत सुख होतें; दुःख नव्हतें असें म्हणतां येत नाहीं. पण त्या दुःखाला वाचा नव्हती. आतां दुःख बोलकें झालें आहे. पण आजच्या संसारांतील दुःखाचीं कारणें पूर्वीच्या कारणांहून भिन्न आहेत. त्यांतील अनेक कारणांपैकीं महत्त्वाचें

एक कारण, एकमेकांनीं एकमेकांसंबंधी ठेवलेल्या फाजील अपेक्षा; आणि दुसरें, समाजांतील स्त्री-पुरुषांची वाढती मैत्री. “आमचे विवाह” या लेखांत व्यवहाराबाहेर अपेक्षा ठेविल्या म्हणजे माणसाला दुःखी व्हावें लागतें हें मी सांगितलेंच आहे. आतां आजच्या आधुनिक समाजांत आधुनिक स्त्रीपुरुषांनीं सरमिसळ वागावें कीं नाहीं, वागावयाचें असल्यास त्याच्या मर्यादा कोणत्या हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. किंवाहुना विवाहाचें सुखदुःख पुष्कळसें या गोष्टी-वरच अवलंबून असतें. काळ किती सुधारला आणि माणसें कितीहि आधुनिक झालीं तरी पतिपत्नींनीं एकमेकांवद्दल एकनिष्ठपणाची अपेक्षा करणें ही अगदीं स्वाभाविक वृत्ति आहे. पण सुधारणेच्या गोंडस नांवाखालीं परस्त्री-पुरुष पुष्कळदां मर्यादेपेक्षां जास्त सहवासांत येतात. आणि सहवासांत आल्यानंतर सहवासाचें रूपान्तर नको त्या गोष्टींत होऊं लागतें. कित्येकदां स्त्रिया भावडेपणानें, स्त्रीस्वातंत्र्याच्या खोऱ्या कल्पनांनीं भारून जाऊन पुरुषांशीं मैत्री करतात. पण पुरुषाची शिकारीवृत्ति आजच्या काळांतहि पूर्वीइतकीच जागृत आहे. कांहीं सुजन सोडल्यास कोणत्याहि प्रसंगीं सर्वसामान्य पुरुष स्त्रीकडे बहुधा शिकारीवृत्तीनें “सावज” म्हणून पहाण्याचें कधींहि विसरत नाहीं. सुशिक्षित स्त्रीलाहि कधीं कधीं याचा पत्ता नसतो, तर कधीं कधीं कळत असूनहि प्रतिकार करण्यास तिचा आधुनिक दुवळेपणा आडवा येतो. आणि यांतूनच मग गृहकलहाचें बीज जन्मास येतें. एकमेकांस अनुरूप असूनहि तिसऱ्या माणसाच्या मैत्रीच्या निमित्तानें वेवनावास सुरुवात होते. अशा या नाजूक वावर्तींत पतिपत्नींनीं आपल्या दोघांच्या मुखासाठीं या अगांतुक तिसऱ्या माणसाची हकालपट्टी वेळींच केली तर सारें ठीक होतें. नाहीं तर नसत्या गोंधळांत सांपडून घटस्फोटाच्या दारुण विपत्तींत निष्कारण पडावें लागते.

एवढ्यासाठीं स्त्रीपुरुषांनीं-विशेषतः स्त्रियांनीं कितीहि सुधारणा केल्या तरी चालतील, कोणत्याहि क्षेत्रांत आपली बुद्धी चालविली तरी चालेल. पण स्त्री-पुरुषांतील योग्य त्या अंतराचें उल्लंघन मात्र कदापिहि करूं नये. आजच्या काळांत आणि इथून पुढें नोकरी व्यवसायाच्या निमित्तानें स्त्रीपुरुषांचा सहवास वाढता रहाणें अपरिहार्य आहे. तरी पण तितक्यास जितकें ठेवणें हा नियम पाळतां येण्यासारखा आहे. स्त्रियांना स्वातंत्र्य हवें असलें तरी ज्या

स्वातंत्र्यानें संसारावर निखारा ठेवण्याची पाळी येईल असल्या स्वातंत्र्याच्या खोऱ्या भुलभुलावणींत त्यांनीं कधींहि फसूं नये. एवढेंच नव्हे तर आपल्या पतीचा संपूर्ण विश्वास संपादन करण्यासाठीं या बाबतींत कांटेकोर वागावें लागलें तरी तीं बंधनें अवश्य घालून घ्यावीत. फार तर पतीनेंहि हीं बंधनें पाळावीत असा आग्रह धरावा. पण एकमेकांनीं एकमेकांचा विश्वास मात्र कधींहि गमावूं नये.

मार्चच्या “ नवभारत ” मासिकाच्या अंकांत “ आधुनिक विवाह असुखावह होणें अपरिहार्य आहे काय ? ” या शीर्षकाखालीं प्रा. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर यांनी एक अत्यंत मार्मिक असा लेख लिहिला आहे. ज्यांनीं वाचला नसेल त्यांनीं, विशेषतः आजच्या तरुणतरुणींनीं, अवश्य वाचण्याजोगा आहे. संभ्रमांत पडलेल्या व्यक्तींना या लेखापासून पुष्कळच शिकतां येण्यासारखें आहे. ते म्हणतात, “ आजच्या काळांत स्त्री-पुरुष आधुनिकतेच्या खुळचट कल्पनांनीं हे ‘ Problems ’ निष्कारण वाढवितात असें आढळून येईल. आधुनिक स्त्रीची सवत दहांतील नऊ उदाहरणांत, तिनेंच कौतुकानें घरांत आणलेली, ‘ Introduce ’ करून दिलेली एके काळची मैत्रीण असते असें आढळून येईल. नवऱ्याला न आवडणारा, स्त्रीचा स्नेही देखील बहुधा त्यानेंच आधुनिकतेच्या प्रौढीनें उत्तेजिलेला एके काळचा “ स्नेही ” च असतो. या बाबतींत स्त्रीनें पुरुषावर आणि पुरुषानें स्त्रीवर नियंत्रण घालणें अनुदारपणाचें, भित्रेपणाचें आणि मागासलेपणाचें लक्षण समजण्यांत येतें. “ आपल्याला नाहीं त्याचें काहीं वाटत ” ...इ. इ. म्हणणाऱ्या पतींच्या घरांतील प्रेमाचें आणि विश्वासाचें वातावरण नाहीसें होऊं लागलें, तरी त्यावर उघड दिसणारा इलाज करणेंहि त्यास कमीपणाचें वाटतें. आणि इकडे स्त्री तर मोहाच्या ओढीमुळें सारखी घसरत असते. ”

प्रीतिविवाह व्हावेत असें आपण म्हणतो; पण प्रीतिविवाह करणारांवर प्रीति टिकविण्याची जबाबदारी असते हें ते विसरतात. विवाह कोणत्याहि पद्धतीनें केला तरी पतिपत्नीप्रेम टिकून रहावें, वाढावें, यासाठीं बंधनें पाळणें एकमेकां-साठीं त्याग करणें, तडजोडीनें वागणें इत्यादि गोष्टी अगदीं अपरिहार्य आहेत. उलट प्रीतिविवाह करणारांच्यावर आपली प्रीति सांभाळण्याची जास्त जबाबदारी आहे. ही जबाबदारी जे ओळखून वागत नाहीत त्यांचा स्वतःचा

तर नाश होतोच; पण जबाबदार प्रेमविवाहित माणसांनाहि वेजवावदारांच्या मालिकेंत विनाकारणच जाऊन पडावें लागतें. असो.

तेव्हां विवाह कोणत्याहि पद्धतीनें झाला तरी आपली जबाबदारी ओळखून वागण्याचें त्यांनीं सतत ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. एकमेकांपासून व्यवहार्य अपेक्षा आणि एकमेकांवद्दलची निष्ठा, या दोन गोष्टी जर वधुवरें कसोशीनें सांभाळतील तर घटस्फोटाचे प्रसंग पुष्कळच कमी येतील.

शिवाय पतिपत्नींचें पटत नाहीसं झाल्यावर मानसशास्त्रीय दृष्ट्या, शारीरिकदृष्ट्या त्यांचें कां पटत नाही याचा शोध लाविला पाहिजे; व त्याप्रमाणें त्यावर उपाय झाले पाहिजेत. तडजोडीचा प्रयत्न शक्यतों केला पाहिजे. संसार ही तडजोड आहे. पाश्चात्य देशांतहि घटस्फोट देण्यापूर्वी असे प्रयत्न होतात. विचार करण्यास अवधि देतात. आणि घटस्फोटानंतरहि सहा महिने विवाह करण्यास परवानगी देत नाहीत (आपल्या कायद्यांतहि तसेंच आहे). यामुळे कित्येक जोडप्यांचें पुन्हां सूनूत जमतें. कित्येक जोडप्यां घटस्फोट घेऊनहि पुन्हां त्याच व्यक्तीशीं विवाहबद्ध होतात. हें सारें पाहिल्यावर घटस्फोट घेण्यापूर्वी तडजोडीचेच प्रयत्न होणें किती जरूर आहे याची खात्री पटेल. या उपरहि ज्यांचें पटत नाही त्या दुर्दैवी जीवांना घटस्फोटाशिवाय दुसरा उपाय उरत नाही. असो.

कलम २ मधील वर्णनाप्रमाणें चार वर्षे एखाद्यानें एखाद्यास टाकलें तर ज्या व्यक्तीला टाकलें तिला फिर्याद करतां येतें हें बरोबर आहे. पण ज्यांनीं दुसरी व्यक्ती आपणांस नको म्हणून टाकली, त्या टाकणाऱ्या व्यक्तीला, ती पुरुष अगर स्त्री असो—घटस्फोट मागतां येतो कीं नाही याचा उलगडा होत नाही. नवऱ्यानें बायकोस टाकलें तर तिच्यावर अन्याय होतो म्हणून घटस्फोटाच्या मार्गानें तिनें न्याय मिळविणें हें ठीक झाले. पण ज्याला ती स्त्री नको म्हणून त्यानें टाकली, ती त्यानें ' टाकली ' म्हणून, नको असलेली बायको त्याच्या गळ्यांत घालणें हा त्याजवर अन्याय नव्हे काय ? यामुळे त्याला घटस्फोट मिळणार नसेल तर द्विभार्याप्रतिबंधक कायद्यांत तो विनाकारण अडकून पडेल. अशा उदाहरणांत पतिपत्नी समजूतदार असतील तर ' आम्हीं एकमेकांस टाकलें आहे ' असें सांगून सुटका करून घेतील. पण यांपैकी

एखाद्याच्या मनांत दुमन्याला अडकवून ठेवण्याचेंच आलें, तर संबंध नसूनहि तें होतें असें सांगून त्याला दुमन्याचें नुकसान करतां येईल.

असें होतां कामा नये. एवढ्यासाठीं चार वर्षे टाकल्यानंतर घटस्फोट मिळण्याचें जें कलम आहे त्यांतच स्वभावभिन्नतेमुळें ज्यांचें पटत नाहीं त्या-पैकीं कोणी एकानें दुसऱ्यास टाकून दिल्यासच चार वर्षांनंतर त्यांना घटस्फोट मिळावयास हवा. या संबंध कायद्यांत हाच अपुरेपणा आहे कीं यांत फक्त शारीरिक व्याधींचाच विचार केला आहे. पण संसार केवळ शरीरसंबंधावर सुखी होत नाहीं. किंबहुना शरीरसंबंध रहाण्यासहि मानसिक आपलेपणाचा थोडासा तरी अंश असावा लागतो. या कायद्यांत मनानें विजोड असणाऱ्या पतिपत्नींचा कांहींच विचार करण्यांत आलेला नाहीं. महारोग, नपुंसकत्व, किंवा वेड इत्यादि कारणास्तव घटस्फोट जरूर मिळाला पाहिजे हें खरें. पण वरील बहुतेक सर्व कारणांपेक्षां मानसिक दृष्ट्या जीं पतिपत्नी अत्यंत विजोड आहेत, दोन टोकांचीं दोन आहेत, जीं एकमेकांना विटून गेलीं आहेत, तड-जोडीच्या पलीकडे ज्यांच्या मनाची अवस्था गेली आहे, अशा स्त्री-पुरुषांचीं उदाहरणें जास्त आहेत. अशा बदसूर जोडप्यांची या कायद्यानें काय सोय केली आहे?

शारीरिक दृष्ट्या एकमेकांना अनुरूप असल्यामुळें संतति निर्माण करून राष्ट्राच्या संपत्तींत भर घालणारी पतिपत्नी कित्येकदां मनानें एकमेकांपासून हजारों योजनें दूर असतात. शारीरिक अव्यंगता ही एकच गोष्ट संसार सुखाचे होण्यास पुरेशी आहे काय ? महारोगासारखीं दिसण्यांत भडक वाटणारीं कारणें दाखवितां आलीं नाहींत तरी स्वभावाच्या आत्यंतिक भिन्नतेमुळें, बौद्धिक विषमतेमुळें, एकमेकांवद्दल प्रेमभावनाच नसल्यामुळें, एकमेकांना एकमेकांचा अगदीं वीट आल्यामुळें, मनाविरुद्ध, फसवून तरुण किंवा वयस्क वराशीं लग्न लाविल्यामुळें; लग्न करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांपैकीं एक अत्यंत स्वच्छ तर दुसरा अगदीं गलिच्छ असल्यामुळें, सुशिक्षित असूनहि आळशी, क्रिया-शून्य, केवळ चैनी, उधळ्या असल्यामुळें—अशा अनेक कारणांनीं स्त्रीपुरुषांचे आजचे कित्येक संसार, एकत्र राहूनहि, प्रेमाभावीं, एकमेकांवद्दल आदरभाव व विश्वास न वाटल्यामुळें, विच्छिन्न झालेले आहेत. एकत्र डांबलेल्या या नवरा-दायकोचीं मनें अत्यंत दुरावलेलीं, विस्कळित झालेलीं असतात. कायद्यानें

जवळ रहाणारीं हीं जोडपीं एकमेकांचा तिरस्कार करीत असतात. एकमेकांच्या भेटीसाठीं तळमळण्याऐवजीं, आठ-पंधरा दिवस दर्शन न घडेल तर वरें असेंहि त्यांना वाटतें.

एकमेकांना अनुरूप नसल्यामुळें मनांतून दुःखीकष्टी असणारीं, निराश, उदास मनानें जीवन जगणारीं अनेक माणसें जोडपीं म्हणून समाजांत वावरत असतात. त्यांना जोडपीं तरी कसें म्हणावें आणि तीं रहात असलेल्या बराला घर, त्यांच्या व्यवहाराला संसार तरी कसा म्हणावा हा मोठाच प्रश्न आहे. ते एकमेकांशीं कधीं सरळ बोलणार नाहीत; कारण सरळ बोलण्याइतकीहि आपुलकी त्यांच्यांत शिल्लक राहिलेली नसते. कधीं बरोबर फिरायला, नाटक-सिनेमाला जाणार नाहीत; कारण त्यांना एकमेकांचें आकर्षणच नसतें. ‘ही माझी पत्नी’ किंवा ‘हे माझे पतिराज’ अशी आतसुहृदांमध्ये ओळख करून द्यायला ते कधीं उत्सुक असणार नाहीत, कारण त्यांना एकमेकांचा अभिमानच नसतो. ते कधीं एकमेकांना उत्तेजन देणार नाहीत. कारण परस्परांत कौतुकच शिल्लक राहिलेलें नसतें. मात्र समाजाला भिऊन आणि नैसर्गिक वासनांवर जय मिळविणें कठीण म्हणून त्यांचे केवळ शारीरिक संबंध कायम असतात, इतकेंच !

‘प्रणय’ या शब्दार्थाची केवढी भयंकर थड्डा आहे ही ! हा काय संसार आहे ? संसाराची सुरुवात ही दोन व्यक्तींच्या सुखापासून होते. त्या दोन व्यक्तींनाच जर एकमेकांच्या सहवासांत सुख वाटत नसेल तर त्यांना एके ठिकाणींच डांबून ठेवण्याचा अट्टाहास कां ? यापासून कोणाचा फायदा आहे ? अनुरूप असलेल्या स्त्रीपुरुषांना मानापमानाच्या, उच्च-नीचतेच्या व इतर लौकिक कारणांसाठीं कायमचे दूर ठेवून एकमेकांबद्दल जिह्वाळा नसलेल्या स्त्रीपुरुषांना संसार करायला भाग पाडणें हा निव्वळ अत्याचार आहे.

अशा बळजबरीच्या संसाराचा गाडा कसावसा रेटीत नेणारीं अनेक जोडपीं मी पहातें आहे. माझ्याप्रमाणेंच तीं इतरांनाहि दिसत असलींच पाहिजेत. उदाहरणादाखल सांगतें. एका मुलानें आपल्या वयाच्या २८ व्या वर्षीं वडील माणसांच्या संमतीनें एका मुलीशीं लग्न केलें. पण लग्न झाल्यादिवसापासूनच ती त्याला आवडेनाशी झाली. कितीतरी दिवस माहेरचीं माणसें आणि सासरचीं माणसें यांच्यांत बोलाचाली सुरू होती. माहेरच्यांनीं मुलाला

दोष द्यायचा आणि सासरच्यांनीं मुलीला दोष द्यायचा. लग्न केलेला मुलगा फक्त एकच उत्तर देई, “मी या मुलीला नांदवणार नाहीं. ती मला आवडत नाहीं.” या साऱ्या भांडाभांडींत त्या मुलीचे हाल विचारूं नका. सासरच्यांनीं तिला माहेरीं आणून पोंचवावी, माहेरच्यांनीं तिला सासरीं आणून गुदरावी. सासरचीं माणसें म्हणत “आम्ही तुला सांभाळणार नाहीं.” माहेरचीं माणसें म्हणत “जीव गेला तरी तुला नवऱ्याच्या घरीच राहिलें पाहिजे. नाहींतर आमची अन्न जाईल.” अशावेळीं त्या मुलीनें काय करावें ? तिला सासर किंवा माहेर यापैकीं कोणतेंच घर “आपलें” न वाटलें तर तिची काय चूक आहे ? जो तो स्वतःची कातडी बचवावयाला पाही आणि मुलीलाच दोष देई. कारण कांहींहि घडो, दोष शेवटीं स्त्रीच्या मार्यां फुटावयाचा ही समाजाची रीत आहे. खरोखरी ती मुलगी कांहीं म्हणाली नाही कीं “हा नवरा मला नको.” पण नवऱ्याला जर ती लग्न झाल्या दिवसापासूनच आवडली नाही तर लग्नापूर्वीं पहातांना त्याची अकल कुठें गेली होती ? अखेर मोठ्या मिनतवारीनें त्यानें तिला घरीं ठेऊन घेतली नि केवळ निसर्गाचा विजय म्हणून त्या बाईला दोन मुलें झालीं. पण ती बाई त्याच्यावर धुसफुसत असते. तो नवरा तिच्यावर चडफडत असतो. आपला हा चडफडाट झांकून ठेवण्याची काळजीहि ते घेत नाहीत. आणि लोक त्यांच्या या वागण्याला नांवे ठेवून म्हणत असतात “कसं कां असेना, पण संसार करताहेत !”

एका मुलीचें नवीनच लग्न झालें. लग्न झालें आणि चार दिवसांनीं ती मुलगी परत आली. ती कां परत आली हें ती घरीं आईबापांना धड सांगेना. नुसतें रडत राही. जावई मुलीला घेऊन जाईल म्हणून बापानें महिनाभर वाट पाहिली. जावयानें एका अक्षरानेंहि विचारपूस केली नाही. मुलीच्या बापाला मान-अपमान नसतो; आणि जगांतील सारी लाज त्याच्या वांट्याला आलेली असते. तेव्हां अखेर तो स्वतःच मुलीस सासरीं घेऊन गेला. जावयानें बायकोस ठेवून घेण्याचें साफ नाकारलें. कारण विचारतां त्यानें सांगितलें, “मला लग्नापूर्वीं जी मुलगी तुम्ही दाखविली ती ही नव्हे. तुम्ही मला फसविलें.”

अगदीं धडधडीत खोटी गोष्ट त्यानें मुलीच्या बापाच्या मार्यां मारली. त्यानें असला खोटा व्यवहार मुलींच केलेला नाही. त्यानें जावयाला समजा-

वून, आर्जवून, रागावून, धमकावून नाना प्रकारें सांगितलें. पण जावयानें जी पाठ फिरविली ती कायमची.

पण आपली अत्र टिकावी म्हणून बापानें मुलीला जावयाच्या घरीं तशीच दोन महिने बळजबरीने ठेविली. पण या अशा पतिगृहीं राहाण्याचें दुःख मुलीला कितो असह्य झालें असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. नवरा तिच्याशीं बोलेना, तिच्या हातचें खाईना, कोणी आलें म्हणजे तिरसटा-सारखें वागावें. “ही माझी बायको नाहीं.” असें म्हणावें. “तुझ्यावर फिर्याद करीन.” अशा तिलाच धमक्या द्याव्या. आणि सान्या गांवांत— तिच्या तोंडावर सुद्धां— “हिच्या बापानें मला फसविलें.” असें सांगावें. अशा परिस्थितींत त्या मुलीनें कसे दिवस काढावे ? अखेर ती बापाच्या घरीं परत आली. आतां बापाचें घर तिचें राहिलें नाहीं. स्वतःचें घर निर्माण होण्यापूर्वीच मोडून गेलें. नवऱ्याच्या नांवाची काळी पोत गळ्यांत घालून मात्र राहिलें पाहिजे. कां तर ही त्याची बायको नसली तरी तो तिचा नवरा आहे ना ! शिवाय तो उजळ माथ्यानें हिंडतो आहे. हिचें मात्र विचारीचें काळें तोंड !

पण बापानें जेव्हां जावयावर फिर्याद केली तेव्हां त्याचीच एकेक लफडीं बाहेर आलीं. आतां अशा परिस्थितींत बायकोनें काय नवरा नेईल, मग मी संसार करीन अशी वाट पहात बसावयाचें ? उलट स्वाभिमानी मुलगी म्हणेल कीं, “मी परत अशा नवऱ्याकडे जाणार नाहीं.” अशा मुलीला घटस्फोट मिळणेंच जरूर आहे.

एका मुलीचें नवीनच लग्न झालें. पण तिला असें आढळून आलें कीं नवरा अत्यंत अस्थिर वृत्तीचा आहे. आज इथें विन्हाड कर कीं लगेच दुसऱ्या जागीं जा. आज ही नोकरी कीं उद्यां तिचा मागमूस नाहीं. खोटें बोलणें तर इतकें पांचवीला. पुजलेलें कीं त्याच्या कोणत्याच बोलण्यावर विश्वास म्हणून ठेवण्याची सोय नाहीं. पान, तंबाखू, सिगरेट हीं त्याचीं कायम व्यसनं आणि स्वभाव असा तिरसटलेला, पिसाटलेला कीं तो घरांत आला कीं आपला कर्दनकाळ आला, राक्षस आला असें त्या मुलीला वाटे. त्याची संगत सोबत चांगल्या लोकांची नाहीं, तो चोऱ्या करतो ही गोष्ट एक दिवस या मुलीला कळली आणि तिच्या काळजानें ठाव सोडला.

मनानें जशी ही विरुद्ध टोकांची निघाली तशीच वैषयिक असंतुष्टताहि त्यांच्यांत प्रथमपासूनच निर्माण झाली. त्याच्या भीतीची तिनें इतकी हाय खाह्ती कीं एक दिवस ही मुलगी माहेरीं पळून आली. वाटेल तें केलें तरी ती नवऱ्याकडे जाण्यास मुळींच तयार नाहीं. तिला त्याचा इतका वीट आला आहे कीं त्याचें नांवसुद्धां ती ऐकावयास तयार नाहीं. अशा स्त्रीला ‘तू आपल्या नवऱ्याशीं तडजोड कर’ असें सांगणें शहाणपणाचें आहे काय ? तिनें काय उभा जन्म चोराला पतिदेव मानून काढावयाचा ?

ज्यांच्यावर असे प्रसंग आले आहेत त्या स्त्रीपुरुषांना मुद्दाम भेटून मी विचारलें आहे. त्या साऱ्यांचा घटस्फोटाला संपूर्ण पाठिंबा आहे. ज्यांना “घटस्फोट” मान्य नाहीं तीं माणसें भरल्या पोटीं दुसऱ्यांना उपदेश करीत असतात. पण ज्या स्त्रीपुरुषांचे स्वभाव, मनोवर्म विरुद्ध टोकांचे निघालेले आहेत आणि ज्यांना जमवून घेणें, तडजोड करणें कष्टाचें झालें आहे, ते स्त्रीपुरुष एकत्र राहतात खरे. परंतु दोन चार स्त्रियांनीं तर माझ्याजवळ अक्षरशः असे उद्गार काढले आहेत. कीं “काय सांगूं हो; मला हिंमत नाहीं म्हणून. नाहीं तर असं वाटतं कीं या नवऱ्याचं तोंड पाहूं नये. मिळमिळीत सौभाग्यापेक्षां धडधडीत वैधव्य बरं. शक्य असतं तर एखाद्या अनुरूप माणसाशीं लग्न करून सुखी झालें असतें. पण काय करणार ?”

एका पन्नास वर्षे उलटलेल्या बाईनें एक दिवस आपलें मन मोकळें केलें. नवरा म्हणजे नुसता खवीस. साधें बोलायचें तें सुद्धां अंगावर धावून आल्यासारखें. “तूं हेंच केलें नाहींस, तूं तेंच आणलें नाहींस, मला तूं विचारीतच नाहींस, माझी तुला पर्वाच नाहीं. मी जेवावें असें तुला वाटतच नाहीं. भाजींत मुद्दामच मीठ जास्त घातलेंस, अमक्याशीं बोललीस, तमक्याच्या घरीं गेलीस, तुझ्या बायकाच घरीं फार येतात.” एक न दोन; सतराशें तक्रारी त्यानें उकळून काढाव्या आणि कांहीं कारणानें चार आठ दिवसांनीं तिला मारावें.

त्यांतून सदा ह्याच्या प्रकृतीला कांहीं ना कांहीं होत असावयाचें. एक दिवस तव्येत धड नाहीं. गलिच्छ तर इतका कीं त्याच्याकडे पाहातांच किळस यावी. “जुम्मे की जुम्मे” आंघोळ. कपडे सदा किटलेले,

विटलेले. पान-तंवाखूचा तोवरा तोंडांत तिन्ही त्रिकाळ. पानाचा चोथा तोंडांत सतत ठेवून ठेवून वापड्याचें एक गालफड कायमचें फुगून राहिलें होतें. लग्न झाल्यापासून त्याचीं तस्तें विसळतां विसळतां त्या बाईचा हात झिजला. एवढें करून माणसाचें बोलणें दाहू प्यायल्यासारखें. किती केलें तरी त्याच्या मनास म्हणून येत नसे.

तो एकदां खूप आजारी झाला. इतका कीं तो बरा होईल असें कांहीं कोणास वाटलें नाहीं. वायको शुश्रूषा करीत होती. याची तक्रार चालूच होती. या दुखण्यांत तो मरणार हें भाकीत साऱ्यांनींच केलें होतें. पण तो मरणार या कल्पनेनें बाई कांहीं घाबरून गेली नाहीं. उलट न मरतां जेव्हां तो तिला छळायला पुन्हां बरा झाला तेव्हां तिनें आपल्या नशिवाला हात लावला.

माणसांना आपले विचार, आपलें मनोगत स्पष्टपणें बोलून दाखविणें शक्य नसतें. पण विपरीत संसार गळ्यांत पडला म्हणजे स्त्रीपुरुष एकमेकांना इतकीं विटून जातात कीं घटस्फोटाशिवाय, सेपेरेशनशिवाय त्यांना दुसरा मार्गच नसतो. माणसें कांहीं सुखासुखी एकमेकांचा तिरस्कार करीत नाहींत. पण त्यांच्या बेवनावाचीं कारणें महारोगासारखीं दृश्य नसलीं तरी परिणामाच्या दृष्टीनें तशींच भयंकर असतात. अशा परिस्थितींतील स्त्रीपुरुषांचा दुःख निवारणाचा उपाय म्हणजे घटस्फोटच होय.

वटसावित्रीची पूजा करणाऱ्या सर्वच स्त्रिया जन्मोजन्मीं हाच पति मिळूं दे अशी खरीच प्रार्थना करीत असतात काय ? कांहीं स्त्रियांना पति-प्रेमाचा लाभ झालेला असतो. त्यांच्या अंतःकरणांत भक्तिभाव असतोहि. अशा स्त्रियांचें खरोखरीच पतीवर आत्यंतिक प्रेम असतें. त्या मनापासून जन्मोजन्मीं हाच पति मिळावा म्हणून देवाजवळ मागणें मागतात. पण अशा फारच थोड्या. ज्यांचें साधारण पटत असेल त्या म्हणत असतील, “या जन्मीं तरी हा असूं दे. पुढच्या जन्माचें पुढें पाहतां येईल.” परंतु ज्यांच्या संसारांत रोज धुसफूस, भांडणतंडे चालूं असतात त्या स्त्रिया लौकिक आचार म्हणून वटसावित्रीला हात जोडतात. पण ज्याच्याशीं पटतच नाहीं तोच सहचर मला पुन्हां लाभूं दे असें म्हणणें हा बेडेपणा नाहीं काय ? पण विचाराऱ्या स्त्रिया ! लौकिक आचार पाळतात. भटजी बडबडत

असतो. त्या ऐकत असतात. “मम” म्हणा, म्हटलें “मम !” हात जोडा, जोडले हात. प्रार्थना करा, केली प्रार्थना. पण प्रार्थनेंतील अर्थ आणि मनांतील भावार्थ यांत किती जमीनअस्मानाचें अंतर असेल याची नुसती कल्पनाहि कोणी करीत नाही.

एक बाई नवऱ्याच्या जाचानें कंटाळून गेली आणि अखेर तिनें विहिरींत जीव दिला. जीव दिला खरा पण तो गेला नाही. जीव जावा म्हणून पाण्यांत उडी टाकली आणि जीव जातो, म्हणून घाबरून मग ओरडूं लागली. कुणी तरी मग तिला बाहेर काढली.

पण हिच्या डोक्यांत जीव देण्याचें वेड आहे असें समजल्यामुळें नवरा तिला जास्तच छळूं लागला. सारखा तिच्यावर कोणाचा तरी पहारा. बाहेर जायचें नाही. जास्त बोलायचें नाही. नुसतें काम करायचें. कैद्याचें जीवन जवळ जवळ तिच्या वांट्याला आलें. याचा परिणाम शेवटीं असा झाला कीं त्या बाईला वेड लागलें. वेडांत ती नवऱ्याला शिव्या देई. त्यानें जो छळ केला त्याचा पाटा वाची. आणि “तुझा सूड घेईन” असें म्हणून व शिव्या देऊन ती त्याला मारायला धावे. माणूस एकदां विटला म्हणजे त्याला किती वीट येतो हें तिच्या बोलण्यावरून समजे. नवरा समोर आला कीं तिचें डोकें जास्तच भडकून जाई. अखेर डॉक्टरच्या सल्ल्यावरून तिला नवऱ्याचें दर्शनसुद्धां घडणार नाही अशा ठिकाणीं नेऊन ठेविली तेव्हां ती कांहीं प्रमाणांत सुधारली.

आतां या केसमध्ये नवऱ्याची मारहाण ही जखमा होण्यापर्यंत नव्हती. पण ज्याला छळण्याची कला अवगत आहे तो न मारतांहि अनेक प्रकारें छळूं शकतो. आजच्या कायद्यानें, मारहाणीचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणजे अंगावरील वळ, जखमा दाखविल्यासच तिला घटस्फोट मिळावयाचा आहे. तसें तर नाही. पण या नवरात्रायकोचें इतकें हाडवैर निघालें कीं शेवटीं त्या बाईला वेड लागलें. अशा स्त्रीला नवऱ्याशीं पटत नाही यास्तव घटस्फोट मिळावयास नको काय ?

उलट ती वेडी झाली म्हणून सात वर्षे वाट पाहून ती ठार वेडी झाल्यावर याला मात्र घटस्फोट मिळावयाचा. पण ज्या कारणानें तिला वेड

लागलें त्या कारणास्तव वेड लागण्यापूर्वीच तिला घटस्फोट कां मिळूं नये ? अशा प्रकारच्या स्त्रीपुरुषांचो या कायद्यांत कांहींहि सोय नाहीं.

असा एक प्रश्न विचारला जातो कीं, जी स्त्री घटस्फोट घेणार तिच्याशीं पुनर्विवाह करण्यास जर तिला अनुरूप वर तयार नसेल तर घटस्फोटानंतर तिची स्थिति आर्गीतून उठून फुफाऱ्यांत पडल्यासारखी होईल. पण घटस्फोट मागणाऱ्या सर्वेच स्त्रियांना विवाहच करावयाचा असतो असें नाहीं. उदाहरणार्थ, आपण असें समजूं या कीं एक स्त्री नर्स आहे. तिला २-३ मुलें आहेत. नवरा द्रव्यार्जनाचें काम करीत नाहीं. हिच्या जीवावर सारा चरितार्थ चालावयाचा. पण हा रोज विक्षिप्तपणा करून तिला त्रास देतो. “ हिला नोकरीवर ठेवूं नका ” म्हणून तिच्या वरिष्ठाला जाऊन सांगतो. “ हिचें बिन्हाड ठेवूं नका ” म्हणून घरवाल्याला सांगतो. वाटेल तेव्हां घरांतून नाहींसा होतो. आणि वाटेल तेव्हां धूमकेतूसारखा उगवून हक्कानें घरांत राहतो. बायकोनें मिळविलेले पैसे बळजबरीनें खर्चासाठीं मागून नेतो. भांडण तंटे करतो. प्रसर्गीं मारहाणसुद्धां करतो. अशा नवऱ्याचा जाच नको म्हणून या बाईस घटस्फोट हवा असतो. ती याच्यावर आर्थिकदृष्ट्या मुळींच अवलंबून नसते. उलट हाच तिच्या द्रव्यावर वाटेल तेव्हां डल्ला मारणार. तिच्या वैवाहिक जीवनाचें केव्हांच वाटोळें झालेलें असतें. अशा स्त्रीला त्याचें नांव लावण्यापलीकडे कांहींच उपयोग नसतो; मग ही व्याधी हवी कशाला ? कायद्यानेंच त्याचा संबंध तुटला म्हणजे वाटेल तेव्हां येऊन हा आपल्याला त्रास तरी देणार नाहीं एवढ्या समाधानासाठीं तिला घटस्फोट हवा असतो.

परंतु ही स्त्री मिळवती असल्यानें हा प्रश्न सुटला. जी स्त्री मिळवती नाहीं तिची वाट काय ? तिनें नवऱ्याचा जाच सहन करीत रहावें काय ? तिच्यासाठीं विभक्तीकरणाचा उपाय कायद्यानें काढला आहे. रोज भांडण-तंटे करीत असंतुष्ट रहाण्यापेक्षां तिला वेगळें ठेवावें आणि तिच्या चरितार्थाची संपूर्ण सोय नवऱ्याच्या मिळकतीप्रमाणें करण्यांत आली म्हणजे झालें. आणि तशी सोय कायद्यानें केली आहे.

बरें, एखाद्या पुरुषास घटस्फोट व्यावयाचा असेल तर घ्यावा. परंतु घटस्फोटित पत्नीच्या चरितार्थाची सोय तो आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी नसल्यास

त्यानैच लाविली पाहिजे, असा कायद्याचा आधार त्या स्त्रीस असला म्हणजे झालें.

स्त्रियांप्रमाणेंच पुरुषांचीहि अशी कुचंबणा होत असेल. पण अशा दुर्दैवी लोकांत स्त्रियांची संख्या अधिक आहे. कारण पुरुषानें या ना त्या उपागानें आपला मार्ग अशा आपत्तींतून शोधून काढलेला आहे. आज जरी दुसऱ्या लग्नाला कायद्यानें बंदी असली तरी कायदा होण्यापूर्वी पुरुषानें दुसरें लग्न करून आपलें समाधान मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रीची मात्र दुर्दशाच होत आली आहे.

अशीं किती उदाहरणें सांगावीं प्रत्येक व्यक्तीला—मग ती स्त्री अगर पुरुष कोणीहि असो—सुखी होण्याचा अधिकार आहे. तो अधिकार घटस्फोटाची सोय नसल्यामुळें हिरावून घेतला जातो. लग्न ही गोष्ट अशी आहे कीं विवाह झाल्यानंतर त्या जोडप्यांचे संसार सुखी अगर दुःखी होणें, ही गोष्ट एकमेकांच्या अनुरूपपणावर, शहाणपणावर आणि थोडीशी नशिवावर अवलंबून आहे. आपला जोडीदार अनुरूप निवडणें ही गोष्ट समजुतदारपणाच्या विवाहांत अधिक सुलभ असते. निदान त्यांत त्यांना तशा सवलती असतात. पण असें असूनहि कांहीं थोडे प्रीतिविवाह अयशस्वी झालेलेहि आपण पहातोच. ज्यांचे प्रीतिविवाह यशस्वी होतात त्यांना त्यांच्या निवडीबद्दलचें श्रेय देणें भाग आहे. परंतु ज्यांचे विवाह केवळ पांच मिनिटांत मुलगी पाहून होतात अशीहि जोडपीं सुखानें संसार करीत असलेलीं दिसतात. अशीं जोडपीं एकमेकांना अनुरूप निवडणें ही गोष्ट नशिवाचेंच वांट्याला येते असें म्हणणें प्राप्त आहे. परंतु कोणत्याहि कारणानें कां असेना, ज्यांच्या विवाहांतून दुःखाशिवाय कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं त्यांना सुखी होण्याची संधी जरूर मिळावयास हवी.

पूर्वीच्या काळीं माणसांचा हवाला वैवाहिक वावर्तीत तरी नशिवावर असे. “जो माणूस जन्माचा सोबती म्हणून गळ्यांत पडेल तो आपल्याला अनुरूप नसला तरी त्याच्याचबरोबर संसार करणें भाग आहे, नशिव आहे एकेकाचें ! देव करतो तें बऱ्यासाठींच करतो—” असल्या विचारांचें प्राबल्य होतें. आतांची नवी पिढी आपलें आयुष्य केवळ नशिवाच्या हवालीं करावयाला तयार नाहीं. आपल्या कर्तृत्वानें माणूस आपलें नशीब बनवीत असतो, आणि त्या दृष्टीनें त्यानें प्रयत्न करावयाला हवेत, असे नवे विचार सामान्य पण सूज्ञ माण-

सांच्या डोक्यांत येऊं लागले आहेत. ज्याला आपल्या मनासारखें दान पाडून घेतां येत नाहीं त्याचें स्वतःचें कर्तृत्वच खरोखरी कमी पडत असतें अशी कबुली घ्यावयाला आजच्या तरुण पिढींतील विचारी माणसें तयार आहेत. पण असें हुकमी कर्तृत्व असणें हा अपघात आहे. सर्वसामान्य माणसें इतकीं कर्तृत्वशाली असणेंच शक्य नाहीं, नि म्हणूनच त्यांना आपल्या चुकांची दुरुस्ती करण्याची संधि कायद्यानें मिळावयाला हवी आहे असें मी म्हणतें.

आपला जोडीदार निवडण्यांत एकदां चूक झाली किंवा कोणत्याहि कारणानें नशिवाचा फांसा उलटा पडला तर चुकीची दुरुस्ती करतां नयेणें, आणि नशीब सुधारण्याची संधि माणसास मिळूं न देणें हें असंस्कृतपणाचें लक्षण आहे. सुखी होण्यासाठीं माणसानें कसलेंच बंधन मानूं नये, वाटेल तसें स्वैराचारानें वागावें असा माझ्या म्हणण्याचा विपर्यास कोणी करूं नये. व्यक्तीच्या व समाजाच्या सुखासाठींच नीतीचीं बंधनें माणसानें स्वतःवर घालून घेतलीं. पण माणसांसाठीं, माणसांनीं सुखाचे संसार करावेत म्हणून, नीतीचीं बंधनें आहेत. संसाराचें वाळवंट झालें तरी चालेल पण बंधनें टिकविलीं पाहिजेत म्हणून कांहीं माणसें नि त्यांचे संसार नाहीत. आपण रहातो त्या समाजांत, फार काय, पण आपण रहातो त्या वाड्यांतील, चाळींतील, मजल्यावरील एकंदर जोडपीं मोजून पहा—त्यांतील किती जोडपीं एकमेकांना अनुरूप आहेत, किती जणांचे संसार गुण्यागोविंदानें नांदत आहेत आणि किती बदसूर जोडपीं नको असलेला संसार बळजबरीनें आदळआपट करून, नकली हास्याच्या आवरणाखालीं आपला दुःखी-कष्टी, सुखसंपत्तीविना दरिद्री झालेला संसार सुखाचा असल्याचा बहाणा करीत आहेत हें ध्यानांत येईल.

असें जर आहे तर प्रत्येकाला त्याच्या पसंतीनुसार संसार करण्याची संधी मिळावयाला पाहिजे. ज्यांचीं लग्नें एकदां होऊन चुकलीं आणि निराशाच ज्यांच्या पदरीं आली त्यांच्यावर तोच तो नको असलेला संसार करण्याची काय म्हणून बळजबरी ? कांहीं बायका ह्या असह्य जिण्यामुळें कायमच्या भ्रमिष्ठ किंवा ठार वेड्या झालेल्या आपणांस दिसतात. दुःखानें माणूस वेडा झाला तरी चालेल पण त्याला नको असलेला संसार त्याच्यावर जुलुमानें लादून

आमची संस्कृति आम्ही टिकवितों, आमचें पावित्र्य आम्ही उज्ज्वल राखतों अशी घमेंड मारणें म्हणजे खोट्या अहंकाराची, दांभिकपणाची कमाल आहे !

माणसांच्या सुखासाठीं, स्थैर्यासाठीं आमच्या लग्नसंस्था आहेत. आणि समाजाच्या सुखासाठीं नि स्थैर्यासाठींच नीतिनियम आहेत. तें सुख जर आमच्यापासून दूर पळत असेल, आमच्या मनाला काडीचें स्थैर्य प्राप्त होणार नसेल, नुसत्या यातनाच जर आमच्या वांट्याला येत असतील आणि नीतिनियमानें आमच्या दुःखांतच केवळ भर पडत असेल तर असले नीतिनियम घेऊन काय करावयचे आहेत ? संस्कृति किंवा नीतिनियम हे कांहीं आभाळांतून एकाएकीं खालीं पडलेले नाहींत. आम्हींच ते बनविलेले आहेत. ज्या वेळीं ते घडविले गेले त्यावेळीं त्यांचा उपयोग झाला असेल. पण काळाबरोबर, परिस्थित्यनुरूप नीतिनियमांच्या व्याख्या बदलत असतात; बदलाव्या लागतात. माणसांना, त्यांच्या मुलांना, संरक्षण, स्थैर्य मिळावें म्हणून लग्नसंस्था अस्तित्वांत आली. ती नको असें मी मुळींच म्हणत नाहीं; ती हवीच आहे. ती नसेल तर माणसें पशुत्वाकडे जाऊं लागतील. आणि माणसांनीं प्रथम माणूस म्हणून रहावयाला पाहिजे हें कोणताहि सुधारक झाला तरी मान्य करीलच. पण लग्नसंस्था आज शेंकडों वर्षें ज्या स्थितींत आहे तेंच स्वरूप आजहि कायम राहिलें पाहिजे असा दुराग्रह धरून कसें चालेल ? काळाच्या ओघांत, परिस्थितीबरोबर माणसांचे प्रश्न, सुखाच्या कल्पना, अपेक्षा, महत्त्वाकांक्षा, आवडीनिवडी, नीतिनियमांचीं बंधनें हीं बदलत असतात. बदलावयालाच हवीं. कारण माणूस दगडासारखा गतिहीन राहिला तर त्याची प्रगति कधींच होणार नाहीं. परिस्थितीप्रमाणें आणि जरूरीप्रमाणें त्यानें नेहमीं चांगल्या सुधारणांचा अंगीकार करावयाला तयार असलें पाहिजे.

पूर्वीं स्त्रिया स्वयंपाकघरांतून फार तर माजघरांत येत असत. पण आतां त्या सभांनासुद्धां जाऊं लागल्या आहेत. पण ज्या स्त्रीचा शब्द ऐकूं येणेंहि कठीण, तीच आतां टेबलापुढें उभी राहून मोठमोठ्यानें भाषण करते, म्हणून ती गोष्ट नीतिवाह्य झाली असें कोणी म्हणत नाहीं. माणसाचें मन काळाबरोबर एखादा संस्कार मागे टाकीत असतें आणि त्या जागीं कधीं कधीं दुसऱ्याच संस्काराचा पगडा बसूं लागतो. त्याचें उत्तम उदाहरण

म्हणजे एकादा हिंदी किंवा मराठी चित्रपट पहातांना एखाद्या तरुणानें एखाद्या तरुणीचा हात धरून थोडीशी लगट केल्याचें दृश्य दाखविलें गेलें तर हिंदी प्रेक्षकांच्या मनांत प्रणयाच्या कल्पनेनें अंगावर रोमांच उभे राहतात. पण इंग्लिश चित्रपटांत अशी भावना उत्पन्न व्हावयाला प्रत्यक्ष चुंबन-आलिंगनाचींच दृश्यें हिंदी प्रेक्षकांला दिसावीं लागतात. कारण सोवळ्या संस्काराच्या हिंदी माणसाच्या मनावरसुद्धां केव्हांतरी असा आणखी एक संस्कार घडून गेलेला आहे कीं इंग्लिश लोकांमध्ये परके स्त्रीपुरुष एकमेकांचा हात अगदीं सहज धरतात, त्यांत त्यांना कांहीं विशेष वाटत नाहीं. नि म्हणून आपल्यालाहि एवढ्याशा दृश्यानें कांहीं वाटत नाहीं. हे मनाचे संस्कार आहेत. हे संस्कार कांहीं आपण आपल्यावर पद्धतशीरपणें करून घेतले आहेत, कांहीं आपोआप झालेले आहेत. नि त्याला धरून प्रत्येक माणूस नीति-अनीतीची व्याख्या बोलून दाखवीत असतो. मग आजच्या काळांत ज्या नवऱ्याशीं बायकोचें पटत नाहीं, किंवा ज्या नवऱ्याचें बायकोवर प्रेम नाहीं अशा मनानें दुरावलेल्या स्त्रीपुरुषांनीं केवळ समाजाच्या मोहवतीखातर बळजबरीचा संसार करणें ही गोष्ट स्पृहणीय आहे काय ?

माझे हे विचार पुष्कळांना धक्के देतील. पटणार नाहीत. पण त्याचबरोबर कांहींना मनोमन पटतीलहि. ते उघड बोलून दाखविणार नाहीत. पण कोणीतरी या गोष्टींना तोंड फोडावयाला हवेंच आहे. एकमेकांबद्दलचें आकर्षण, प्रेम ही बळजबरीनें उत्पन्न करतां येणारी गोष्ट असती तर कित्येक ठिकाणीं चालू असलेले गुप्त प्रेमसंबंध आपल्याला दिसले नसते. असे प्रेमसंबंध ठेवणारीं कांहीं माणसें जास्त कामुक आणि उल्लू असतात हें खरें आहे. पण सर्वच माणसें ब्रेजबाबदार, उल्लू असतात असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण त्यांचे बाकीचे व्यवहार चोख आणि सरळपणाचे असतात. पण ज्या व्यक्तीशीं जन्मभर संसार करावयाचा ती आपल्याला आवडणारी, आपल्यावर प्रेम करणारी, विश्वासानें मान टाकली तर जन्मभर आपल्याला आधार देणारी अशी असावी अशी स्त्रीची आणि पुरुषाचीहि अपेक्षा असणें अगदीं स्वाभाविक नाहीं का ? मग ज्या स्त्रीपुरुषांना त्यांचे जोडीदार त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें भेटत नाहीत, एवढेंच नव्हे तर अजीबात

विरुद्ध टोंकाचे भेटतात त्यांचें जीवन किती रुक्ष आणि दुःखीकष्टी असतें याची कल्पना केली तरी पुरे !

माणसाला त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें कित्येकदां संधि मिळत नाही. निसर्गाशीं झगडा करतांना तो हार खातो नि म्हणून असले अनिष्ट प्रकार होतात. ते होऊं नयेत असें वाटत असेल तर मर्जीविरुद्ध, केवळ बळजबरीनें घातलेलीं विवाहबंधनें तोडून टाकण्याची सवलत कायद्यानें मिळावयास हवी.

विवाहित जोडप्याचें कोणत्या कारणानें जमत नाही हें तिन्हाईताला सांगून समजणार नाही. कारण खरीं कारणें कित्येकदां सांगण्यासारखीं नसतात नि म्हणून कोणी सांगूं शकत नाही. मग बायकोनें नवऱ्याबद्दल कांहीं तक्रार मांडावी, नवऱ्यानें बायकोच्या नांवाचा गाजावाजा करावा. पण हीं खरीं कारणें नसतात. जोडा खरोखरी कुठें खुपतो हें तो घालणारालाच समजतो म्हणून त्याच्या परिस्थितींत त्याला कांहीं सवलती मिळणें जरूर आहे.

ह्यासंबंधीं लिहितांना श्री. राजरत्न वा. वि. जोशी यांनीं “ विवाहितांचें नंदनवन ” या पुस्तकांत एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, “ खरें म्हटलें तर दुःखी संसाराचीं कारणें फार दूरवर गेलेलीं असतात. तीं जाणण्याचीं आणि जाणल्यावर कबूल करण्याची तयारी मात्र फारच थोड्यांची असते. न पटणाऱ्या शेंकडा पाउणशें जोडप्यांचें तिटकाराचें कारण वैषयिक निराशा हेंच असते. वासनांची तृप्ती ज्यांच्यांत साधली आहे तीं जोडप्यां परस्परांवर अत्यंत आसक्त असतात; परंतु ज्यांच्यांत वासनांची उपासमार झालेली आहे, अशीं जोडप्यां मनांतून एकमेकांचा इतका द्वेष करीत राहातात कीं त्यांच्यांत चालढकल आणि सहानुभूति काडीइतकीहि उरलेली नसते. स्वभावांतील विसंगती, बऱ्यावाईट खोड्या, शारीरिक व्यंगें, आर्थिक आणि सामाजिक हीन परिस्थिति याहि गोष्टी वैवाहिक जीवनांत वेवनावाचें विष कालवितात, नाहीं असें नाहीं. परंतु या सर्वांना जर मागे टाकणारी कोणती आपत्ति असेल तर ती वैषयिक निराशा होय.”

मुलें असणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनीं घटस्फोटाचा विचार मनांतसुद्धां आणूं नये असें अनेकांचें म्हणणें आहे. मुलांच्या हिताच्या दृष्टीनें असें वाटणें साहजिक आहे. पण ‘ स्त्रीजीवनविषयक कांहीं प्रश्नां ’त श्री. सौ. कमलाबाई टिळकांनीं

याचा सुंदर उहापोह केला आहे. आणि सध्यांच्या कायद्यांतहि मुलांच्या दृष्टीने फार समंजसपणाने विचार केला आहे असे वाटते. मुलें ही कोणाची मालमत्ता नसून त्यांच्या हिताच्या दृष्टीने ती योग्य त्याच्या देखरेखीखाली राहावयाची आहेत. कमलाबाई टिळक म्हणतात.—

“...मुलांची सर्वांगीण वाढ होण्यास उभय पितरांचें सान्निध्य पाहिजे हें खरें, पण हें सान्निध्य हितकारक केव्हां होईल ? आईबाप एकमेकांवर मनापासून प्रेम करून घरांत सुखशांति नांदवीत असतील तरच. आई—बापांच्या रोजच्या खटक्यांत मुलें मूक किंवा बोलके साक्षीदार व न्यायाधीश होण्याची वेळ येत असेल तर मुलांना त्या सान्निध्याचा काय फायदा ? जेथे आई—बापांची मनमिळणी नीट झालेली नाही व त्यामुळे उभयतांत सतत संघर्षाच्या ठिणग्या पडतात, तेथल्या वातावरणांत मुलांची नीट वाढ होणे अशक्य आहे. अशा वेळीं घरांतील कलहांचें बीज जें आईबापांचें सहजीवन तें घटस्फोटांत नाहीसें करून मुलांभोंवतीं संतोष—समाधानाचें वातावरण निर्माण करणें हेंच त्यांच्या वाढीला हितकारक आहे. अशा वेळीं एकांगी वाढीचा तोटा सोसण्यास तयार झालें पाहिजे. नाही तर मुलें अजिबातच दुर्वृत्त किंवा विकृत मनोवृत्तीचीं होतील. तसेंच एखादे वेळीं आई किंवा बाप दुराचारी, व्यसनी, पशुतुल्य वर्तन करणारे, रोगी किंवा वेडे असल्यास, मुलांवर त्यांच्या सान्निध्याचा किती वाईट परिणाम होईल वरें ! अशा वेळीं विवाहविच्छेद करून, दुर्वृत्त व दोषी असामीस वेगळे काढणें हेंच समाजाचें व दुसऱ्या पितरांचें कर्तव्य ठरणार नाही काय ? ”

आतां प्रौढ अपत्यवती स्त्री ही घटस्फोटास तयार होईलच असे सांगणें कठीण आहे. पण ती जर मिळवती असेल किंवा तिच्याशीं लग्न करण्यास कोणी तयार असेल तरच ती घटस्फोट घेण्यास तयार होणार. हें जर शक्य नसेल तर ती घटस्फोट घेणारच नाही. पण नवऱ्याशीं मुळींच पटत नसतांना, आपसांत तिरस्कार वाटत असतांना स्त्रीची सोय नाही म्हणून नवऱ्यास घटस्फोट मिळू नये हा त्याच्यावर जुलूम आहे. कारण त्याशिवाय त्याला लग्न करतां येणार नाही. तेव्हां जीं पतिपत्नी नांदावयास तयार नसतील त्यांनीं सतत चार वर्षे एकमेकांचे संबंध तोडून आपलें पटत नाही हें सिद्ध करावें आणि मग घटस्फोट घ्यावा. मात्र हें सिद्ध केल्याशिवाय

घटस्फोट मिळूं नये. कारण घटस्फोटाची लहर आली आणि घटस्फोट मिळाला असें मुळींच होतां कामा नये. पाश्चात्य देशांत ही ओरड सुरू झाली आहे. त्यांच्या अनुभवानें आपण ही काळजी अगोदरच व्यावी. पति-पत्नीचें पटत नाहीं हें सिद्ध व्हावयास चार वर्षें त्यांनीं एकमेकांपासून दूर राहून दाखविणें ही एक फार चांगली अट आहे. त्यांतून कित्येक जोडप्यांचें पुन्हां सर्व सुरळीत चालूंहि होईल. पण ज्यांचें खरेंच पटत नसेल त्यांची सुटकाहि होईल.

यांत आतां स्त्रीला घटस्फोट नको असेल तर नवऱ्यानें त्याच्या उत्पन्ना-प्रमाणें तिच्या चरितार्थाची सोय करावी; असें कलम असलें म्हणजे झालें. शिवाय घटस्फोट घेतलेल्या स्त्रीशीं विवाहास कोणी तयारच होणार नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं: अशीं उदाहरणें आतां समाजांत दिसूं लागलीं आहेत. 'स्त्री' मासिकाच्या ऑगस्टच्या ४८ अंकांत घटस्फोट घेतलेल्या एका स्त्रीची मुलाखत श्री. दि. वा. मोकाशी यांनीं लिहिली आहे ती वाचल्यानें पुष्कळ गोष्टी ध्यानांत येण्यासारख्या आहेत.

द्विभार्याप्रतिबंधक कायदा झाल्याचें सर्वोंना माहीत आहेच. पण तो-सुद्धां एका अर्थी अपुरा वाटतो. ज्या स्त्रियांचे नवरे १५-२० वर्षें प्रथम पत्नीशीं सुखासमाधानानें संसार करून नंतर दुसऱ्या लग्नास प्रवृत्त होतात, त्यांच्यावर असें बंधन आल्यानें त्यांच्या प्रथम पत्नींना हालांत सुख एवढेंच कीं ते त्यांच्याकडे अगदींच दुर्लक्ष करणार नाहींत. अगदीं राजरोस कायद्यानें परवानगी मिळाली म्हणजे प्रथम पत्नीची ते मुळींच परवा करणार नाहींत. त्यापेक्षां बंधनानें, त्यांच्या मनांत नसलें तरी त्यांना बायकोची विचारपूस करणें भाग पडतें. एवढी एक समाधानाची जागा स्त्रियांच्या दृष्टीनें आहे खरी.

पण एक तर यांत पुरुषावर थोडासा अन्याय झाला आहे. एकाद्याचें आपल्या बायकोशीं पटत नसलें तर त्यानें तिच्याशीं बळजबरीनें संसार केलाच पाहिजे. बायकोशीं पटत नाहीं अशा वेळीं केवळ कायद्याच्या बडग्या-खालीं त्याला "चूप रहा" म्हणून सांगणें हें न्यायाला धरून नाहीं. ज्या-प्रमाणें स्त्रियांना छळणारे, भिन्न मनोवृत्तीचे नवरे भेटतात त्याचप्रमाणें पुरुषांनाहि अशा चमत्कारिक स्वभावाच्या, अडाणी बायका भेटतातच. त्यांच्या

कांचांतून मोकळे होण्यासाठी त्यांना द्वितीय लग्नाची परवानगी मिळणे जरूर आहे. आणि त्यासाठी घटस्फोट वेगळेच आवश्यक आहे. जर व्यावयाचा नसेल तर प्रथम पत्नीच्या विन्हाडाची सोय करून त्याने लग्न करावे. पण हे करण्यापूर्वी “ माझे माझ्या बायकोशी पटत नाही ” ही गोष्ट त्याने तिच्या-पासून चार वर्षेपर्यंत दूर राहून सिद्ध करून दाखवावी.

शिवाय गंमत अशी की “ तू माझ्यावर प्रेम कर ” असे म्हटल्याने कांहीं नवरा बायकोवर प्रेम करणार नाही. प्रेम ही वळजवरीने उत्पन्न होणारी गोष्ट नाही. आज तो कायद्याच्या कच्चाट्यांत सांपडला असला तरी लग्ना-शिवाय दुसऱ्या जागी त्याला “ दुसरे विन्हाड ” करून राहता येणार नाही असे थोडेच आहे ? अनीतीच्या मार्गाने जाऊ नये, एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला अन्याय करू नये एवढ्यासाठी जे कायदे केले जातात ते सर्व वाजूंनी विचार न करता केले तर माणसे कायद्याच्या भीतीने उघडपणे न वागता तीच गोष्ट चोरून करू लागतात. म्हणजे एकप्रकारे मूळ उद्देश वाजूलाच राहून उलट लपवून केलेल्या व्यवहारांना उत्तेजनच दिले जाते. म्हणून द्विभार्याप्रतिबंधक कायद्यावरोवरच घटस्फोटाच्या कायद्याची आवश्यकता आहे. एका वेळी एका पुरुषाने दोन बायका करू नयेत असा दंडक असणे इष्ट आहे हे खरे. पण तरीसुद्धा एकमेकांना अनुरूप नसलेल्या स्त्री-पुरुषांना कायद्याने जखडून ठेविल्याने सुखी संसार आपण निर्माण करू शकू ही कल्पना केवळ भ्रामकपणाची आहे एवढेच मी सुचविते.

द्विभार्याप्रतिबंधक कायद्याला विरोध करतांना कांहींजण असे म्हणतात की पांढरपेशा समाजाच्या दृष्टीने तो कदाचित् सुखाचा झाला असेल. पण खालच्या जातींतील लोकांना याचा जाचच झाला आहे. कारण शेतकरी वगैरे लोक जेवढ्या बायका करतात तेवढी त्यांच्या संसारास आर्थिकदृष्ट्या अधिक मदत होत असते. कारण तितक्या बायका शेतावर काम करण्यास उपयोगी पडतात.

पण त्याचवरोवर हे ध्यानांत व्यावयास हवे की जेवढ्या त्या शेतावरील कामास उपयोगी पडतात तेवढ्या त्या भांडून भांडून घरादाराला जीव नकोसा करून टाकतात. स्त्री अडाणी असो की सुशिक्षित असो, तिला सवत खपणे कधीहि शक्य नाही. आणि पुरुष सुशिक्षित असो की अडाणी

असो, दोन बायकांशीं एकावेळीं एका घरांत राहून संसार करतांना त्याची अकल गुंग होऊन जाते. त्यालासुद्धां त्यांतून सुख होत नाहीं. कित्येक वेळेला मारहाणीचें प्रमाण वाढतें. एकादी बायको मधून मधून पळून जाते. आणि कधीं कधीं जीव घेण्यापर्यंतसुद्धां पाळी येते. दोन बायकांच्या दादल्याला जाऊन विचारावें, एकाहि बायकोचें सुख विचान्याच्या वांट्याला आलेलें नसतें.

त्यांतच दोन बायकांचीं मुलें; त्यांचीं भांडणें आणि वाढता संसार यांतून कामालाच काय एवढ्या प्रजेची मदत होत असेल ती ! पण शेतावर काम करावें आणि घरीं येऊन इतक्या लोकसंख्येनें मिळविलेलें सारें फक्त करून टाकावें. आणि समजा यदाकदाचित् अर्थार्जनाकरितां दोन बायकांचा उपयोग होत असला तरी सांसारिक सुख तिघांच्याहि वांट्याला आलेलें नसतें. त्या घरांत सुखसमाधान नसतें. एका नवऱ्याच्या दोन किंवा तीन बायका नेहमीं कष्टी, संतापलेल्या, असमाधानी अशा असतात. तेव्हां एका वेळीं २-४ बायका खालच्या वर्गीलाहि करतां येत नाहींत याचें मला वाईट वाटत नाहीं. एका वेळीं त्यानेंहि एकाच स्त्रीशीं संसार केला पाहिजे हें बरोबर आहे.

पण थोडक्यांत म्हणजे स्वभावभिन्नतेमुळे ज्यांचें पटत नाहीं हें ज्यांनीं ४ वर्षें एकमेकांपासून दूर राहून सिद्ध केलें आहे, त्यांना घटस्फोटाची परवानगी दिल्यास हे प्रश्न सुटण्यासारखे आहेत.

स्त्रियांच्या तक्रारींची नीट दाद लावून घेतां यावी या दृष्टीनें श्री. सौ. रमाबाई पटवर्धन यांनीं “ स्त्रियांचें कल्याण ” या आपल्या पुस्तकांत एक योजना दिली आहे ती विचार करण्यासारखी आहे असें मला वाटतें. कोर्ट-कचेऱ्यांची संवय नसल्यानें स्त्रियांना त्यांची भीति वाढते. सर्वच व्यवहार पुरुषांशीं येत असल्यानें आपल्या खऱ्याखुऱ्या अडचणी त्या त्यांना मोकळेपणानें सांगू शकत नाहींत. तेव्हां सौ. रमाबाई पटवर्धन लिहितात, “ ग्राम-पंचायतीच्या धर्तीवर फक्त स्त्रियांचें न्यायालय ” म्हणून एक “ पंचायत-कोर्ट ” नेमण्यांत यावें. यांत साधारण पांच ते सात स्त्री-सभासदांचा समावेश व्हावा.

या सात स्त्रियांपैकीं दोन स्त्रिया, अनुक्रमे जज्याची पत्नी व वकिलाची पत्नी अशा असाव्यात; म्हणजे त्यांना कायद्याचे वावर्तीत त्यांच्या पतीचा योग्य तो सल्ला मिळेल.

(आज वकील स्त्रियाहि मिळू शकतील.)

तिसरी स्त्री मुलींच्या शाळेची हेड मिस्ट्रेस असावी. म्हणजे तिला इतर मास्तरणींच्या व मुलींच्या काय अडचणी आहेत हें समजावून घेतां येऊन त्यांचें निवारण करतां येईल.

चौथी स्त्री—सभासद डॉक्टरीण असावी. म्हणजे तिच्या खात्यांतील स्त्रिया आपल्या सर्व अडचणी व अन्याय तिच्यापुढें मांडूं शकतील. शिवाय डॉक्टरणींच्या ज्ञानाचा उपयोग, कांहीं गुंतागुंतीच्या प्रकरणांत, योग्य तऱ्हेनें होईल.

तीन स्त्रिया लोकनियुक्त असाव्यात, म्हणजे त्यांना स्त्रियांची सार्वजनिक वावर्तीतील वाजू मांडतां येईल.

या तिन्हीपैकीं एकजण सेक्रेटरी असावी.

असें फक्त ' स्त्रियांचें न्यायालय ' स्थापन झालें म्हणजे स्त्रिया आपलीं गाऱ्हाणीं व अन्याय स्त्री—कोर्टापुढें निर्धास्तपणें मांडूं शकतील.

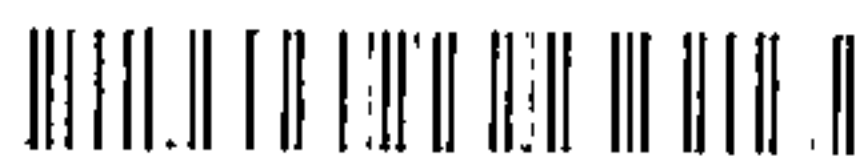
या योजनेसंबंधीं आणखीहि खुलासा सौ. पटवर्धनांनीं आपल्या पुस्तकांत केला आहे. जिज्ञासूंनीं तो वाचून पाहावा. मी कल्पना येण्यापुरता त्यांतील उतारा घेतला आहे.

असो. स्त्रीजीवनविषयक कांहीं महत्त्वाच्या प्रश्नांचा मीं आतांपर्यंत विचार करण्याचा प्रयत्न केला. माझ्या या सर्व लेखांतून स्त्रीचें जीवन कोणत्याहि दृष्टीनें एकंदरींत परावलंबी असूं नये, असून भागत नाही यावर माझा कटाक्ष असल्याचें दिसून येईल. स्त्रीनें सारखें भांडत रहावें, सारखा वाद घालीत रहावें, सतत तराजूचा कांटा तोलीत ' माझे हक्क, तुमचे हक्क ' असें हक्कांचें वजन करीत रहावें असें मुळींच नाही. पण अजूनहि स्त्रीवर्ग अशिक्षित आहे. स्त्रीच्या वृत्ती आजवरच्या परंपरेनें एकप्रकारें गुलामगिरींत आहेत तिला काय हवें, कशाची जरूर आहे हें अनेक कारणांनीं, तिचें ती ठरवू शकत नाही. जिला ठरवितां येतें पण त्याप्रमाणें वागण्याचें धैर्य असत नाही, जिला समजते पण ' समजतें ' असें सांगण्याचीसुद्धां चोरी होते

तिची अशा पारंपारिक, सांस्कारिक कुचंत्रणेंतून मुक्तता व्हावयास पाहिजे आहे. त्याशिवाय तिचें परावलंबित्व संपणार नाहीं. म्हणून कटु सत्यें अनेकांचा रोष पतकरूनहि लिहावीं लागतात. असें लिहिल्यानें अनेकांचा माझ्या दृष्टिकोनासंबंधीं विनाकारण गैरसमज होण्याचा संभव आहे. पण स्त्रीवर अन्याय होऊ नये असें म्हणतांना पुरुषालाहि अन्याय होतां कामा नये याहि सूत्राची जाणीव मी सतत ठेविलेली आहे. आणि या लेखमालेच्या कक्षेंत जेवढें लिहिणें शक्य तेवढें लिहून वरील गोष्टींची दखल मी घेतलेली आहे. खऱ्या-साठीं वाद घालणारी आधुनिक स्त्री ही स्त्रियांची पक्षपाती आहे असें अजूनहि कांहींना वाटतें. पण त्याला इलाज नाहीं. गुलामी वृत्तींतून बाहेर पडणारी, स्वतंत्र विचार करूं शकणारी, सुशिक्षित स्त्री ही समजंस, मनमिळाऊ, प्रेमळ; तशीच संसाराची, पतीची, मुलांची जबाबदारी ओळखणारी आणि सुखाचा संसार करणारी निपजावी हीच माझीहि अपेक्षा आहे. ती जेजबाबदार, फटकून राहणारी, संसाराची कदर न करणारी असेल अशी समजूत करून घेणें हा निव्वळ गैरसमज आहे. या सर्व लेखांतून जबाबदार स्त्रीचें चित्र रेखाटण्याचा मीं प्रयत्न केला आहे. तिला समाजांतून, कुटुंबाकडून योग्य तो न्याय मिळेल तर ती सर्वांची कृतज्ञ राहिल. पण हें जोंपर्यंत लांबणीवर पडेल तोपर्यंत तिला हे झगडे करावे लागतील.

पण हळूहळू हे सर्व प्रश्न आतां सुधारण्याच्या मार्गावर येतील अशी अशा व्यक्त करून इथेंच थांबतें.

REFBK-0007153